

**Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка**

На правах рукопису

ПЕТРЕЧЕНКО СВІТЛАНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 340.12 (477)

**РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Дзейко Жанна Олександрівна
доктор юридичних наук, доцент

Київ – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ	10
1.1 Джерела інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX століття	10
1.2 Історіографія інституту права власності	22
1.3 Географічні межі та теоретико-методологічні принципи дослідження	39
Висновки до розділу 1	51
РОЗДІЛ 2 ГЕНЕЗИС ІНСТИТУТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ	55
2.1 Формування інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII століття як об’єктивна закономірність історичного розвитку її економічної та правової системи	55
2.2 Розвиток інституту права власності на початку XIX століття	64
2.3 Рецепція норм звичаєвого права та права польсько-литовського періоду у законодавстві Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX століття	84
Висновки до розділу 2	102
РОЗДІЛ 3 ХАРАКТЕРИСТИКА ПОРЯДКУ НАБУТТЯ, РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАХИСТУ СУБ’ЄКТИВНОГО ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ	110
3.1 Способи набуття права власності	110
3.2 Юридичний захист права власності	130
3.3 Розвиток сервітутних відносин	149
Висновки до розділу 3	165
ВИСНОВКИ	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	176

ВСТУП

Актуальність теми. У 1991 р. було проголошено незалежність України. У зв'язку з демократизацією політичної, економічної та культурної сфер суспільства в країні з'явилися нові форми власності, у тому числі – приватна, непорушність якої згодом була закріплена в ст. 42 Конституції України. На сучасному етапі розвитку України, в умовах формування громадянського суспільства та дієвої ринкової економіки, важливого значення набуває вдосконалення системи права, що зумовлюється кардинальною зміною типу правової системи та трансформаціями у правосвідомості суспільства. Ключовим правовим інститутом в умовах функціонування ринкової економіки та основою її дієвості є інститут права власності як система правових норм, які відображають комплексне за своєю сутністю та значенням право власності.

Вагомим етапом розвитку інституту права власності був час, коли українські землі входили до складу Російської імперії, оскільки сучасна правова система України є системою перехідного типу з ознаками не лише континентального, а й слов'янського права. Великий науково-практичний інтерес становить процес розвитку інституту права власності на українських землях, які перебували у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. У цей час було проведено систематизацію права, удосконалено законодавство, сформовано категорійний апарат права власності. Дослідження розвитку інституту права власності зазначеного періоду сприятиме глибшому розумінню змісту права власності та особливостей його правового регулювання, підвищенню ефективності функціонування інституту права власності на сучасному етапі становлення нашої держави.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період кінця XVIII – початку XIX ст. (1765–1842 рр.). Нижньою межею слід вважати видання царського указу «Про утворення кодифікаційної комісії», основним завданням якої було

проведення систематичної роботи з уніфікації права, а верхньою – впровадження в дію Зводу законів Російської імперії 1842 р.

Географічні межі дослідження: українські губернії, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. входили до складу Російської імперії (за винятком територій колишнього Кримського ханства, Бессарабії та Буджаку).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі історії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка відповідно до бюджетних тем № 06БФ042-01 «Механізм адаптації законодавства в сфері прав громадян України до законодавства Європейського Союзу» і ТЗ НДР № 11БФ042-01 «Доктрина права в правовій системі України: теоретичний і практичний аспекти».

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є виявлення, характеристика основних рис, особливостей розвитку інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в контексті загальноісторичного розвитку держави і права.

Відповідно до названої мети вирішуються такі задачі:

– *проаналізувати* історичні та правові наукові джерела, у яких досліджується інститут права власності кінця XVIII – початку XIX ст., на підставі чого здійснити їх класифікацію;

– *провести* історико-правовий аналіз передумов та визначити й охарактеризувати основні риси та особливості етапів розвитку інституту права власності на українських землях наприкінці XVIII – на початку XIX ст.;

– *розкрити* еволюцію поняття права власності у законодавстві Російської імперії в досліджуваній період;

– *з'ясувати* підходи законодавця до понять «набуття права власності» та «реалізація права власності» наприкінці XVIII – на початку XIX ст.;

– *визначити* форми власності, передбачені у законодавстві Російської імперії, в тому числі й ті, що діяли в українських губерніях, які до неї входили наприкінці XVIII – на початку XIX ст.;

– *охарактеризувати* способи набуття та захисту права власності;

– *виявити* взаємозумовленість інституту права власності з сервітутними відносинами, що існували в українських губерніях Російської імперії досліджуваного періоду.

Об'єктом дослідження є сукупність відносин власності, що склалася в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Предметом дослідження є характерні риси й особливості розвитку інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Методи дослідження. Обґрунтованість та достовірність наукових здобутків забезпечується застосуванням філософських, загальнонаукових, конкретно-наукових і спеціально-правових методів пізнання, що дає можливість досліджувати проблеми в єдності їх соціального змісту та юридичної форми.

Основою дисертаційного дослідження є діалектичний метод, який дозволив здійснити аналіз та узагальнення різних аспектів становлення інституту права власності на українських землях Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. як позитивних, так і негативних, встановити його специфіку (підрозділи 1.1, 2.1–2.3). За допомогою логіко-семантичного методу уточнено зміст понять «право власності», «власність», «право на захист», «спосіб захисту», «форма захисту», «засіб захисту», встановлено коло суб'єктів, уповноважених вимагати захисту порушеного права (підрозділи 2.2, 2.3, 3.1–3.3). Історично-філософський підхід застосовувався в аналізі ідей українських та російських правників і мислителів XVIII–XIX століть, котрі шляхом до розв'язання нагальних проблем суспільно-політичного життя вважали нормативне закріплення права приватної власності, способів його реалізації та захисту (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 2.2, 3.2).

Широко застосовано загальнонаукові методи, а саме: логіко-історичний, який передбачає наповнення будь-якої логічної моделі (у тому числі інституту права власності) історичним змістом задля унеможливлення підміни реальності на раціонально вибудований логічний ряд поза межами об'єктивної дійсності (підрозділи 1.3, 2.1–2.3). Структурний та системний методи забезпечили системне вивчення особливостей і принципів соціальної структуризації населення українських земель у складі Російської імперії, правового статусу різноманітних верств населення – суб'єктів права власності (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2). Спеціально-правові методи застосовувалися в їх оптимальному співвідношенні: порівняльно-правовий метод націлював на зіставлення змісту різних джерел права, сприяв пошуку загального й особливого у правових актах, які діяли на українських землях і регулювали право власності (підрозділи 2.1–2.3); історично-правовий метод ґрунтується на доктрині синтезованих, інтегрованих досліджень правових явищ, переважно права власності, та історичних процесів їх формування (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1–2.3).

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що дисертація є першим в Україні самостійним комплексним дослідженням розвитку інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Автором уперше:

– *здійснено* аналіз масиву історіографічної літератури та виявлено характерні особливості поглядів ряду вчених, основна частина з яких досліджує питання становлення та розвитку інституту права власності в одному напрямі, тобто аналізує окремі елементи складу правовідносин власності (набуття, реалізація, захист), які мають регіональний характер або, навпаки, узагальнюють розвиток права власності в межах усєї Російської імперії, не враховуючи особливостей права і законодавства українських губерній;

– *запропоновано* етапи становлення інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії, а саме:

1) 1765–1800 рр. – на Правобережних землях, що стали частиною Російської імперії, законодавчо закріплюється термін «право власності», збільшується коло суб'єктів та об'єктів права власності, з'являються нові способи його захисту;

2) 1801–1830 рр. – період проведення масштабних кодифікаційних робіт у межах усієї Російської імперії. Якщо загальноросійські збірники права з часом вступили в законну силу, то українські – ні. У «Зібранні малоросійських прав» 1807 р. вперше здійснено поділ власності на види, виокремлено правомочності володіння, користування, розпорядження, сформовано сервітутні відносини;

3) 1830–1842 рр. – остаточна підготовка і вихід у світ Повного зібрання законів Російської імперії; видання у 1832 році Зводу законів Російської імперії, дія якого поширилася у 1840 р. на Лівобережну Україну, а в 1842 р. на правобережні українські землі, що були частиною Російської імперії – правові акти, в яких містилися усі здобутки попередніх періодів, у тому числі й норми, що складали інститут права власності;

– *проаналізовано* еволюцію поняття права власності від використання законодавцем у текстах нормативно-правових актів права власності як юридичної дефініції (без тлумачення змісту даного поняття) до нормативного закріплення визначення поняття «право власності» в законодавстві Російської імперії в середині XIX ст.;

– *встановлено*, що поняття «набуття права власності» та «реалізація права власності» в текстах проаналізованих нормативних документів здебільшого є тотожними, оскільки загалом не існує відмінності між поняттями «власність» і «володіння»;

– *проведено* класифікацію форм права власності, за якою встановлено існування в Російській імперії верховної, повної, приватної та державної власності;

– *удосконалено* висновок про те, що сервітутні правовідносини мали поширення лише на території Правобережної України і загальноросійським законодавством до 30-х рр. XIX ст. не регулювались.

Дістали подальшого розвитку висновки та узагальнення, пов'язані з характеристикою первинних та похідних способів набуття права власності на майно шляхом спадкування, дарування, міни, купівлі-продажу, а також одержання землі на ранги за службу, пожалуванням, за давністю володіння, займанщини та захоплення.

Практичне значення одержаних результатів. Викладені в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані:

– у *науково-дослідній сфері* – при проведенні подальших досліджень проблем становлення та розвитку інституту права власності в Україні;

– у *навчальній сфері* – при проведенні навчальних занять, підготовці навчальних посібників, розробленні лекційних курсів, навчальних програм, методичних рекомендацій із дисциплін «Історія державності на землях України», «Історія права України», «Історія України», «Історія держави та права України», а також їх можуть застосовувати студенти, аспіранти та науковці в дослідній роботі. Положення дисертаційного дослідження впроваджені й використовуються в навчальному процесі кафедри історії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка при розкритті питань відповідних тем у рамках низки курсів;

– у *правотворчій сфері* – щодо вдосконалення цивільного законодавства України з питань права власності.

Особистий внесок здобувача. Дослідження здобувач здійснив самостійно. Усі положення та висновки дисертації обґрунтовані на основі власних досліджень. У співавторстві опубліковано одну роботу (С. А. Петреченко, Н. И. Кабачинский. Законодательство Российской империи конца XVIII – начала XIX века о способах приобретения права собственности на украинских землях), в якій авторству дисертанта належить понад половина загального обсягу, а саме: способи набуття права власності, форми та види договорів, спадкування майна та способи припинення права власності, які існували в законодавстві Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Апробація результатів дисертації. Основні положення роботи обговорені та схвалені на засіданні кафедри історії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Окремі положення дисертаційного дослідження були предметом обговорення на 5 всеукраїнських науково-практичних конференціях: VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи» (м. Тернопіль, 9 квітня 2010 р.), III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України» (м. Хмельницький, 19 листопада 2010 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні» (м. Алушта, 29 квітня – 1 травня 2010 р.), IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України» (м. Хмельницький, 18 листопада 2011 р.), V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України» (м. Хмельницький, 6 грудня 2012 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено в дванадцяти наукових роботах, серед яких сім наукових статей, шість із яких опубліковані у вітчизняних фахових виданнях, одна – в іноземному виданні, а також п'ять тез доповідей, оприлюднених на науково-практичних конференціях.

Структура і обсяг дисертаційної роботи зумовлені метою та задачами дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які містять дев'ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 196 сторінок, із них 176 сторінки основного тексту. Список використаних джерел займає 20 сторінок, що складається з 202 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

1.1 Джерела інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX століття

На межі двох століть становлення та розвиток інституту права власності на українських землях відбувалися під дією різних геополітичних, соціально-економічних, правових і станових факторів. Автор розкрив особливості впливу зазначених умов на процес формування права власності шляхом комплексного дослідження та аналізу основних нормативних першоджерел, що дають широке уявлення про розвиток інституту права власності.

Геополітичний вектор Російської імперії щодо приєднання українських земель до її складу спонукав російського законодавця діяти у напрямку законодавчої уніфікації. Ще за часів правління Петра I на початку XVIII століття було розпочато процес вотчинного межування, що виявлявся у встановленні на місцевості чітких меж землеволодінь. За вотчинним межуванням землі кожного власника визначали особисто або цілому становому прошарку населення, що було прототипом юридичної особи в класичному її розумінні. Вотчинне межування, крім основної своєї мети, передбачало виділення земельних ділянок на ранги за службу, за виконання окремих індивідуальних повинностей та допомагало простежувати перехід маєтків і земель від однієї особи до іншої. Перший етап генерального межування тривав порівняно довго, через велику кількість суперечок, що виникали між власниками, запланованих після його проведення результатів не було досягнуто. З 1765 р. року імператриця Катерина II розпочала новий етап у проведенні межування. Юридичною основою цього процесу став Урядовий маніфест «Про проведення генерального межування», опублікований

19 вересня 1765 р. [141], а також «Генеральні правила», які були призначені для роботи Межової комісії зі створення Межової інструкції, опубліковані в цей же день. У сфері регулювання відносин власності проведення Генерального межування сприяло закріпленню земельної власності за її власником та вирішенню земельних спорів, які виникали внаслідок нової реформи. Так, в Інструкції Межовим губернським канцеляріям та провінційним конторам від 25 травня 1767 року зазначено, що «...спори про володіння, які виникають щодо заселених та незаселених територій земель, відносяться до компетенції загального суду, який вирішує їх з посиланням на рішення Вотчиної колегії» [142]. Отже, це будуть спори щодо права власності. Ідея про застосування поняття «володіння» замість «власність» простежується й у главі IV тієї ж Інструкції: «В кожному володінні за основу приймати: 1) написані в крепостях дачам міри; 2) живі описані межі урочищ (озера, ріки тощо, які стану свого не змінюють); 3) безспірне здавна, але не пізніше як до 1765 року володіння». Наступне положення: «В яких володільців по кріпосних документах у володінні будуть перебувати вищеперераховані живі урочища, то по тих єдиних записах, а не по якихось інших – перемінних урочищах, передачу у володіння затверджувати» [151].

Черговим кроком у процесі становлення та розвитку інституту права власності стало закріплення в наказі генерал-прокурору від 30 липня 1767 року, виданому імператрицею Катериною II з приводу формування і затвердження Комісії по роботі над новим Уложенням, поняття «власність» у законодавстві Російської імперії. У п. 10 цього Наказу зазначається: «Міркування щодо взаємності прав всіх громадян становить Цивільне право, яке гарантує та охороняє власність кожного громадянина» [143].

На українських землях у цей період відбуваються реформаційні процеси в частині систематизації діючого законодавства. Ураховуючи той факт, що політика Російської імперії була спрямована на приведення у відповідність законодавства українських земель до законодавства імперського зазначення, систематизацію було забезпечено шляхом проведення авторських

нормотворчих робіт. Яскравим прикладом висловленої тези є «Екстракт малоросійських прав» О. А. Безбородька від 1767 року, що був збірником нормативних матеріалів державного й адміністративного права і судочинства. Усі правові норми з різних джерел, які діяли в Україні протягом майже двох століть, були викладені у збірнику в хронологічному порядку – саме завдяки цій особливості Екстракт був унікальним документом, оскільки давав змогу відстежити історію розвитку різних правових інститутів, виділяючи їх сильні та слабкі сторони. З особливою старанністю О. А. Безбородько систематизував акти, норми яких регулювали відносини власності. У документі на підставі різного юридичного матеріалу визначалися види державної, головним чином земельної власності і порядок розпорядження і користування нею. Право козацької старшини та інших чиновників апарату місцевого управління на одержання землі за умовою служби «на ранг» та право передавати її у спадщину було закріплено у нормативних актах [176].

Унаслідок термінологічної невизначеності дефініції «право власності» виникає необхідність проаналізувати ще один нормативний документ, що підтверджує існування вказаної проблеми, а також провести глибоке наукове дослідження причин указаного явища. У сенаторському наказі від 11 квітня 1776 року «О продаже казенных болотных земель и об отдаче оных частным владельцам безденежно, с обязанностью осушить их и обработать» автор знаходить таку норму: «Чи не побажає хто купити, чи безкоштовно взяти у вічне володіння, з тим лише, щоб за декілька років висушити та зробити цю землю придатною для хліборобства і сіножатей...». Аналіз цієї правової норми показує, що поняття «власність» замінено поняттям «вічне володіння». Проблемним також є той момент, що станом на середину 1776 року в російському законодавстві не було порядку, який повинен був визначати правове становище таких земель і способи їх відчуження.

Від 1862 року – початку правління Катерини II – політика імператриці була спрямована на здобуття підтримки дворянського стану. Наявність такого напряму державного управління підтверджувалась у положеннях прийнятих

нею нормативно-правових актів. Так, у Маніфесті від 28 червня 1782 року «О распространении права собственности владельцев на все произведения земли на поверхности и в недрах ее содержащиеся» [144] право власності кожного у володінні його поширюється не лише на поверхню, у статті 1 вказано: «Право землі ними придбану або у спадок отриману, все що вирросло на ній, всі мінерали, що у воді і надрах знаходяться, та всі метали, що з них виготовляються». Указаний документ був доволі прогресивний, оскільки до переліку об'єктів права власності були введені плоди та корисні копалини.

Подальшим кроком до отримання дворянського імунітету стала Жалувана грамота дворянству від 21 квітня 1785 року – кодекс прав і привілеїв цього станового прошарку. Це був систематизований звід усіх прав і привілеїв, які протягом десятиліть одне за одним отримували дворяни в XVIII столітті. У Жалуваній грамоті було підтверджено майнові права дворян, а саме: повне і необмежене право власності, спадкування будь-якого виду майна, у тому числі і кріпаків. Дворянин мав право займатися підприємницькою діяльністю, у тому числі і морською торгівлею: «Шляхетним дозволяється мати фабрики і заводи по селах. Благородним дозволяється у вотчинах їх заводити містечка й у них здійснювати торги і ярмарки. Благородним дворянам підтверджується право мати, будувати або купувати маєтки в містах. Благородним дозволяється оптом продавати або з вказаних гаваней за моря відпускати товар, який вони самі виготовили або на законних підставах отримали, бо їм не забороняється мати або створювати фабрики, рукоділля і всякі заводи». Крім того, зазначалося: «Благородний дворянин звільняється від особистих податків» [145].

Одночасно з прийняттям Жалуваної грамоти дворянству було прийнято й Жалувану грамоту містам від 21 квітня 1785 року. У частині врегулювання майнових відносин у документі зазначалося, що «За міськими жителями зберігається й охороняється власність і володіння, яке перебуває у законному володінні, як рухоме, так і нерухоме» [146].

На українській землях у цей час продовжують свою роботу із систематизації діючого права приватні науковці-правники. Так, з'являється

«Екстракт із указів, інструкцій й установ» від 1786 року. Цей юридичний документ був продовженням першого Екстракту О. А. Безбородька та характеризувався тим, що він містив доповнення і переробку «Екстракту малоросійських прав». З останнього вилучено окремі розділи, додано історію кодифікації та перелічено джерела права, що діяли в Україні, а також доповнено новими розділами, зокрема про охочекомонні (наймані) компанійські (кінні) полки та їх матеріальне забезпечення, про приєднання деяких містечок до намісництв.

В Україні наприкінці XVIII століття завершився час правління Катерини II. Цей період ознаменувався для Російської імперії й українських земель, що стали її частиною, значним розширенням її кордонів, посиленням кріпацтва, посиленням ролі благородного дворянства, спробами уніфікувати діюче законодавство, вдалим, з певною часткою сумнівів завершенням Генерального межування. 1796 року до влади прийшов син Катерини II Павло I. Основою його внутрішньої політики було сприяння поширенню поміщицького землеволодіння (дворянам було роздано близько 600 тис. державних селян, з них до 150 тис. в Україні), передача дворянам і урядовцям у власність землі на Півдні України (на 1 800 – близько 8 млн десятин). У грудні 1796 р., одночасно з указом про триденну панщину, імператор видав Указ про закріпачення селян Півдня України, Дону і Приазов'я [9].

Унаслідок державного перевороту та вбивства Павла I 1801 року на престол зійшов його син Олександр I, який побоюючись революційних виступів, під впливом своїх радників, серед яких були і українці (Віктор Павлович Кочубей, Михайло Михайлович Сперанський, Василь Назарович Каразін), провів низку ліберальних реформ, серед яких: міністерська реформа, реформа Сенату, заходи у сфері освіти та інші [195].

Так, 12 грудня 1801 р. було оголошено Указ «О предоставлении купечеству, мещанству и казенным поселянам приобретать покупкою земли», який розширив перелік суб'єктів права власності на землю. На думку деяких вчених [191, с. 28–29], приватна власність на землю в досліджуваний період

і в її сучасному розумінні не можуть розглядатись як тотожні поняття ще й тому, що структура власності тоді характеризувалася відношенням до землі як до другорядного об'єкта права власності, а на першому місці було право власності на людину. Різний зміст права приватної власності цих епох підтверджується тим, що величину матеріального достатку поміщика вимірювали не розмірами належних йому земельних ділянок і не їх характеристикою, а кількістю кріпосних селянських душ. Отже, повноваження власника тісно перепліталися з владними повноваженнями господаря землі. Зважаючи на це, прийняття даного Указу не змінило загальну тенденцію, збільшивши, як було сказано, перелік суб'єктів права власності за рахунок купецтва, міщанства і казенних селян. Згодом Указом від 3 березня 1848 р. «О предоставлении крестьянам помещичьим и крепостным людям покупать и приобретать в собственность земли, дома, лавки и недвижимые имущества» дію цього права було поширено і на поміщицьких селян, але за відсутності в них особистої свободи цей Указ виявився для них формальністю [184].

Подальшим етапом стало прийняття Указу «О вольных хлебопашцах» 1803 р. Відповідно до Указу поміщикам було надано право за викуп відпускати своїх селян на волю із закріпленням їх права власності на землю. У документі, зокрема, зазначалося, що, «як скоро виконанням умов, селяни такі отримають землю у власність, вони будуть мати право продавати її, закладати і залишати в спадщину, не роздроблюючи одначе ділянок менше 8 десятин; також мають вони право знову купувати землі, а тому і переходити з однієї губернії в іншу, але не інакше, як з відома Казенної палати для перерахування їх подушного податку і рекрутської повинності...» [139].

Створення нової комісії на чолі з вихідцем із козацької старшини Чернігівщини П. В. Завадовським було однією з ліберальних реформ Олександра І. Метою цього органу була систематизація та приведення у відповідність усіх чинних нормативних актів. Загальне керівництво роботами було покладене на М. М. Сперанського. Результатом роботи вказаної комісії стало створення 1807 року «Зібрання малоросійських прав». Зібрання було

вагомим внеском у формування, становлення та забезпечення основ розвитку цивільного права в Україні на початку XIX ст. Інститут права власності було вдосконалено в нормах даного документа шляхом закріплення положень, що регулювали майнові відносини при укладанні договорів купівлі-продажу, установленні сервітутних прав, щодо наявної власності, визначення порядку переходу права власності від одного суб'єкта до іншого при скоєнні злочинів; у шлюбно-сімейних і спадкових правовідносинах щодо виникнення права власності і розпорядження майном одного з подружжя, отриманого при укладанні шлюбу, при розпорядженні майном осіб, що знаходяться під опікою та піклуванням, розпорядженні належного на праві власності майна після смерті особи тощо. Таким чином, Зібрання стало першим кодифікованим актом, який регулював відносини особистої власності, тобто майнові відносини [26].

Варто зазначити, що роботи з систематизації діючих законів здійснювалися комісією не лише на українських землях, які були частиною Російської імперії. Починаючи з 1809 року, М. М. Сперанський розпочав підготовку проекту Цивільного уложення, за основу для якого взяв Французький цивільний кодекс. Аналізуючи вищезазначені нормативно-правові акти, автор дійшов висновку, що на відміну від більшості європейських країн у Російській імперії практика запозичення юридичних конструкцій з інших правових систем (наприклад, романо-германської) була не дуже поширена. На відміну від інших актів, у проекті Цивільного уложення було зроблено значний крок у зазначеному напрямку [180]. Загалом, на розгляд Сенату було запропоновано два проекти Уложення 1809 та 1814 років зі змінами та доповненнями, які відображали систему нормативного регулювання, у тому числі й права власності. Проекти склалися з трьох частин, правовою основою яких стало «Зібрання малоросійських прав». У документі були зібрані приписи щодо різного роду майна, поняття володіння та користування, поняття спільної власності, розподілу майна на рухоме та нерухоме тощо [86]. Проект Цивільного уложення, як і «Зібрання малоросійських прав», не набув чинності, у результаті чого багаторічна праця науковців виявилася марною.

Усі проаналізовані автором у дисертації документи були створені в один період, на відміну від одного, що був інкорпорований з правової системи іншої держави. Наявність цього факту підтверджує його важливість і значний вплив на формування правової системи Російської імперії. Описаним документом є Третій Литовський Статут 1588 р., який був перекладений російською мовою і застосовувався імперськими законодавцями в редакції 1811 року. Це був класичний кодекс феодального права, що всебічно регулював найважливіші суспільні відносини того історичного періоду, містив норми практично всіх галузей права. Серед провідних інститутів, які врегульовувались за допомогою статуту, був інститут права власності. У тексті Статуту 1811 року спостерігається застосування спеціального терміна «власность», хоча іноді траплялося і таке поняття, як «отчина», це свідчить про відсутність тієї термінологічної проблеми, яка виявлялась у законодавстві Російської імперії. Згідно зі Статутом до об'єктів права власності належали: маєток із залежними селянами, орні землі, ліси, сіножаті, озера, річки, продукти сільського господарства і ремісницького виробництва, будівлі тощо. Важливого значення також набув поділ усіх речей на рухоме і нерухоме майно. До останнього згідно з литовським правом належали маєтки, землі, будівлі, ліси тощо, а до рухомого – «інші всякі добра і пожитки» [179, с. 69].

У законодавстві Російської імперії інститут права власності був урегульований частково, а в литовському праві – був ключовим інститутом, що підтверджується Литовським Статутом.

З перших років XIX століття російський законодавець не полишав спроб систематизувати діюче законодавство: проводилась робота зі створення Повного зібрання законів Російської імперії за період 1649–1825 років, яка закінчилася опублікуванням 1830 року першого видання Повного зібрання законів Російської імперії.

Це був збірник основних законодавчих актів Російської імперії, розташованих у хронологічному порядку. Зібрання вважається монументальною пам'яткою російського права. Його сила і дія поширювалися

на устрій державного і суспільного життя країни, у тому числі регулювання відносин власності.

Повне зібрання законів Російської імперії не слід плутати зі Зводом законів Російської імперії – 16-томним виданням, у якому багато законів (зі збереженням тексту кожного окремого параграфу) були зведені в своєрідні кодекси, тобто викладалися в систематичному, а не в хронологічному порядку. Перш ніж розпочати видання Зводу діючих законів, було організовано роботу з підготовки Повного зібрання законів Російської імперії. Однією з підстав, що сприяли активізації зазначених процесів, була наявність великої кількості діючих нормативно-правових актів у сфері окремих правовідносин, які часто суперечили один одному, спричиняли гальмування правозастосовної практики як серед фізичних осіб, так і серед урядовців.

Звід законів Російської імперії 1832 року – офіційне зібрання розташованих у тематичному порядку чинних законодавчих актів Російської імперії, створене за царя Миколи I. Цей документ увібрав у себе всі позитивні законотворчі здобутки попередніх історичних періодів і вніс у систему імперського законодавства багато нового та прогресивного. Що стосується питання впливу Зводу на подальший розвиток інституту права власності, то саму ж законодавчу дефініцію права власності вперше було вжито в ст. 262 ч. 1 т. X Зводу законів Російської імперії, уведеного в дію з 1835 р. Право власності розуміли як право «виключно і незалежно від особи сторонньої володіти, користуватися і розпоряджатися ним (майном) вічно і спадково». Поряд з цим право власності на землю визначалося як право «на все створене на поверхні її, на все, що залягає в надрах її, на води, що в межах її знаходяться, і, словом, на всі її приналежності» [174, с. 184].

Паралельно з роботою над Зводом законів Російської імперії професором Київського, а пізніше Московського університету І. М. Даниловичем велася робота з упорядкування законодавства Західних губерній Російської імперії, яка завершилася створенням проекту Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року. У Зводі місцевих законів західних губерній щодо визначення

поняття права власності законодавець відсилає нас до Зводу законів Російської імперії (т. X Закони цивільні: ст. 262–266) та визначає існування права власності, права верховної, повної власності, права приватної та державної власності. До права повної власності належить земля, утворена внаслідок намивів чи осушування річок, і скарб. До права неповної (обмеженої) власності належить майно, обмежене сервітутами: щодо проходу лісами, щодо звіриних та інших промислів, щодо переправи дров через мости тощо. Необхідно зазначити, що в документі чітко розмежовуються правомочності володіння та розпорядження з правомочностями власності [135].

Основні положення щодо права власності, суті, ролі та значення в історії становлення цивільного права зазначених документів розкриваються автором у наступних розділах дисертаційного дослідження.

Під час дослідження становлення і розвитку інституту права власності наприкінці XVIII – на початку XIX століття на прикладі проаналізованих нормативних документів можна дійти висновку, що ці процеси є логічними й послідовними, вони відбувалися під взаємообумовленим впливом історичних явищ і подій, що їм передували.

У законодавстві початку XVIII століття основна увага спрямована насамперед на регулювання права власності на нерухоме майно, у першу чергу на землю. 1714 року закінчився тривалий процес зрівняння правового режиму маєтку та режиму вотчини. Іменний указ Петра I «О порядке наследования в движимых и недвижимых имуществах» (Указ «О единонаследии») встановив, що право розпорядження вотчиною і маєтками стає абсолютно однаковим, однакові принципи встановлюються і для спадкування нерухомого майна. Поняття вотчини і маєтку зливаються в одне – нерухомий маєток. В Указі «О единонаследии» перераховано об'єкти, які входять у поняття нерухомого майна, а також включено сюди, окрім вотчини і маєтків, також двори і крамниці.

Це є одним із показників зростання значення купців, майнові права яких дуже цікавлять державу. Проте, зрівняння маєтків і вотчини не свідчило про

зняття обмежень з феодальної земельної власності. Феодальна власність на землю продовжує залишатися власністю з обмеженим правом розпорядження нею. Указом «О единонаследии» було заборонено відчужувати нерухоме майно. Існував і ще ряд обмежень в праві розпорядження і користування нерухомим майном. Зокрема, згідно із зазначеним Указом, заборонявся поділ (роздроблення) майна шляхом передачі його у спадок усім дітям. Маєток міг бути успадкований лише одним із синів. Крім того, заборона на відчуження стосувалася й того, що власник вотчинного землеволодіння (маєтку) не міг програти його в карти, подарувати тощо. В аспекті дослідження питання розвитку інституту права власності на українських землях цей документ цікавить автора через те, що його положення діяли й на українських губерніях після приєднання їх до Російської імперії. Частина з них була скасована Катериною II в 1785 році жалуваними грамотами, які були зазначені вище.

Подальший розвиток феодалізму на українських землях сприяв виникненню глибоких змін у правотворчому процесі. Це стосувалося, передусім, інтересів козацької старшини, яка домагалася закріпачення своїх залежних селян і рядового козацтва [166]. Царський уряд дав згоду на систематизацію українського законодавства шляхом створення загальних правових актів, які зможуть системно і вичерпно регулювати певну сферу суспільних відносин, як правило, на галузевому рівні, та прагнув наблизити українське право до норм єдиного загальноросійського законодавства, яке послідовно захищало інтереси панівного класу. Початок роботи над зведенням та переробленням правових норм, що містилися в різних нормативно-правових актах того часу, у логічно узгоджені комплексні збірники права було покладено царським указом від 1728 р., відомим під назвою «Рішучі пункти гетьманові Данилу Апостолові». Відповідно до Указу в Глухові з представників козацької старшини була утворена спеціальна кодифікаційна комісія, яка закінчила роботу в 1743 р. поданням проекту збірки законів, що отримала назву «Права, за якими судиться малоросійський народ». Базою цього документа стали перероблені з урахуванням класових інтересів українських феодалів правові

норми, що раніше діяли на Україні та закріплювали економічне і політичне панування цього суспільного прошарку [60]. Підготовлений проект збірки законів в 1744 р. «правлінням гетьманського уряду» був представлений на розгляд Сенату, але так і залишився незатвердженим.

«Права, за якими судиться малоросійський народ», містять багатий матеріал щодо соціально-економічного і політичного життя Лівобережної України. Хоча «Права» не були офіційно визнані, але їх часто використовували в судочинстві як авторитетне джерело права. У той же час на Україні розширювалося застосування загальноімперського права, яке після 60-х років XVIII ст. витіснило інші джерела права. Не випадково розроблені на українських землях кінця XVIII – початку XIX століття проекти нормативно-правових актів так і не отримали силу закону.

Отже, кінець XVIII – початок XIX століття в історії українського права характеризується різними геополітичними, соціально-економічними, правовими та становими особливостями, що тією чи іншою мірою сприяли процесу становлення та розвитку інституту права власності. Вплив зазначених факторів чітко простежується автором через дослідження та аналіз основних нормативних першоджерел і проектів законодавчих актів, що дають широке уявлення про розвиток інституту права власності. До цих документів належать: Урядовий маніфест «Про проведення генерального межування», опублікований 19 вересня 1765 року, Інструкція Межовим губернським канцеляріям та провінційним конторам від 25 травня 1767 року, Генерал-прокурорський наказ при Комісії про створення проекту Нового Уложення від 30 липня 1767 року, «Екстракт малоросійських прав» О. А. Безбородька 1767 року, Сенаторський наказ від 11 квітня 1776 року «О продаже казенных болотных земель и об отдаче оных частным владельцам безденежно, с обязанностью осушить их и обработать», Маніфест Катерини II від 28 червня 1782 року «О распространении права собственности владельцев на все произведения земли на поверхности и в недрах ее содержащиеся», Жалувана грамота дворянству від 21 квітня 1785 року, Жалувана грамота містам від 21 квітня

1785 року, «Екстракт із указів, інструкцій і установ» 1786 року, Указ «О предоставлении купечеству, мещанству и казенным поселянам приобретать покупкою земли» 1801 року, Указ «О вольных хлебопашцах» 1803 року, «Зібрання малоросійських прав» 1807 року, проекти Цивільного уложення 1809, 1812, 1814 років, Литовський Статут у редакції 1811 року, Повне зібрання законів Російської імперії за період 1649–1825 років від 1830 року, Звід законів Російської імперії 1832 року, Звід місцевих законів західних губерній 1837 року.

1.2 Історіографія інституту права власності

Нове законодавство України є результатом тривалого нормотворчого процесу як одного з напрямків реформування правовідносин у країні. Завдяки цьому відбувається відображення еволюції соціально-економічного та політико-правового розвитку нашої держави. Унаслідок внесення докорінних змін у систему відносин власності розпочалась побудова правової української держави з ринковою економікою.

Увага вчених на сучасному етапі все більше зосереджується на дослідженні інституту права власності як центрального інституту не лише цивільного права, але і будь-якої правової системи. Протягом декількох останніх років було надруковано низку серйозних робіт, присвячених цій проблематиці. Багато з авторів у рамках обраної ними тематики тією чи іншою мірою торкаються історичного аспекту досліджуваної теми, аналізують наукові надбання попередників. Проте, вихід на дореволюційну історіографію є не таким вже й поширеним, а навпаки – виступає дуже рідким явищем.

З іншого боку, як свідчить аналіз робіт істориків права, є багато джерел фактичного матеріалу, які досить повно відображають еволюцію наукових поглядів на процеси виникнення, становлення і розвитку інституту права власності у вітчизняній традиції правового регулювання. Саме тому автор

вважає за доцільне зупинитися на аналізі тих наукових робіт, за допомогою яких можна буде скласти авторське бачення процесу становлення, розвитку та реформування інституту права власності в козацько-гетьманську добу та після приєднання українських земель до складу Російської імперії; розкрити питання розвитку права власності на землю, появи інституту сервітутного права на українських землях наприкінці XVIII – на початку XIX століття.

Дослідження та аналіз наукових джерел, на думку автора, потрібно розпочати з визначення поняття «історіографія» та з її класифікації (поділу) у працях з історіографії українського права загалом та у працях з української історіографії власне цивільного права. Саме цей підхід автора до історіографічного огляду історико-правових, історичних, історико-економічних і цивільно-правових робіт дозволить, на нашу думку, вдало відобразити процеси збільшення знань відносно еволюції інституту права власності в досліджуваний період.

Автор висвітлює в даному дисертаційному дослідженні питання історіографії розвитку інституту права власності, підтримує думку Я. С. Калакура і визнає її як сукупність досліджень, наукової літератури, присвячених певній добі, періоду, проблемі, події, регіону чи країні та науковому аналізу повноти і достовірності дослідження в історичній науці тієї чи іншої проблеми, теми, події, певного періоду конкретної доби [92, с. 8].

Історико-правова та історико-економічна, як в цілому історична література кінця XVIII – на початку XIX століття, розвинула тенденції, закладені в другій половині XVII ст. У цей час почали виходити у світ праці не лише служителів церкви, але й вихідців з освіченого кола представників інших верств населення з їх власними і часто не типовими та революційними поглядами на розвиток юридичної науки того часу.

Це спостерігалось, зокрема, у роботах істориків Петра Івановича Симоновського [107] і Стефана Васильовича Лукомського [162]. Так, П. І. Симоновський особливу увагу у своїй праці приділяє дослідженню козацької доби, періоду входження України до складу Російської імперії

та російсько-татарських війн. Особливістю згаданої праці є використання істориком методу «манускрипту», за яким рукопис несе достовірну інформацію, завдячуючи писаній формі тексту. Автор зазначає, що: «В сих Турецких походах Малороссійский народ скільки нужд та образ в межах Малої Росії переніс, Богу відому: він не лише службу Государеву ніс, але і худобу і майно його в тих же походах армія використовувала, на всі воєнні повинності із Малої Росії до декількох тисяч биків взято без плати, а до них і погоничів до двадцяти тисяч чоловік, з яких мало кому вдавалося повернутися додому». Цією тезою П. І. Симоновський розкриває суть державної політики імперії щодо населення українських земель і власності (рухомого майна) народу. С. В. Лукомський, як і його попередник, у дослідженні історії українських земель періоду козацької доби розглядає різні відомості про явища та події, які його цікавили, і представляє своє особливе бачення. Власний світогляд розкривається автором, у першу чергу, через релігійну складову, яка була надзвичайно важливою для цього століття. Вона показово перепліталася з матеріальними правовідносинами, реалізованими в передсмертних заповітах, коли всі нажиті статки віддавали на пожертву церквам і монастирям «на вічний помин душі». Лукомському, як судді земського суду, а пізніше стацькому раднику, не з чуток відомі були факти оспорювання таких заповітів про перехід права власності [123, с. 33].

Досліджувані роботи є важливим джерелом інформації, хоча і суб'єктивної. Поряд з тим недоліком зазначених праць, на думку автора, є недостатня повнота дослідження. Тобто П. І. Симоновський та С. В. Лукомський у своїх роботах акцентують увагу лише на аналізі правовідносин виключно в межах козацького прошарку населення, залишаючи поза увагою соціально-економічне становище інших верств.

Значний внесок у розвиток вчення про право власності зробив С. Е. Десницький. Аналізуючи значний фактичний матеріал, науковець обґрунтовує і відстоює погляди про те, що трансформації в суспільному устрої прямо пов'язані з еволюцією господарського життя і змінами понять про

власність, а сама поява держави і права обумовлена виникненням і подальшим розвитком приватної власності, а також необхідністю її охорони і захисту [54, с. 187–235]. Заслугою вченого було обґрунтування необхідності відмежування права володіння від права власності. Уперше С. Е. Десницький дає чітке наукове поняття змісту права власності, відзначивши, що воно включає в себе:

«1. Право використовувати власне майно на свій розсуд. 2. Право витребувати своє майно у всякого, хто володіє ним неправомірно. 3. Право вільно відчужувати своє майно за життя і після смерті» [55, с. 19–20]. При дослідженні цієї праці ми можемо використовувати ґрунтовні науково-теоретичні напрацювання вченого, але в контексті нашого дослідження слід урахувати, що свої висновки С. Е. Десницький робив за допомогою класичних джерел російського права без урахування його особливостей на українських землях.

Погляди С. Е. Десницького розділяв І. А. Третьяков, автор «Рассуждения о причинах изобилия и медлительного обогащения государств как у древних, так и у нынешних народов» [182]. У цій роботі І. А. Третьяков встановлює та аналізує взаємозв'язок між можливістю вільного розпорядження громадянами власністю і економічним, і соціальним, і політичним розвитком держави, відстоює думку про те, що стійкий економічний розвиток суспільства є неможливим без повноправного приватного власника. Інтереси цього власника повинні бути надійно захищеними правовим розпорядженням. Таке революційне для свого часу та природне для сучасності твердження, на жаль, не могло врахувати всі особливості українського права власності через наявні законодавчі перешкоди (наприклад, положення Указу «О единонаследии»).

Істотними кроками в подальшому дослідженні проблем розвитку інституту права власності стали роботи В. Н. Татищева, М. М. Щербатова [196] та І. Н. Болтіна [19].

В. Н. Татищев [171] підготував і ввів у науковий обіг низку невідомих раніше документів і джерел (у т. ч. Руську Правду і Судебник 1550 р.)

з детальними коментарями до них. Наукові роботи вченого були видатним для свого часу явищем не лише за обсягом уперше зібраних відомостей, але й за рівнем їх осмислення та аналізу. В. Н. Татищев зазначав, що принципи і форми організації державної влади визначають також і функціонування норм, якими в суспільстві були врегульовані відносини власності.

Інший видатний представник цього покоління учених – І. Н. Болтін – підготував видання великої кількості документальних джерел з історії держави і права України. Саме І. Н. Болтін розробив методи збору, вибірки, зіставлення і критичного аналізу джерел, вивчення їх текстології із залученням географічних та етнографічних матеріалів. Одним з найголовніших соціально-економічних чинників розвитку держави науковець вважав природні умови, які впливають на поведінку і мораль людей, а звідси – і на всі закони, що діють у суспільстві і якими регулюються суспільні відносини, у першу чергу – відносини власності. І. Н. Болтін зазначав, що переважання в різних типах суспільства тих або інших форм власності багато в чому пояснюється саме клімато-географічними факторами [18].

У вчених-правників XIX ст. були свої погляди на причини, передумови, розвиток та трансформацію відносин власності. Так, І. А. Ємельянова в історіографії XIX ст. виділяла три основні історико-правові течії: 1) прихильники принципу «народності історії», який був методологічною основою історико-правових робіт 40–50-х рр. XIX ст.; 2) школа «юридичного історизму» як специфічна рання форма юридичного світогляду буржуазії, що народжувалась; 3) «суспільний напрям» історико-юридичної школи [67, с. 5].

Представники вказаних течій давали неоднозначні відповіді на питання про походження норм інституту права власності. Було зроблено перші спроби систематизації правомірних чинників, які визначали підстави виникнення різних правомочностей та зміст права власності: 1) загальні властивості людської природи; 2) особливі риси даного соціуму; 3) історичні умови життя і розвитку того або іншого народу; 4) географічні умови [188, с. 112–113].

Важливою рисою історико-правової науки XIX ст була спрямованість учених на дослідження історичних умов для розуміння історії становлення права власності, проте зосередження уваги вчених на цьому об'єкті не підкріплювалося прямим інтересом істориків до чинників соціально-економічного порядку [25, с. 55].

Представники школи «юридичного історизму» розвивали безперечне досягнення «народної школи» – визнання суспільної природи права власності, підхід до права власності як до одного з різновидів суспільних відносин, розгляд правовідносин в їх взаємозв'язку з історичним розвитком суспільства тощо. Вони також звернулися до широкого і поглибленого дослідження фактичної історії правовідносин власності, до вивчення з цією метою релігійного, політичного, соціального, сімейного, економічного побуту народу. Задля цього прибічники «юридичного історизму» по-новому осмислювали і переосмислювали численні історичні правові пам'ятки, акти, документи, прагнучи відшукати в них вказівки на реальний історичний побут народу, сприймаючи його через відносини окремих станів і груп населення. Завдяки цьому в історію еволюції права власності привносився істотний соціальний елемент. Відзначаючи ці обставини, І. Е. Забелін писав, що «...ледве торкнувшись життєвої сторони народного побуту, учені були уражені і пригнічені неймовірною кількістю найрізноманітнішого і найрізноманітнішого матеріалу, який раніше поміщався на «задній лавці» історії, в розділі про «внутрішній стан» [76, с. 133–134].

Результатом широкого наукового пошуку стали висновки про те, що юридичний побут будь-якого народу є наслідком його тривалого історичного розвитку, а політичні і правові інститути безпосередньо пов'язані з побутом самого народу і прямо витікають з нього [110].

У цей час, на огляд широкої суспільної думки було винесено питання щодо проблем історії держави і права та більш масово починають видаватися документальні джерела. До аналізу різних аспектів цих питань звертаються такі видатні учені, як М. П. Погодін, М. Т. Каченовський, Н. А. Полевой.

Предметом дискусії знову стають як загальні проблеми походження права і правових норм, так і питання виникнення правових норм, якими регулювали відносини власності. Потрібно звернути увагу на те, що роботи цих учених ґрунтуються на класичному знанні про норму права, інститут права, право власності, без узгодження цієї моделі з особливостями законодавства і права українських земель.

Насамперед необхідно також виокремити праці видатного теоретика цивільного права А. П. Куніцина. Спочатку він був викладачем Царськосельського ліцею, потім професором Петербурзького університету, з 1838 р. – голова комітету по нагляду за виходом у друк Повного зібрання законів Російської імперії. Значну частину свого життя А. П. Куніцин присвятив вивченню історії і теорії права, наслідком чого стала його праця «Право Естественное» [108], у якій А. П. Куніцин вийшов на високий рівень науково-теоретичних узагальнень, використаних у подальшій законотворчій діяльності державних установ. Зміст права власності, на думку А. П. Куніцина, визначався такою дефініцією: «Хто набув право власності на майно, той може використовувати на власний розсуд, не порушуючи прав інших осіб. Наскільки різноманітні законні способи використання майна, настільки різноманітні й права володільця на його майно. Але всі вони належать до трьох головних понять, які формують поняття права власності: I. Право володіння. II. Право на майно. III. Право користування». Також А. П. Куніцин зазначав, що: «Право володіння включає в себе право приводити річ у стан, в якому її можливо утримувати і охороняти. Звідси слідує й право володільця відстороняти всіх інших від використання речі, запобігати незаконному заволодінню нею інших осіб. Як наслідок, він може свою річ охороняти, закривати, ховати і зберігати іншими законними способами, а у випадку втрати вимагати повернення належної йому речі»; «В силу належного права на річ володільець може змінити сутність своєї речі, віддати її іншому за винагороду чи безоплатно, використовувати її за призначенням чи іншим способом»; «Право користування зводиться до права володільця використовувати річ як засіб для досягнення

поставленої мети і використовувати всі корисні властивості речі на власний розсуд. Крім того, він може залишити річ без використання чи надати право її використання іншій особі» [108, с. 247–248].

Більшість ідей А. П. Куніцина були успішно використані законодавцем при розробці Зводу законів Російської імперії. Разом з тим, будучи представником школи природного права, А. П. Куніцин відстоював низку тез, які надалі не знайшли широкої підтримки як серед наукових кіл, так і серед практиків.

Книга І. Ф. Г. Еверса «Якнайдавніше російське право в історичному його розкритті» [197] стала однією із головних історико-правових робіт, у яких розглядалися процеси розвитку інституту права власності. Спеціальний розділ автор назвав «Пояснення закону про власність» [197, с. 324–349], в якій він висвітлює підходи до розуміння інституту права власності в пам'ятках законодавства та праці І. Х. Фінка «Природне, приватне, публічне і народне право». Остання не отримала широкого розповсюдження, проте вона містить низку важливих теоретичних висновків. Так, наприклад, уперше в науковій літературі автор, говорячи про первинні способи набуття права власності, розрізняє підставу набуття (*titulum juris*) і спосіб набуття (*modus acquirendi*). Під першим він розумів причину, з якої що-небудь може бути набуто, під другим – дії, за допомогою яких таке набуття здійснюється насправді.

Недоліком праці І. Ф. Г. Еверса є те, що, досліджуючи передусім договірне право та інші юридичні акти, він намагається обґрунтувати всі події внутрішнього соціально-економічного розвитку суспільства через призму родових відносин. Дії будь-якої історичної персони розглядаються автором через відображення певних суспільних умов. І. Ф. Г. Еверс ставив перед собою завдання пояснити розвиток права тогочасної доби, виходячи з тих принципів і понять, які властиві давнім народам, не звертаючи увагу на вимоги теперішнього часу.

Значний внесок у становлення вітчизняної науки з проблем права власності зробив Ф. Л. Морошкін. 1837 року він видав свою спеціальну роботу,

присвячену праву володіння [127]. Ф. Л. Морошкін виступав прихильником класичної тріади – володіння, користування, розпорядження, які складають, на його думку, основну суть права власності. При цьому Ф. Л. Морошкін допускав відділення права володіння від права власності, розділяючи останнє на «повне» і «неповне». На жаль, Ф. Л. Морошкін як вчений-правник, що володів точним знанням юридичних фактів у галузі історії та догми російського права і видав низку цінних для свого часу праць з їх висвітлення, виявляє в роботі постійне прагнення до філософського узагальнення історичних явищ, роблячи при цьому часом не стільки наукові, скільки творчі суб'єктивні висновки.

Друга половина ХІХ ст. стала етапом підготовки і проведення цілого ряду реформаторських змін у державі та була періодом розквіту юриспруденції загалом, історії та цивілістики зокрема. Саме у цей період виходять у світ роботи Н. Н. Лавровського, С. М. Соловйова, Б. Н. Чичеріна і С. В. Пахмана. Окремі спеціальні роботи присвячуються проблемам історії розвитку всього цивільного права і його окремих інститутів.

У роботах особливу увагу було присвячено дослідженню правового режиму майна подружжя на різних етапах його розвитку і проблемам спадкування майна в Російській імперії, частину якої склали українські губернії [126]. У науковій праці автор широко висвітлює порядок набуття та реалізації майна кожним із подружжя після укладання шлюбу. Проте, урахувавши тему дисертаційного дослідження, варто зазначити, що поза увагою автора залишилися регіональні особливості становлення та розвитку інституту шлюбно-сімейних відносин. Зокрема це стосується права Західних (українських) губерній Російської імперії, яке мало суттєві відмінності у порівнянні з правом загальноімперським.

Погляди А. П. Куніцина, Ф. Л. Морошкіна розділяли цивілісти Л. Л. Петражицький, П. П. Юренев, які вважали володіння окремим інститутом цивільного права [136]. Недоліком роботи вказаних авторів було те, що обґрунтування необхідності виділення права володіння в окремий правовий інститут здійснювалося лише через дослідження інституту набувальної

давності, тим самим не надавалося значення іншим підставам набуття права володіння з подальшим переходом права власності загалом.

З часом подальшого розвитку набуває інститут сервітутів, який науковці і законодавці визначали як «право участі в чужому володінні (майні)» та «право участі приватної» [172, с. 65–91]. На момент виходу у світ указаної роботи автора питання сервітутного права все ще існувало, проте не було вже настільки актуальним. Адже законодавець у нормах нотаріального права дав визначення поняттю «сервітут», окреслив порядок його застосування, давши тим самим можливість відокремити його чи знайти спільні риси з «правом участі в чужому володінні (майні)» та «правом участі приватної». Для проведення повного та всебічного дослідження питання набуття прав на чужі речі значення даної роботи є безперечним.

Особлива увага присвячувалася різним аспектам права власності на землю, у тому числі – церковному землеволодінню [78].

Розроблялися нові підходи до проблеми віндикації майна з чужого незаконного володіння [66, с. 3–64], правового режиму власності, способів набуття права власності тощо.

Останні роки XIX ст. характеризувалися зростанням уваги учених до історії становлення цивільного права і його інститутів, що регулюють майнові відносини. Саме в цей період публікуються роботи Л. Ганновера, А. Н. Соколова, Г. М. Бараца, О. Ланге, М. М. Ковалевського, І. Д. Беляєва, В. Н. Латкіна, І. М. Собестіанського, С. В. Ніконова, Н. П. Загоскіна і ін.

У ході дисертаційного дослідження варто також зупинитися на роботі Д. І. Мейєра «Русское гражданское право», яке витримало у Російській імперії 8 перевидань. У своїй роботі автор наголошує, що будь-яка земельна ділянка має статус частини державної території і підлягає верховній владі держави, що обмежує право приватної власності: «не можна допустити, аби приватна особа необмежено панувала над частиною території, тоді як ця територія має значення для всієї держави» [125, с. 142]. Положення автора визначаються нам

хибними, у зв'язку з тим, що право приватної власності визнавалося законом і могло бути обмежене лише зі згоди власника.

У цей час деякі представники школи цивілістики роблять спроби запропонувати власне науково обґрунтоване визначення правової дефініції «право власності». Найбільш точною виявилася спроба К. Н. Анненкової. В її інтерпретації право власності – це «засноване на законному укріпленні, повне, виняткове і безстрокове панування чи влада особи (фізичної чи юридичної) над тілесною річчю, рухомою або нерухомою, в силу якого вона має право володіти, користуватися і розпоряджатися нею у межах, визначених законом» [4, с. 2].

Уведення в практичний обіг таких понять були спрямовані на усунення існуючого дисбалансу в юридичних термінах, проте, як виявилось, вони не спонукали суб'єкта законодавчої ініціативи внести поправки в цю частину цивільного законодавства.

У подальшому розвиток цивілістичної науки в цілому та права власності як її інституту продовжувався. Сотні вчених у своїх наукових працях розкривали причини виникнення, розвитку, еволюції, проблеми реалізації та захисту права власності, аналізуючи документальні джерела попередніх історичних періодів, у тому числі й наукові праці кінця XVIII – на початку XIX століття.

Дослідження історії українського права розпочалося теж у XVIII ст. вченими-правознавцями і юристами-практиками Гетьманщини – І. В. Борозною, В. А. Стефановичем, Ф. А. Чуйкевичем, О. А. Безбородьком, Ф. І. Давидовичем. Вони виступили упорядниками збірок українського права XVI–XVIII ст. Ці автори створили основу для формування національної історико-юридичної науки.

Ще одним джерелом отримання інформації стали свідчення очевидців, викладені у мемуарах. Так, наприкінці XIX ст. журналом «Київська Старина» під редакцією В. Б. Антоновича були опубліковані витяги з мемуарних записок іноземців, які в різний час побували в південноросійських землях і зробили

детальні описи економіко-правового устрою, особливостей відносин власності і способів їх правового регулювання – Міхалона Литвина, Блеза де Віженера, Еріха Лесото, Гійома Льовассера де Боплана та ін. [7]. Ці мемуари дають певний додатковий фактичний матеріал для формування наукових уявлень про розвиток інституту права власності, хоча зовсім не позбавлені суб'єктивності і своєрідності у викладі.

Низка вчених у своїх роботах висвітлювали питання впливу польсько-литовського права на формування законодавства на українських землях, які стали частиною Російської імперії. Проаналізовані вище першоджерела дають нам можливість сміливо стверджувати, що у литовсько-польському праві поняття «власність» з'явилося досить рано і регулювання здійснювалось так, щоб забезпечити привілеї і переваги правлячих верств суспільства. У діючих нормативно-правових актах основна увага зосереджувалась на забезпеченні реалізації права на землю та його ефективного захисті. Існувало заставне землеволодіння та обов'язок кожного землевласника відбувати військову повинність (Литовський Статут в редакції 1811 р.).

А. Ф. Кістяківський видав перший кодекс українського права «Права, по яких судиться малоросійський народ» [96] та підкреслив, що норми українського цивільного права були визнані неписаним правом і стали джерелом для численних норм кодексу. У той же час не можна погодитися з його думкою про те, що на території України частіше вживалася не південно-західна (українська), а польська редакція Литовського Статуту, особливо це стосується Лівобережної України, практично не схильної до польського впливу. А. Е. Нольде [132], А. Л. Боровиковський [20, с. 435–455] та інші дореволюційні вчені приділяли в основному увагу систематизації російського права, а українське право розглядали як «специфічну місцеву особливість». Багато робіт, у яких досліджувалися правотворчі процеси на українських землях, так і не були видані.

До таких належить і збірка Ф. А. Чуйкевича «Суд і розправа в правах малоруських обширно в різних місцях показана, а зведе в їдений короткий і

ясний екстракт, в припинення горою в судах тяганини, зібрана, в корисне ж вживання малоросіянам списана долі от різдва Христова 1750, 18 жовтня». Вперше повністю і з коментарями вона була видана під редакцією Н. П. Василенка в збірці «Матеріали до історії українського права» [23, с. 83–147]. Надалі збірку Ф. А. Чуйкевича досліджував А. П. Ткач.

Згодом спеціальні дослідження з історії права на Україні провели М. П. Васеленко, А. Б. Дубровіна, В. С. Кульчицький, В. Д. Месяц, А. Й. Пашук, К. О. Софроненко, В. А. Дядиченко та С. В. Юшко, працями яких майже обмежується радянська наукова література з цього питання.

Через те, що на українських землях функціонували різні правові системи, виникає необхідність проаналізувати праці істориків та юристів XIX-XX століття, які збрали і систематизували матеріали з кодифікації права в Україні, яка проводилася імперськими комісіями й мала свої особливості.

Уперше це питання дослідив видатний російський учений-юрист, один з керівників кодифікаційної комісії М. М. Сперанський [164]. У своїй роботі автор коротко описує необхідність проведення таких робіт та їх результати, виходячи з інтересів законодавця Російської імперії щодо створення Зводу законів Російської імперії та зовсім нівелює вплив цих робіт на право українських губерній.

Ф. І. Давидович, І. Н. Данилович також входили до складу вказаної комісії. Свої дослідження І. Н. Данилович опублікував в 1837 р. під назвою «Огляд історичних відомостей про ставлення зводу законів Западних губерній» [48], а Ф. І. Давидович в 1861 р. в статті – «Стислий виклад предметів, взятий з прав, які застосовуються в Малоросії, за яким належить висвітлити ті права, відповідно до плану владою конфірмованого» [47, с. 69–75]. На відміну від праці М. М. Сперанського, ці вчені-правники висловлювали певні українофільські настрої. Аналізуючи роботу кодифікаційної комісії, автори підкреслювали значно прогресивніший, у порівнянні з Російською імперією, стан розвитку правової системи західних губерній, визнаючи цим самим силу впливу на ці території європейського права.

Фундаментальним дослідженням, взірцем кращих наукових традицій XIX ст. є праці заслуженого професора Санкт-Петербурзького університету С. В. Пахмана «Історія кодифікації цивільного права», «Звичаєве цивільне право в Росії», видані 1879 р. Другий том свого дослідження С. В. Пахман присвятив інституту власності [133]. Він обґрунтував необхідність розмежування понять власності та володіння, цілком справедливо вказав на те, що селянська свідомість не розрізняла цих понять, визначив основні риси народно-правових уявлень про власність, дав характеристику общинному землеволодінню, основним формам набуття права власності. Однак головну увагу автор зосередив на договірно-зобов'язальних відносинах у селянському середовищі. Дослідження С. В. Пахмана переважно ґрунтуються на рішеннях волосних судів, що містяться в семитомному виданні «Праці по перетворенню волосних судів», 5 і 6 томи якого присвячено саме українським губерніям. Автор подав інформацію з українських територій разом з відомостями про решту російських губерній, тому не завжди можна усвідомити українську звичаєво-правову специфіку. Щоправда, дослідник і не ставив для себе такого завдання.

Початок XX ст. характеризується справжнім «бумом» у сфері наукового дослідження питань розвитку і функціонування інституту права власності. Це все пов'язано з різкими змінами в господарському житті, економічним розвитком, накопиченням, посиленням колишніх і виникненням нових суспільно-економічних проблем. Намагаючись знайти якомога ефективніші й безболісні шляхи вирішення проблем, які вже з'явилися і починають з'являтися, учені-юристи все помітніше почали звертатися до вивчення попереднього історичного досвіду. Деякі з дослідників працювали особливо активно. Значна кількість історико-правових досліджень належить, наприклад, перу В. І. Сергеевича [45]. У своїх працях В. І. Сергеевич досліджував історію права часів Київської Русі та вплив норм іноземного права на неї та запропонував тезу про те, що саме рецепція римського права є одним з

головних чинників, що вплинули на формування інституту права власності та його подальший розвиток у Російській імперії в XIX ст.

Однією з найунікальніших праць щодо становлення інституту права власності є робота професора Київської духовної академії В. І. Екземплярського [198, с. 37], який був видатним дослідником проблеми релігійних поглядів на власність і право власності. На жаль, скандал зі звільненням В. І. Екземплярського з академії за «вільнодумність» негативно вплинув на долю його роботи і в тому числі – на долю основної його книги «Вчення стародавньої Церкви про власність і милостиню», видану в 1910 р. Незважаючи на значний інтерес до проблематики власності, багатства і бідності на початку XX ст. (який додатково, посилювався активною полемікою з різного роду соціалістичними теоріями), згадки про цю працю в історіографічних роботах, на жаль, майже не зустрічаються. Цю наукову працю цілком і повністю було присвячено питанням права власності і відносинам власності взагалі, розкритим з погляду Православної Церкви.

Перш за все автор відзначає, що в давньоцерковному вченні про власність і право власності не було і немає подвійності. Воно, як писав В. І. Екземплярський, «не знало розбіжностей в погляді своєму на предмет». Цей і низка інших поглядів ученого викликали тривалі і палкі дискусії, проте спростувати їх обґрунтованість – таку відповідальність не наважився взяти на себе жоден з критиків вченого аж до цього дня.

Не залишалося без уваги вчених-юристів і правове положення селянства та майнові права селян. Прикладом такої роботи є праця І. Д. Беляєва «Селяни на Русі». Проблемам майнового положення селян, придбанню, закріпленню, захисту їх майнових прав, переходу права власності на землю й інші об'єкти були присвячені також роботи І. Іванова [87] та ін.

Післяреволюційний період в історіографії питання права власності був надзвичайно насиченим і характеризувався величезною кількістю загальних і спеціальних робіт, присвячених проблематиці власності і права власності. Це було закономірним, оскільки, як свідчив попередній історичний досвід,

будь-яка соціальна революція неодмінно призводила до перерозподілу власності, оскільки викликалась тими потребами, що перейшли в ранг невідкладних. Нові сили, прошарки і групи, які піднімалися революційними подіями на вершину влади, потребували закріплення позицій, здобутих ними або захоплених силою, або ж досягнутих шляхом більш менш демократичних перетворень, вимагали закріплення своїх завоювань нормами загально визнаного права. Саме на вирішення цього завдання спрямували свої зусилля провідні науковці того часу.

Частково проблеми вивчення історичною наукою відносин власності розглядав В. П. Ващенко, беручи за основний об'єкт свого дослідження історіографію соціально-економічного розвитку України в період феодалізму [25]. У досліджуваній автором період увійшли часи, коли на території України процвітала козацько-гетьманська держава, і період входження українських земель до складу Російської імперії. Автор зупиняється на аналізі положень про те, що, ставши частиною імперії, українське населення втратило більшість прав щодо набуття і розпорядження власністю, особливо земельною. Цей процес оминув лише козацько-старшинську верхівку, яку указами Катерини II було прирівняно в правах з російським дворянством. Кількість закріпаченого селянства на українських землях значно зросла. Наукове дослідження автора має економіко-правовий, а не історико-правовий нахил, що значно обмежує використання цієї роботи під час написання дисертації.

Деякі аспекти дослідження історико-правовою наукою відносин власності у феодальний період аналізували також М. А. Барг, С. А. Покровський, В. В. Мавродін, І. Я. Фроянов, Д. С. Лихачов, Л. В. Данілова, І. М. Гапусенко, П. М. Денисовец, А. М. Глучовський, Ю. А. Кизилов, В. Д. Котенко.

Деякі праці вчених були присвячені вивченню питань права земельної власності на українських землях в XVII–XVIII ст. Це роботи А. І. Гуржія [40], В. М. Горобця [50], І. Й. Бойко [17]. Порядок отримання рангових земель за службу, отримання шляхом пожалування землі гетьманом – ось основні тези зазначених робіт. Обмеженість досліджуваного періоду є суттєвим недоліком

цих праць у розрізі нашого наукового дослідження і суттєвою перевагою для тих, хто в основу своїх наукових доробок поклав період України – Гетьманщини.

Інші автори – А. А. Преображенський, М. Л. Рубінштейн, Д. І. Тіщенко, М. Е. Слабченко та ін. – у процесі дослідження проблем генезису капіталістичних відносин розглядали викликані цими процесами зміни в розвитку відносин власності в суспільстві. Дещо в іншому аспекті вивчали ці й інші питання М. М. Фавіцька [185, с. 82–89], О. І. Путро, Н. О. Лепенко, Н. О. Герасименко [35, с. 104–111].

Проблемам урегулювання дворянського землеволодіння за законодавством ХІХ ст. були присвячені статті Н. В. Кипріянової і І. О. Гуржія; селянського – В. А. Маркиної; особливості землеволодіння іноземних поселенців розглядали О. В. Павлюченко і Е. А. Загоровський; розвиток відносин власності в містах досліджував В. А. Голобуцький; взаємозв'язок неврегульованості відносин земельної власності і селянських рухів аналізували В. А. Смолій, І. Г. Рознер, В. І. Буганов.

Отже, вибірковий і досить стислий огляд наукових праць, присвячених дослідженню різних аспектів розвитку інституту права власності на українських землях наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття, на наш погляд, дозволяє зробити висновок про те, що наукове надбання даного часу доволі значне – як за кількістю публікацій, яка була надзвичайно великою, так і за спектром досліджуваних авторами проблем та глибиною їх аналізу, але в той же час відсутнє пропоноване автором комплексне дослідження даної проблеми. Наукові праці з питань розвитку інституту права власності не концентрують уваги на таких важливих проблемах, як розвиток інституту права власності у кодифікованому українському праві, особливості регулювання відносин власності за «Зібранням малоросійських прав» 1807 р., вплив законодавства Російської імперії на подальший розвиток права власності в Україні. Крім того, у науці практично відсутні праці, які б комплексно висвітлювали розвиток інституту права власності, адже основна частина з них досліджує питання

становлення та розвитку інституту права власності неповно, тобто аналізує окремі елементи складу правовідносин власності (набуття, реалізація, захист), носить регіональний характер або навпаки узагальнює розвиток права власності в межах усієї Російської імперії, не звертаючи увагу на особливості права і законодавства її західних губерній.

Отже, кількість робіт, які з'явилися впродовж років, десятиліть та століть, що тією чи іншою мірою торкаються даної проблематики, дуже значна, і детальний аналіз усього цього масиву літератури потребує окремого дослідження. За таких умов виникла необхідність обмежитися вибіркоким розглядом тільки найбільш важливих, на думку автора, історико-правових, історичних, історико-економічних і цивільно-правових робіт, опублікованих за цей період. Таким чином, історіографія інституту права власності є досить об'ємною, але не завжди об'єктивною і науковою.

1.3 Географічні межі та теоретико-методологічні принципи дослідження

Географічні кордони земель України у складі Російської імперії, починаючи з 1765 по 1842 роки, постійно змінювалися.

1765 року до цих земель входили Слобожанщина, Чернігово-Сіверщина, Лівобережна Гетьманщина та землі Запоріжжя.

Унаслідок трьох поділів Польщі та Російсько-турецьких воєн 1768-1774, 1787–1791, 1806–1812 років до складу Російської імперії увійшли Волинь, Поділля, Київщина та Херсонщина.

Слід зауважити, що протягом зазначеного часу до складу Російської імперії були включені додатково деякі землі, що зараз знаходяться у складі України, але не розглядалися у даному дослідженні: землі колишнього Кримського ханства (анексовані Російською імперією в 1783 році), Бессарабії

та Буджаку (Аккерманська область), що становили до 1812 року частину Великої Османської імперії, будучи її підданими.

Автор у своєму дисертаційному дослідженні не звертається до аналізу законодавства та права цих територій у частині становлення та розвитку права власності з таких причин.

По-перше, населення масово зверталось до ісламу і зрікалось православної віри через союз з Османською імперією. Законодавство мусульманських країн в основі своїй має релігійне вчення. Тому після приєднання цих земель до складу Російської імперії дуже важко було його адаптувати до світського законодавства нової держави. На ці території не поширював дію закон про закріпачення селян, населення було звільнено від сплати обов'язкових повинностей та служби в армії, тому що це суперечило нормам Корану та Суни.

По-друге, території Кримського ханства, Бессарабії та Буджаку до моменту, коли стали частинами Російської імперії, перебували з останньою у стані постійної війни за незалежність, тому політика цих земель була спрямована, у першу чергу, на посилення військової могутності, у тому числі й у питанні законотворчості.

І нарешті, починаючи з 1812 року землі Бессарабії та Буджаку переживали масові міграційні процеси. Основну частину переселенців складали українці та росіяни, які тікали від кріпацтва. Також зазначалося, що «поміщики російських губерній, котрі привезли своїх кріпосних селян на землі, придбані в Бессарабській області, не мають права ними розпоряджатися згідно з кріпосницькими законами, у зв'язку з тим, що їм надається такий же обсяг громадянських й особистих прав, якими наділене корінне населення області» [72]. Ці території було заселено німецькими колоністами з Варшавського князівства, крім того, населення поповнялося вихідцями з Греції, Прусії та Чехії. Колоністи сповідували лютеранську, католицьку та іудейську релігії, упроваджували в життя власні звичаї та традиції, користувалися національними

нормативно-правовими актами при здійсненні господарської (торгової) діяльності, укладанні договорів тощо.

Таким чином, географічні кордони нашого дослідження охоплюють території Слобожанщини, Чернігово-Сіверщини, Лівобережної Гетьманщини та землі Запоріжжя, Волині, Поділля, Київщини та Херсонщини.

Процес становлення інституту права власності на землях України почався в період Київської Русі, активно розвивався під пануванням Великого князівства Литовського та набув остаточного завершення в феодальному типажі з часів Речі Посполитої та Гетьманщини. Цей інститут формувався як міжгалузевий. До його складу увійшли норми права (цивільні, кримінальні та ін.), які регулювали відповідний вид взаємозв'язаних суспільних відносин та з часом ставали структурними елементами тогочасних систем права у складі різних галузей права. Підтвердженням зазначених тверджень є такі аргументи.

«Не може існувати норма права, котра не входила б у певний інститут і галузь права» [161, с. 355], – слушно зазначає професор О. Ф. Скакун. На нашу думку, це твердження є актуальним не лише з погляду сьогодення, але й в історичному аспекті, у тому числі щодо інституту права власності в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX століття (із застереженням лише про те, що мова у цьому дослідженні йде про міжгалузевий інститут). Адже його становлення, зокрема формування і розвиток, відбувалися поступово в процесі історичної еволюції систем права та правових систем загалом.

Безперечно, норми права, які поступово входили до інституту права власності наприкінці XVIII – на початку XIX століття, ще не являли собою чіткої системи. Це підтверджує форма їх зовнішнього вияву. Норми права формулювалися у різних джерелах права: нормативно-правових актах, правових звичаях, судовій практиці тощо. Крім того, і самі тогочасні нормативні акти мали комплексний характер. Вони містили різні норми права (цивільні, кримінальні та ін.). У зв'язку з цим можна зазначити, що і на сучасному етапі діють комплексні нормативно-правові акти, у яких сформульовані норми права, що входять до інституту права власності.

Оскільки мова йде про інститут права як структурний елемент системи права, то основну увагу потрібно акцентувати на зміст відповідних норм права [161, с. 370–371].

Інститут права власності, що формувався в Україні, поступово починав регулювати конкретну частину суспільних відносин (у сфері володіння, користування та розпорядження майном) і був спрямований на досягнення важливих завдань у їх правовому регулюванні. Через визначення суб'єктів та об'єктів, способів набуття та захисту права власності забезпечувався вільний товарообіг, здійснювався реальний, хоча й не завжди процесуально вірний, судовий захист порушених прав (присудження до виконання умов договору про передачу майна, повернення з чужого незаконного володіння тощо).

Щодо його відносної самостійності, то ця характеристика інституту права власності лише почала розвиватися. Ті норми права, які поступово формували інститут права власності та сприяли його розвитку, було закріплено у джерелах права, які здебільшого містили й інші за змістом норми. Утім вони починали створювати юридичну конструкцію досліджуваного інституту. Ця конструкція з часом набувала ознак стійкості, системності, відповідного функціонального спрямування. Про це свідчить, наприклад, той факт, що у «Зібрання малоросійських прав» було включено «Книгу III Выписка из прав в Малороссии употребляемых, учиненная по руководству на III-е отделение о вещах или имени в особенности о владении и собственности» [102, с. 949]. Ця частина була повністю присвячена регулюванню відносин власності на українських землях, що раніше перебували у складі Польського королівства та Великого князівства Литовського.

Специфічність засобів правового регулювання виявлялася у деяких особливостях використання заборон, дозволів і зобов'язань у нормах права. Так, у Жалувальній грамоті дворянству від 1785 року остаточно визначені права дворянства: дворянин користується нерухомим майном своїм разом з селянами на праві повної власності, передає своє звання дружині і дітям, не позбавляється цього звання інакше як по суду за доведений злочин; вирок

дворянину вступає в силу тільки з утвердження верховної влади. Дворянин вільний від особистих податей; дворянські зібрання мають право клопотати про свої станові потреби перед вищим урядом [98, с. 296]. Пізніше царськими указами розширюється коло суб'єктів права власності, особливо на землю. Державним межуванням до поміщиків перейшли багато земельних наділів державних селян і козаків. З 1837 року дворяни та прирівняна до них козацька старшина отримали право орендувати вільні державні землі терміном на 12 років, а низкою указів (1801, 1803, 1827 рр.) надавалося право придбання землі у власність усім станам, крім закріпачених селян. Відповідно до Указу 1848 року «О предоставлении крестьянам помещичьим и крепостным людям покупать и приобретать в собственность земли, дома, лавки и недвижимые имущества» землю у власність могли придбавати й кріпаки, але за згодою поміщика [184].

Однією із ознак формування та розвитку досліджуваного інституту права є формулювання низки загальних понять і термінів у межах інституту права власності, таких як: «власність» і «право власності». Термін «власність» уперше висвітлено в Наказі Катерини II генерал-прокуророві в 1767 році, а термін «право власності» – в її ж Маніфесті 1782 року. Відсутність офіційного тлумачення цих термінів викликало проблеми у розумінні їх змісту. Останнім етапом становлення праворозуміння стало нормативне закріплення поняття «право власності» в статті 7786 Зводу касаційних положень [158]. Звертаємо увагу на те, що майно тут розуміється як сукупність юридичних відносин суб'єкта права, що піддаються грошовій оцінці.

У I частині X тому Зводу законів цивільних дефініція права власності була визначена нечітко. Термін «власність» вживався в різних значеннях: як просте майно; як річ, що знаходиться у власності; як вотчинне або кріпосне право, як довічне або спадкове володіння і т. д. Підтвердженням цього є також зміст примітки до ст. 420 Законів цивільних, у якій вказувалося, що власністю часто визнається саме майно, яке належить особі, без указівки на правовий титул такої належності. Особливість закріплення юридичної конструкції права

власності у Зводі законів Російської імперії переважно полягала в тому, що це право виявлялося у двох аспектах – право володіння та право довічного користування без можливості розпоряджатися належним майном на свій розсуд. На відміну від Зводу законів Російської імперії, Загальне цивільне уложення трактувало право власності як довільне й необмежене володіння майном [99].

Фахівці-цивілісти вбачали хибність законодавчо закріпленого ст. 420 визначення. Так, Н. А. Калінін мотивував свою незгоду тим, що нагадав про наявність у цивільному законодавстві ст. 432, якою встановлювався інститут неповного права власності [93, с. 49]. Неповнота полягала у відокремленні від права власності на користь інших осіб або володіння, або користування, або розпорядження. Зміст припису жодним чином не кореспондувався з нормою ст. 420, адже в останній право власності визначалося як влада над майном «виняткова і незалежна від особи сторонньої».

Виходячи із вищевикладеного, ми вважаємо за доцільне дослідити розвиток права власності в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX століття як інституту права.

Розвиток інституту права власності в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX століття у своїй роботі автор намагається подати через інтерпретацію окремих норм, нормативних комплексів чи правових інститутів у їх розвитку, через звернення до обставин, що їх породили, до подій, які впливали на них із часом, та простеження явища правової культури у взаємодіях і взаємовпливах з іншими категоріями – економічними, політичними, моральними тощо. Отже, із величезного інструментарного розмаїття сучасної методології особливою перевагою в нашому випадку став історизм із властивою йому розлогою системою методів, вибір яких визначається багатьма факторами, зокрема – теоретичними переконаннями автора, а також диктується самою темою та джерельною базою дослідження.

Методологічний інструментарій дисертаційного дослідження спрямовується також на визначення найважливіших засад розуміння поняття,

змісту, сутності інституту права власності на українських землях наприкінці XVIII – на початку XIX століття, співвідношення з іншими складовими правової системи питань його становлення, сучасного стану і перспектив розвитку, ґрунтується на науково-пізнавальному підході та традиційних вимогах. Формування методологічної бази характеризується інтегративністю, науковою пізнавальністю, комплексністю підходів та плюралізмом наукових ідей, прагненням установити істинність знання.

У сучасній науці використовується класифікація методів наукового пізнання на групи: філософські, загальнонаукові, конкретно-наукові та спеціально-правові методи [34]. Автор вважає за необхідне розпочати саме з філософських методів, ураховуючи їх універсальність та всебічність осмислення наукових позицій.

Велике теоретичне та практичне значення в аспекті проблематики поставлених питань має загальний діалектичний метод пізнання та характерний для нього ґносеологічний підхід, завдяки якому процес розвитку відносин власності досліджується всебічно і об'єктивно, як динамічна система, що перебуває у стані постійного руху, трансформації та розвитку. Дія закону переходу кількісних змін у якісні знайшла своє відображення під час систематизації норм інституту права власності, під час підготовки проектів необхідних збірників права, що були спрямовані на завершення процесу уніфікації законодавства Російської імперії та українських земель, що раніше були частинами інших державних утворень: «Зібрання малоросійських прав», Звід місцевих законів губерній і областей, приєднаних від Польщі, Повне зібрання законів Російської імперії. Закон єдності і боротьби протилежностей виявляється у спільності наприкінці XVIII століття інтересів російського дворянства та козацької старшини під час зрівняння їх у «правах і вольностях», зокрема у можливості набувати у власність землю, отримувати її у пожалування та «на ранги за службу», заповідати після смерті. Дія закону заперечення виявлялася у тому, що фактично наприкінці XVIII – на початку XIX століття приймали нормативно-правові акти, що стосувалися регулювання відносин

власності (Закон «О праве дворян потомственных обладать землями, в уездежащими», Маніфест «О началах предстоящего отмежевания частновладельческих земель в России», Указ «О вольных хлебопашцах») та одночасно продовжували діяти ті, які так і залишилися у вигляді проектів законів («Зібрання малоросійських прав» 1807 року).

Такі філософські категорії, як причина та наслідок, загальне й конкретне, зміст і форма, що розкривають суть діалектичного методу пізнання юридичної науки, також набули широкого застосування у цьому дисертаційному дослідженні. Під час вивчення текстів нормативно-правових актів, які розроблялись чи діяли у досліджуваній хронологічній часовий проміжок, з'ясувалося, що більшість з них мають загальноімперське значення, а інші розроблялись чи/та діяли лише в межах українських регіонів (Чернігівська, Полтавська губернії). Причинно-наслідковий зв'язок між явищами автором простежувався у специфіці розвитку видів і форм власності залежно від зміни форми правління та адміністративно-територіального устрою.

Матеріалістичний метод реалізується шляхом втілення норм інституту права власності у матеріальну форму через отримання земель на ранги за службу, спадкування, укладення договорів купівлі-продажу та інше.

Важливе місце серед філософських методів посідає логічний, складовими якого є індукція – сходження від конкретного до загального та дедукція – сходження від загального до конкретного [41]. Логічний метод абстрагування дозволяє виявити загальне поняття, зміст і сутність права власності та його складових, з'ясувати і запропонувати шляхи вирішення найактуальніших проблем, що постають у процесі наукового розуміння та застосування норм указанного інституту права, процесу його становлення та напрямів розвитку. При цьому серед аспектів права власності досліджуються переважно ті, які є типовими та мають принципове значення для його характеристики. До таких зокрема належить визначення поняття «власність», «право власності» «власність на землю», розуміння змісту його правомочностей: володіння, користування та розпорядження. Крім того, використання під час дослідження

принципів формальної логіки та сталих логічних закономірностей зумовило формулювання логічно-правильних висновків. Дедукційність же виявляється у процесі прийняття загальнодержавних нормативно-правових актів, які мали специфіку реалізації залежно від свого регіонального застосування (на рівні окремих губерній чи повітів). Індукційність логічного методу абстрагування розкривається автором під час характеристики способів набуття та захисту права власності, а саме в тому, що загальна корумпованість судової та адміністративної системи Російської імперії багато в чому гальмувала розвиток ринкових відносин в окремих її регіонах через неможливість вчасної реалізації прийнятих указів чи законів (Указ «О покупке земли» 1801 р.) та відсутність надії на неупереджений судовий розгляд і відновлення порушених прав.

За допомогою методів аналізу й синтезу було здійснено виокремлення тих чи інших концепцій думок про формування та розвиток інституту права власності на українських землях, починаючи з кінця XVIII століття, з метою їх ретельного вивчення та поєднання у певну концептуальну систему, що складається із приватноправових та публічних норм (метод синтезу). Поряд з тим метод аналізу дав можливість автору виявити існуючі, у першу чергу, у джерельній та нормативно-правовій базі неточності та прогалини, надати історичної ваги та змісту тим результатам авторських систематизацій права, завдяки яким на сьогодні встановлено цілісну картину еволюції юридичної думки у сфері становлення і розвитку інституту права власності. До таких робіт дисертант відносить зокрема «Екстракт малоросійських прав» 1867 року О. А. Безбородька та «Екстракт із указів, інструкцій й установ» 1786 року.

Серед загальнонаукових методів важливе місце в роботі посідають системний та ретроспективний. За допомогою системного методу розглянуто інститут права власності як елемент тогочасної правової системи та розвиток права власності на кожному з досліджуваних історичних етапів. Як результат вдалося з'ясувати, що розвиток права власності періоду кінця XVIII – початку XIX століття відбувався не хаотично, а з урахуванням як розвитку всієї правової системи Російської імперії, так і суспільного, політичного,

економічного становища на українських землях тих часів. Ретроспективний метод використовується з метою вивчення й аналізу в динаміці процесів формування правової думки щодо становлення та розвитку інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії в окреслений нами період, фіксації їх впливу на розвиток офіційної державної ідеології, а також на настрої серед населення. Крім того, інформацію про особливості реалізації на українських землях норм цивільного права в частині регулювання відносин власності додатково було отримано з наукової літератури (А. Б. Лакієр, В. Е. Якушкин, М. Д. Горчаков), друкованих періодичних видань, що містяться в архівах (журнал «Киевская старина», «Земледельческая газета»), органів державної влади (рішення Сенату та листи губернських канцелярій) та місцевого самоврядування (рішення повітових судів). Потреба у всебічному пізнанні наукової проблеми у рамках обраної теми в чітко визначених хронологічних межах зумовила застосування ще одного загальнонаукового методу – статистичного, з метою визначення кількісних показників історичного процесу.

Останнім часом у юридичній науці у сфері розв'язання існуючих правових проблем почали звертатися до герменевтики як загальної теорії розуміння [168, с. 115–119]. На думку науковців, вона покликана з'ясувати та пояснювати точки зору з того чи іншого приводу, знаходячи спільний ґрунт для розмови, обміну думок, розуміння ситуації у межах певного колективу [94]. Метод герменевтики сприяв процесу пізнання текстів нормативних актів, архівних матеріалів, інших документів, аналізу й оцінці змісту монографічних праць, наукових публікацій, що дало змогу узагальнити політико-правові явища та здійснити характеристику предмета дослідження.

У ході проведення дисертаційного дослідження автором також використані і спеціально-наукові методи: історико-оглядовий (дескриптивний), формально-юридичний (догматичний), порівняльно-правовий (компаративістський) та хронологічно-проблемний. Так, з метою з'ясування стану розвитку відносин власності наприкінці XVIII – на початку XIX століття в контексті характерних для цього періоду явищ і процесів було залучено

історико-оглядовий метод. Необхідність побудови правильної хронологічної послідовності та періодизації відповідних історичних подій зумовила використання хронологічно-проблемного методу. Формально-юридичний метод було застосовано з метою вивчення наявного масиву законодавства та застосування прийомів тлумачення, класифікації та систематизації норм права. Використання ж порівняльно-правового методу зумовлено необхідністю дослідження вітчизняних правових явищ в окреслений період порівняно із зарубіжними (Австрійська імперія, Румунія, Польське королівство).

Для цілей даної наукової роботи актуальним є поєднання історичних і юридичних методів. За допомогою історичного методу виявлено історичні етапи становлення і тенденції розвитку інституту права власності на українських землях та здійснено їх характеристику. Застосування історичного методу дало можливість оцінити рівень розвитку права власності в досліджуваній період та спрогнозувати перспективи на майбутнє. Завдяки використанню історичного методу було виявлено загальні та особливі риси становлення правової системи Російської імперії та її складових, що, у свою чергу, дає розуміння сучасного стану розвитку вітчизняної системи права та можливостей і напрямів її подальшого розвитку.

Без історичного вивчення проблематики неможливо логічно дослідити процес та етапи його становлення. У свою чергу, логічні методи дослідження сприяли виявленню та розкриттю найважливіших аспектів історії, сучасного стану, напрямів і тенденцій розвитку права власності на українських землях наприкінці XVIII – на початку XIX століття. В. С. Ковальський та І. П. Козінцев влучно зазначили, що правила і прийоми логіки та лінгвістичні засади правотворення «діють одночасно, системно у напрямі творення якісного законодавства» [100, с. 75].

На думку автора, не варто й забувати про вплив на завершеність, достовірність та наукову цінність дисертаційного дослідження таких складових елементів історико-правової науки, як архівознавство, пам'яткознавство, текстологія тощо. Наприклад, за допомогою текстології вдалося дослідити

історію походження та створення літературних та історичних текстів, забезпечити правильність їх прочитання. Архівознавство дало змогу оперативного пошуку та опрацювання архівних джерел, необхідних для написання роботи.

Отже, географічні кордони земель України у складі Російської імперії, починаючи з 1765 по 1842 роки, суттєво змінювалися. Починаючи з 1765 року, до цих земель входили Слобожанщина, Чернігово-Сіверщина, Лівобережна Гетьманщина та землі Запоріжжя, а до кінця 1812 року Російська імперія розширила свої кордони за рахунок земель Волині, Поділля, Київщини та Херсонщини. Саме ці території визначили межі даного дисертаційного дослідження. Поряд з тим протягом зазначеного періоду до складу Російської імперії були включені додатково деякі землі, що сьогодні знаходяться у складі України, але через певні релігійні причини, міграційні процеси та постійні військові конфлікти не розглядалися у даному дослідженні – це землі колишнього Кримського ханства, Бессарабії та Буджаку.

Процес становлення інституту права власності на землях України розпочався ще в період Київської Русі, активно розвивався під пануванням Великого князівства Литовського та набув остаточного завершення в феодальному типажі з часів Речі Посполитої та Гетьманщини. Цей інститут формувався як міжгалузевий, оскільки характеризувався поступовим входженням до його складу норм права (цивільних, кримінальних та ін.), які регулювали відповідний вид взаємозв'язаних суспільних відносин та з часом ставали структурними елементами тогочасних систем права у складі різних галузей права.

Отже, наукове пізнання сутності і змісту обраної теми дисертаційного дослідження здійснювалося на засадах поліметодологічного підходу. Саме комплексне та множинне всебічне застосування окремих груп методів, поєднане із застосуванням їх особливостей на певних етапах дослідження, дозволяє говорити про завершеність, повноту, достовірність і наукову цінність праці.

Висновки до розділу 1

Розвиток інституту права власності на українських землях, що стали частиною Російської імперії наприкінці XVIII – початку XIX століття, відбувався під впливом низки державотворчих процесів. Об'єднання територій, уніфікація правових систем, закріпачення українського селянства, визначення правового статусу козаків та козацької старшини – головні чинники, що розкривають особливості застосування на українських землях норм інституту права власності, що перебував у стані формування. Передумови, причини та наслідки вказаних процесів досліджуються автором на основі аналізу основних нормативно-правових актів та їх проектів, а саме: Урядового маніфесту «Про проведення генерального межування», опублікованого 19 вересня 1765 р., Інструкції Межовим губернським канцеляріям та провінційним конторам від 25 травня 1767 року, Генерал-прокурорського наказу при Комісії про створення проекту Нового Уложення від 30 липня 1767 року, «Екстракту малоросійських прав» О. А. Безбородька від 1767 року, Сенаторського наказу від 11 квітня 1776 року «О продаже казенных болотных земель и об отдаче оных частным владельцам безденежно, с обязанностью осушить их и обработать», Маніфесту Катерини II від 28 червня 1782 року «О распространении права собственности владельцев на все произведения земли на поверхности и в недрах ее содержащиеся», Жалуваної грамоти дворянству від 21 квітня 1785 року, Жалуваної грамоти містам від 21 квітня 1785 року, «Екстракту із указів, інструкцій і установ» від 1786 року, Укау «О предоставлении купечеству, мещанству и казенным поселянам приобретать покупкою земли» від 1801 року, Указу «О вольных хлебопашцах» 1803 року, «Зібрання малоросійських прав» від 1807 року, проектів Цивільного уложення 1809, 1814 років, Литовського Статуту в редакції 1811 року, Повного зібрання законів Російської імперії за період 1649–1825 років від 1830 року, Зводу законів Російської імперії 1832 року, Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року.

Аналіз виключно нормативних першоджерел не дає можливості сформулювати об'єктивне уявлення про стан розвитку відносин власності в досліджуваний період. Адже будь-який нормотворчий документ відображає в основному суб'єктивну думку свого автора чи групи авторів, часто не враховуючи при цьому реальні потреби учасників цивільного обороту та не спрямовуючи свою дію на усунення тих проблем, які виникають з причини відсутності чи недосконалості існуючих законів. Тому вивчення й аналіз наукових праць правознавців, істориків, філософів, богословів та інших учених, присвячених дослідженню питання, що є предметом даної дисертаційної роботи, є досить важливим.

Проведений вибірковий та досить стислий огляд наукових робіт учених, у яких прямо чи опосередковано висвітлюються питання формування та розвитку права власності, дозволяє автору дійти висновку про те, що історіографія досліджуваної проблематики має досить велике наукове надбання – як за кількістю опублікованих праць, так і за спектром досліджуваних авторами проблем та глибини їх аналізу. Поряд із зазначеними перевагами недоліком є те, що в історико-правовій науці відсутня комплексна робота, присвячена розвитку права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX століття. Загалом увага вчених зосереджена на дослідженні окремих елементів складу відносин власності (набуття, реалізація, захист) і в межах усієї імперії без виокремлення особливостей її західних українських губерній.

Крім того, основною проблемою в аналізі наукової літератури є те, що після приєднання українських земель до складу Російської імперії національне законодавство розглядалося виключно через призму російського, лише подекуди вчені-правники звертали увагу на специфічність застосування того чи іншого нормативного акта на територіях українських губерній, у зв'язку з існуванням на цих землях власних норм права, що регулювали те чи інше питання. Учені майже зовсім не концентрували увагу на питаннях розробки проектів національних кодифікованих актів, таких як «Зібрання малоросійських

прав» 1807 р., Звід місцевих законів західних губерній 1837 р. Адже зазначені проекти саме в регулюванні відносин власності часто на декілька кроків випереджали діюче законодавство Російської імперії. Це стосується і визначення видів власності, способів її захисту, розвитку сервітутних відносин тощо.

Отже, виходячи з кількості існуючої наукової літератури з даного питання, стає зрозумілим, що поглиблений її аналіз може стати предметом окремого дисертаційного дослідження, а необхідність обмежитися лише розглядом найважливіших історико-правових, історичних, історико-економічних і цивільно-правових робіт, опублікованих за цей період, є цілком виправданою.

Потреби всебічного пізнання наукової проблеми у рамках обраної теми спонукали автора з'ясувати питання географічних меж дисертаційного дослідження. На це впливає також той факт, що, починаючи з 1765 по 1842 роки, кордони земель України у складі Російської імперії постійно змінюються. Спочатку вони обмежувалися землями Слобожанщини, Чернігово-Сіверщини, Лівобережної Гетьманщини та земель Запоріжжя, а пізніше розширилися за рахунок Волині, Поділля, Київщини та Херсонщини. Сформувавшись до кінця 1812 року в чітких межах, ці землі й визначили географічні кордони дисертаційного дослідження. Протягом першої половини ХІХ століття до складу Російської імперії ввійшли такі території сучасної України, як Кримське ханство, Бессарабія та Буджак. Через значний вплив на розвиток указаних земель релігійних факторів, складних міграційних процесів і постійних військових конфліктів вони не розглядалися в межах даної наукової роботи та, на думку автора, потребують окремого поглибленого дослідження.

Унаслідок аналізу теми наукової роботи перед автором постає ще одне дискусійне питання про те, чи існував наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття окремий правовий інститут – інститут права власності, на яке він відповідає ствердно. Поєднання в ньому, норм різних галузей права (кримінального, сімейного) свідчить про його формування як міжгалузевого.

Поряд з тим своєю метою – забезпечити суцільне, відносно закінчене регулювання одного виду суспільних відносин – інститут права власності досягає повністю.

Бурхливий розвиток історико-правової науки супроводжується тенденцією до вищого рівня узагальнення з метою простежити безпосередній зв'язок між емпіричними фактами та їхнім теоретичним осмисленням. Так, виникає необхідність осмислити шляхом застосування методологічного інструментарію процес формування інституту права власності, визначення його поняття, змісту, сутності, дослідити закономірності розвитку та вплив на формування сучасного інституту права власності. Адже саме предмет дисертаційного дослідження (характерні риси та особливості розвитку інституту права власності в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX століття) «веде» за собою дослідницький метод, визначає межі його реалізації, придатності та прийнятності, забезпечуючи цим комплексність підходів, плюралізм наукових ідей та прагнення встановити істинність знання.

Отже, заснована на принципі історизму, об'єктивності, науковості, комплексності та послідовності методологія дослідження дає можливість дослідити тему дисертації та досягти поставленої мети.

РОЗДІЛ 2

ГЕНЕЗИС ІНСТИТУТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

2.1 Формування інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII століття як об'єктивна закономірність історичного розвитку її економічної та правової системи

Кінець XVIII – початок XIX століття – це час великих політичних і соціально-економічних перетворень в українській історії, які були породжені, у першу чергу, змінами в ситуації геополітичній: частиною імперської Росії стає Кримське ханство, у результаті трьох поділів зникає як державне утворення Річ Посполита. На задній план відходять ті політичні сили, які протягом багатьох століть впливали на формування та розвиток українського права. Українські землі стають складовою частиною Російської та Австрійської імперій.

Починаючи з XVIII століття, російське імперське законодавство дедалі набуває значного поширення на українських територіях, хоча фактично витіснити норми місцевого права йому поки що так і не вдається. Активізація цього процесу здійснюється у вигляді спроб узагальнення діючого законодавства, адже створення єдиного правового простору – найважливіший елемент становлення держави.

Головною метою систематизації є побудова загальнонаціональної правової інформатизації, що забезпечує доступність правової інформації для кожного державного органу, громадянина та й взагалі – для будь-якої зацікавленої особи. Природно, що такі завдання стояли перед українським суспільством декілька століть тому. З незапам'ятних часів юристи робили спроби кодифікувати та впорядкувати діючі нормативно-правові документи.

Основними передумовами систематизації права власності на українських землях стали, по-перше, зміцнення і розвиток феодално-кріпосницьких відносин, зародження капіталізму у другій половині XVIII ст., а пізніше – розпад феодално-кріпосницької системи і подальше зміцнення капіталістичних відносин, що становили ту соціально-економічну основу, на якій базувалась уся державно-правова надбудова.

Неоднорідність, невпорядкованість і суперечливість норм права, діючого на території України, створювали значні труднощі в діяльності адміністративних і судових установ.

Входження українських земель до складу Російської імперії, подальший розвиток феодалізму призвели до необхідності радикальної зміни системи права, його кодифікації з урахуванням насамперед інтересів козацької старшини, яка вимагала закріпачення своїх залежних селян і рядового козацтва. Царський уряд дав згоду на кодифікацію українського права та прагнув наблизити його до норм єдиного загальноросійського законодавства з усіма його особливостями.

Перед тим як розпочати аналіз робіт з упорядкування законодавства українських земель у сфері становлення та розвитку інституту права власності, на думку автора, є необхідність зупинитися на дослідженні основоположних ідей, на яких базувався інститут права власності на території Російської імперії та який вплив це мало на розвиток права українських земель, приєднаних до імперії.

Спочатку необхідно звернутися до історії юридичної дефініції «власність» та її застосування як елементу юридичної техніки в правовій системі Російської імперії. Формується термін «власність» з прикметника «власний» [70], а зафіксований він вперше, як вже зазначалося, в Наказі генерал-прокурору від 30 липня 1767 року, виданому імператрицею Катериною II з приводу формування і затвердження Комісії по роботі над Новим Уложенням [143]. Далі термін «власність» зустрічається в Маніфесті від 28 червня 1782 року «О распространении права собственности владельцев

на все произведения земли на поверхности и в недрах ее содержащиеся» [144]. А саме в статті 1 Маніфесту вказано: «Право власності кожного у володінні його поширюється не лише на поверхню землі їм благопридбану або у спадок отриману, а й на надра тієї землі, все що виросло на ній, всі мінерали, що у воді і надрах знаходяться, та всі метали, що з них виготовляються».

Пізніше дефініція «власність» знову зустрічається в Жалуваній грамоті дворянству від 21 квітня 1785 року, стаття затверджує право приватної власності дворян не лише на поверхню землі, але й на її надра: «Підтверджується як благородне право власності, дароване милостивим указом від 28 червня 1782 року, не тільки на поверхність землі, кожному з них належної, але й на те, що в надрах її і в водах власнику належним...» [145]. Крім того, Грамота наділяла дворян необмеженим правом власності як на родові, так і на вислужені маєтки. Дворянам надавалося повне право розпорядження маєтками з належними до них кріпосними селянами. Закріплені у Грамоті для дворянства права української шляхти стали величезним стимулом для остаточного злиття російської й української еліт. Свобода приватної власності, встановлена Катериною II тільки для дворян, поступово при її наступниках поширювалася й на інші верстви.

Черговим кроком стало зазначення в ст. 4 Жалуваної грамоти містам те, що «За міськими жителями зберігається й охороняється власність і володіння, яке перебуває у законному володінні, як рухоме, так і нерухоме» [146].

На думку автора, аналізу цієї норми варто приділити більше уваги у зв'язку з неоднозначністю її тлумачення. Так, формулювання процитованої статті, де термін «власність» поставлено в один ряд з «володінням», дає нам підстави вважати, що законодавець ставив перед собою завдання захистити як повне (власність), так і фактичне (володіння) панування особи над річчю. Однак наступне положення – «...що і кому по-справедливості законно належить...» – спростовує наші міркування, оскільки воно може застосовуватися лише до права власності. Право володіння, на думку автора, повинно мати способи свого захисту незалежно від наявності правових підстав

для такого фактичного панування. Отже, законодавець визнає той факт, що право власності і право володіння являють два відмінних між собою правових явища, проте він не розуміє до кінця суті цих відмінностей.

Причину розбіжностей слід шукати в законодавстві попередніх періодів. До сходження на престол Катерини II в діючому законодавстві Російської імперії право власності йшло в поєднанні зі способом його набуття та було синонімом таких термінів як «купля», «отчина», «придане», «промисел», або визначалося за допомогою терміна «володіння» [68]. Це підтверджується на прикладі Іменного наказу від 5 жовтня 1686 року (Иоанн, Петр и Софья) «О напечатании листов жалованных грамот на вотчины, розданные по случаю заключения с Польшею мира» [140]. Поряд з тим законодавству тієї доби відоме також поняття «давнє володіння», під яким розуміється право власності на нерухоме майно, яке підтверджується набувальною давністю. Як приклад можемо привести витяги зі статті 4 Царського Указу від 25 серпня 1680 року «Про межування земель»: «..Про приписні церковні землі, які надані для обробітку з його Патріаршого дому і належали йому по давньому володінню...»; «Великий Государ... велів церковні і порожні землі по давньому володінню і згідно жалувальних грамот нинішнім межувальникам в межові книги записать і відмежувать їх як такі, якими з давніх часів церковники володіли...» [147].

Ця традиція зберігається і при Катерині II. Так, у тексті Інструкції Межовим губернським канцеляріям та провінційним конторам від 25 травня 1767 року [142] міститься норма про те, що «...спори про володіння поселень і пустошів вирішуються звичайним судом, який буде вирішувати ці спори, розглядаючи повинності Вотчинної колегії». Іншими словами це будуть спори щодо права власності. Ця ідея стосовно застосування поняття «володіння» замість «власність» простежується і в главі IV тієї ж Інструкції: «В кожному володінні за основу приймати: 1) написані в крепостях дачам міри; 2) живописані межі урочищ (озера, ріки тощо, які стану свого не змінюють); 3) безспірне здавна, але не пізніше як до 1765 року володіння». Наступне

положення: «В яких володільців по кріпосних документах у володінні будуть перебувати вищеперераховані живі урочища, то по тих єдиних записах, а не по якихось інших – перемінних урочищах, передачу у володіння затверджувати».

В аналогічному порядку в текстах документів (наприклад, Сенаторський наказ від 11 квітня 1776 року «О продаже казенных болотных земель и об отдаче оных частным владельцам безденежно, с обязанностью осушить их и обработать») [148].

Однак помилковим будемо вважати, що термін «володіння» в імперському законодавстві завжди вживався у понятті «власність», утративши тим самим своє самобутнє значення. Навпаки, повертаючись до тексту згадуваної вище Інструкції Межовим канцеляріям, автор знаходить положення, у яких дефініція «володіння» використовується за своєю вузькоспеціальною спрямованістю – як можливість фактичного володіння річчю: «Хто спір в землях своїх проводити стане, маючи при цьому землі у володінні своєму значно більше ніж йому по справедливості і законно належить, втратить тим самим всю надлишкову землю... Хто із власників один на іншого вказувати будуть, що один із належної селу, селищу чи пустоші землі чи іншого угіддя землею заволодів чи при межуванні в своє володіння не правильно відвів...» [142].

Оскільки законодавство того часу не знало антитези власність-володіння, не було потреби й у двох, відмінних один від одного в семантичному сенсі, поняттях. У цьому випадку одне поняття визначало право повного панування над річчю та можливість вільного розпорядження нею, а інше – право фактичного використання речі для задоволення власних потреб з обмеженими можливостями розпорядження. Насправді термін «володіння» в умовах того часу повністю задовольняв законодавчі потреби імперії, поєднуючи зміст обох дефініцій щодо панування над річчю, а різні аспекти такого панування реалізовувалися через визначення понять «давнє володіння», «вічне володіння» або за допомогою індивідуального тлумачення тексту правової норми. Необхідно зазначити, що, як стане зрозуміло з наступних розділів

дисертаційного дослідження, ця термінологічна проблема буде в законодавстві аж до прийняття Повного Зібрання законів Російської імперії, хоча й робитимуться спроби провести це розмежування й раніше (Цивільне уложення 1814 року, Звід місцевих законів західних губерній 1837 року).

Ураховуючи хронологічні межі дисертаційного дослідження, вважаємо за необхідне розпочати із систематизації законодавства, на яку покладала великі надії українська шляхта. Така систематична робота з уніфікації права впроваджується згідно із зазначеним вище царським Указом 14 грудня 1766 року «Про утворення кодифікаційної комісії». Для виконання цього Указу було видано Сенаторський указ стосовно виборів депутатів кодифікаційної комісії від Малоросійської колегії (19 лютого 1767 р.).

Від України до складу комісії, що займалася уніфікацією законодавства, входили великі землевласники та чиновники місцевого апарату управління. Депутати одержали єдиний наказ – домагатись визнання шляхетського стану українських землевласників і розширення їх станових прав і переваг. До таких переваг, зокрема, належало й законодавче закріплення існування станових судів. Тому у 1767 р., за розпорядженням президента Малоросійської колегії, генерал-губернатора П. О. Рум'янцева, О. А. Безбородьком було підготовлено і видано «Екстракт малоросійських прав» – збірник нормативних матеріалів державного та адміністративного права й судочинства. Усі правові норми з різних джерел, які діяли на Україні близько двох століть, були викладені у збірнику в хронологічній послідовності – саме завдяки цій особливості «Екстракт» був унікальним документом, оскільки давав змогу відстежити історію розвитку різних правових інститутів, забезпечував виділення їх сильних та слабких сторін [176, с. 84–89]. Лейтмотивом створення цього збірника є прохання української шляхти, направлене до Катерини II «Про підтвердження за ними нині належних маєтків, у спадок триманих, пожалуваних та у власність наданих» [2, с. 38]. Як підкреслює К. О. Віслобоков, документ дає можливість не тільки визначити основні риси окремих галузей та інститутів тогочасного українського права, але й глибше

усвідомити найважливіші сторони суспільно-політичних і економічних відносин, зокрема адміністративно-політичну та військову організацію українського суспільства, порядок вирішення земельних, цивільних та інших справ у судах та адміністративно-політичних установах, правове становище окремих груп населення [28, с. 351–376].

«Екстракт малоросійських прав» – пам'ятка феодального права. Це підтверджено змістом правових норм, зібраних у ньому, а також досить тенденційним їх підбором та особистим тлумаченням О. А. Безбородьком тих актів, які визначали право власності на землю, кріпосний стан селянства та взаємовідносини між станами. Достатньо ознайомитись зі змістом першого розділу – «Про головне правління в Малій Росії», шостого – «Про прибутки державні», десятого – «Про простий народ» або проглянути додані до збірника інструкції судам, а тим більше – відомість про чини, аби переконатися в тому, що право земельної власності, обіймання посад у військово-адміністративному апараті й суді, право на експлуатацію селян і переваги у сплаті податків і одержанні маєтків визнається виключно за українською шляхтою [16, с. 57].

З особливою старанністю О. А. Безбородько систематизував акти, норми яких регулювали відносини власності і правове становище окремих станів. У розділі п'ятому – «Про маєтки державні», шостому – «Про прибутки державні», сьомому – «Про ревізію» і восьмому – «Про комісаріат» на підставі різного юридичного матеріалу визначалися види державної, головним чином земельної власності та порядок розпорядження і користування нею. У нормативних актах обстоювалось право козацької старшини та інших чиновників апарату місцевого управління на одержання землі за умовою служби «на ранг» та право передавати її у спадщину. Систематизуючи нормативні акти про державні прибутки, порядок їх надходження і витрат, права й обов'язки комісарів та взаємовідносини різних установ у зв'язку з розпорядженням державним майном, О. А. Безбородько тлумачив їх так, щоб визначити, обґрунтувати і закріпити особливі переваги української шляхти та верхівки міського населення [126, с. 243]. Збірник О. А. Безбородька спіткала така ж доля, як й інших

підготовлених у цей період матеріалів, що надходили в розпорядження комісії. «Екстракт малоросійських прав» був переданий в архів Сенату. Він так і не став повноцінним діючим нормативно-правовим актом, про збірник не згадували майже 20 років.

Другим документом, який продовжив процеси з упорядкування діючого законодавства став «Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей» – збірник різних нормативних актів, які закріплювали основи суспільних, економіко-правових та політичних відносин на українських землях наприкінці XVIII століття. Підготовлений він 1786 року в умовах ліквідації автономії України, її полкового адміністративного устрою, автономії органів місцевого управління та запровадження губернсько-адміністративно-територіального устрою, поширення на території України дії «Установлення про губернії» (1775), створення намісництв та призначення нового апарату органів на місцях. Щоб узгодити стару адміністративну практику з вимогами нового російського законодавства, чиновники малоросійської експедиції Сенату підготували цей збірник, основою якого стали «Екстракт малоросійських прав» (1767), «Установлення про губернії» (1775) та інші акти державної влади, прийняті у 1767–1786 роках. Тому збірник містить доповнення і переробку «Екстракту малоросійських прав» [24]. Затверджений Сенатом збірник було розіслано в публічні місця України для практичного його застосування. Щодо регулювання відносин власності, то даний документ, у порівнянні з «Екстрактом малоросійських прав», не приніс нічого нового. Проте, для даного дисертаційного дослідження його користь вбачається автором у наявності в документі розділу з переліком нормативних джерел, що діяли на території України в період до 1786 року та лягли в основу збірки О. А. Безбородька.

Протягом наступних десяти років ні у сфері уніфікації права імперського, ні власне українського ніяких змін не відбувалося.

Лише після вступу на престол Павла I знову постало питання про підготовку нового Зводу законів. 1796 року була створена комісія, метою якої

було не складання нового, а підготовка узагальнюючого Зводу, у якому були б зібрані всі діючі закони у галузі кримінального, цивільного та державного (адміністративного) права. За час царювання Павла I комісія змогла підготувати сімнадцять глав зі сфери судочинства, дев'ять – вотчинного права і тринадцять глав з кримінального права. Але це виявилася чергова невдала спроба здійснити дійсно важливу справу – уніфікувати законодавство, підтвердивши статус великої наддержави. У цих намагань було ще все попереду [29].

Отже, законотворчі процеси наприкінці XVIII століття постійно супроводжувалися спробами систематизації українського права та приведення його відповідно до законодавства великоімперського, почасти за рахунок приватних кодифікацій. Головними причинами, у першу чергу політико-економічними, проведення окремих приватних кодифікаційних робіт другої половини XVIII століття були: прагнення української шляхти закріпити правове оформлення тих феодално-кріпосницьких відносин, що фактично вже склалися, та законодавчо закріпити діяльність козацьких і станових судів, які використовувалися для придушення можливого опору. У цьому інтереси української шляхти збігалися з інтересами царського самодержавства, яке, поєднуючи правову систему України з діючим російським законодавством, готувало юридичні підстави для знищення української автономії.

Показовими результатами таких робіт стали «Екстракт малоросійських прав» 1767 року О. А. Безбородька та «Екстракт із указів, інструкцій і установ» 1786 року.

Як джерело перший збірник заслуговує на особливу увагу тому, що в ньому був зібраний значний юридичний матеріал, починаючи від королівських, князівських і царських договорів, грамот і указів і закінчуючи гетьманськими універсалами, витягами зі збірників магдебурзького права, статутів Великого князівства Литовського і судової практики. Усі норми викладені в хронологічному порядку прийняття юридичних актів. У збірнику чітко простежуються позиції збереження автономії права України. Повна власність

на землю і неповна на селянина, права і привілеї в обов'язках перед державою – такий зміст розділів про становище панівної верстви.

«Екстракт із указів, інструкцій і установ» був прямим послідовником першого Екстракту та характеризувався тим, що він містив доповнення і переробку «Екстракту малоросійських прав». З останнього вилучено окремі розділи, додано історію кодифікації та перелічено джерела права, що діяли в Україні, а також доповнено новими розділами, зокрема про охочекомонні (наймані) компанійські (кінні) полки та їх матеріальне забезпечення, про приєднання деяких містечок до намісництв.

Крім того, в історію цей період також увійшов і через те, що в російському законодавстві вперше з'являються нові поняття «власність» і «право власності». Термін «власність» уперше зустрічаємо в Наказі Катерини II генерал-прокуророві в 1767 році, а термін «право власності» – в її ж Маніфесті 1782 року. Відсутність спеціального терміна раніше не означала відсутності самого інституту права власності. Термінологічна проблема вирішувалася за допомогою інших дефініцій, таких як «вічне володіння», «вотчинне володіння», «купля», «приданне». А з утвердженням Повного зібрання законів Російської імперії проблема повністю зникла.

2.2 Розвиток інституту права власності на початку XIX століття

Формування інституту права власності супроводжувалося в Україні значними державними та соціальними змінами. Залежно від того, як розвивалися суспільні відносини, змінювалися і ціннісні орієнтири, розширювалися пріоритети і власність усе більше потребувала правового захисту та механізмів реалізації прав на неї. Для чіткого забезпечення та правового регулювання відносин у сфері майна та власності необхідне було проведення нового етапу кодифікаційного процесу. Його сутність виявилася набагато пізніше після початку його запровадження, але його важливість була

безумовною. Саме на засадах кодифікаційних змін простежувалися вагомі суспільні зміни, необхідність реформаційних процесів, суспільно-правовий стан населення.

Ці обставини сприяли тому, що на початку XIX століття під впливом нових умов суспільно-політичного розвитку, урахувавши невдачі попередніх кодифікацій, в урядових колах почала поширюватися думка про необхідність установа єдиного порядку застосування правових норм шляхом усунення місцевих особливостей. На таких позиціях стояла нова кодифікаційна комісія. Вона вважала, що місцеві закони – «одне суцільне непорозуміння, якась фікція, що в них повторено те, що вже є у не написаних нею основних правах», що нове законодавство «поєднує в собі все те, що тільки є корисним для всієї Імперії» [132, с. 46–47].

На українських землях розпочинається процес кодифікації права, для якого на той час були вагомими причини. Велика кількість традиційних і звичаєвих норм не могли узгодити відносини між прошарками людей, не задовольняли вони також і панівну верхівку.

Внутрішня роздробленість між нормами вже існуючих і діючих нормативних актів на території України нерідко була зумовлена суперечностями між найрізноманітнішими джерелами права, які часто дублювали одне одного.

На території південних губерній діяла система російського права, кодифікацію якого проводили комісії 1804, 1826 років. На розвиток права Правобережної України вплинуло довге її перебування у складі Речі Посполитої. Подільська, Волинська і Київська губернії були віднесені до таких, «що від Польщі приєднані», а право, яке діяло на їх території, кодифікувалося комісією для складання так званого «Західного зводу». На лівобережних землях, що ввійшли до складу Російської імперії, діяла система місцевого права. Його систематизацію здійснювало окреме відділення імператорської кодифікаційної комісії. Отже, основним недоліком проведення процесу

систематизації законодавства була відсутність єдиної, узгодженої між собою комісії, яка б узагальнила право, що діяло на території всієї України.

Для систематизації правових норм формували окремі групи. На основі дослідження права Правобережжя група правознавців, очолювана редактором А. К. Повстанським, підготувала Звід місцевих законів губерній і областей, приєднаних від Польщі [131]. Група під керівництвом Ф. І. Давидовича, що опрацьовувала законодавство Лівобережжя, упорядкувала цивільно-правові норми Чернігівської та Полтавської губерній.

Поряд з роботою утворених комісій працювали й законодавчі органи імперії, видаючи нормативно-правові акти, які часом суттєво впливали на процеси поступового приєднання українських земель до складу Російської імперії. Так, невблаганний хід розвитку капіталістичних відносин на початку XIX століття, зменшення значення феодального способу виробництва призвели до того, що держава вимушена була ослабити станові обмеження, дати нове заохочення землеробству і промисловості. Результатом цього став Указ «О предоставлении купечеству, мещанству и казенным поселянам приобретать покупкою земли» від 12 грудня 1801 р., який розширив перелік суб'єктів права власності на землю за рахунок казенних селян [149].

Черговим кроком у сфері проведення соціальних реформаторських змін стало прийняття за поданням графа Рум'янцева у 1803 році Закону «О вольных хлебопашцах». Проект графа Рум'янцева зводився до такого: 1) право володіння селянами належить виключно благородним особам (дворянам); вони ж отримують право відпускати селян на волю як по-одинці, так і цілими селищами, на умовах, указаних у Законі; 2) поміщики, які звільняють селян, можуть наділяти кожного звільненого ділянкою землі за своїм бажанням; 3) закріпачені селяни можуть викупатися на свободу, внівши встановлену їх власником плату одразу або ж сплачуючи її протягом визначеного терміну; 4) дозволяється придбання не повної свободи, а тільки «законного закріплення землі» за селянами, зі сплатою відповідного оброку; 5) несправних платників слід віддавати в рекрути, якщо вони годяться, а якщо ні, то «в яку-небудь

державну роботу» [139]. Проект цей викликав сильну протидію з боку кріпосного селянства. Проте селянські невдоволення не дали бажаних результатів. Закон було прийнято. Згідно з новим законом дозволено було відпускати селян родових і набутих (благопреобретенных) маєтків на волю, як поодинці, так і цілими селищами, але з обов'язковим наділенням їх землею. Умови надання селянам волі, погоджені обома сторонами, подаються на затвердження Государя. Селяни, які не виконали своїх зобов'язань, повертаються до своїх поміщиків у кріпосну залежність, тобто набувають свого попереднього статусу. Усі, хто отримав свободу на основі нового закону, якщо не «побажають приписатися до інших станів», можуть залишатися на своїх землях, утворюючи «стан вільних хліборобів», сплачуючи в казну подушний оброк нарівні з «володільчицькими» селянами і відбуваючи рекрутську і земські повинності нарівні з казенними. Відповідно до положень Закону вільним хліборобам дарується право отриману землю продавати, залишати у спадок, з однією лише умовою – не роздроблювати земельний наділ на ділянки менше 8 десятин. Вільні селяни можуть купувати інші землі, переселятися на нові території тощо. На виконання Закону були розроблені особливі правила, призначені для міністра внутрішніх справ, а саме: при розгляді договорів селян з поміщиками міністр мав стежити за тим, щоб поміщик не обезземелював тих селян, які залишалися у нього кріпаками, наділяючи землями вільних хліборобів, щоб отримана земля переходила у власність хлібороба, що належним чином повинно бути оформлено [139].

Як пізніше з'ясувалося, Закон «О вольных хлебопашцах» від 20 лютого 1803 року в дійсності не мав і не міг набути того значення, яке йому приписував граф Рум'янцев у своєму проекті, тим більше, що застосування його штучно намагалися звизити [180]. Коли наступного року після видання Закону виникло питання щодо звільнення кріпосних селян родових маєтків на підставі заповіту поміщика? Державна Дума заперечила можливість вчинення таких дій, мотивуючи це тим, що дія нового закону не може поширюватися на подібні випадки, оскільки родовим маєтком, а отже і залежними селянами,

можна розпоряджатися тільки за законом, а не за заповітом. Отже, був відрізаний шлях до найбільш зручного застосування нового закону.

Закон «О вольных хлебопашцах» не набув широкого застосування на теренах Російської імперії, але з нього почався шлях російського дворянства до розуміння того, що рано чи пізно, на тих чи інших умовах, йому доведеться відмовитися від свого права на залежних селян і що найважливіше – Закон сприяв поширенню переконання, що кожен селянин може бути звільнений з кріпацтва з можливістю отримання земельного наділу.

Отже, на межі двох століть у Російській імперії можна було чітко прослідкувати появу демаркаційної лінії між традиційно феодальним способом організації суспільства та новим буржуазним. У процесі ж становлення та розвитку інституту права власності увага законодавця, як зрозуміло з аналізу згаданих нормативних актів, була головною мірою зосереджена на регулюванні відносин нерухомої власності.

1803 року справи з кодифікації було передано до Міністерства юстиції, а 1804 року був підготовлений проект робіт. Як результат – підготовка і видання під керівництвом М. М. Сперанського 1807 року «Зібрання малоросійських прав».

Зібрання стало вагомим внеском у формування, становлення та забезпечення процесу систематизації законодавства в Україні у ХІХ ст. на територіях Чернігівської та Полтавської губерній. Даному нормативному документу відповідали риси не тільки чіткості та послідовності викладу матеріалу, що було не властиве «малоросійському» праву, але й, передусім, була досягнута мета правового забезпечення. Загалом перший, на думку О. І. Неліна, кодифікаційний акт регулював саме відносини особистої власності, тобто майнові відносини [131, с. 136].

«Зібрання малоросійських прав» – це пам'ятка кодифікованого феодального права, проте вже з новими, відчутними суспільними процесами. Як зазначає К. В. Вислобоков, будь-яка кодифікація як продукт своєї епохи

дозволяє певним чином «простежити і зрозуміти зв'язок з реаліями та відображенням їх у системі та нормативному матеріалі» [26, с. 34].

М. М. Сперанський під час організації процесу кодифікації та упорядкування всіх чинних нормативних актів узяв за зразок Кодекс Наполеона від 1804 року.

Роботу зі складання проекту «Зібрання малоросійських прав» було розплановано в такому порядку. Перш за все, для усіх західних губерній було розроблено 80 «запитальних пунктів», що були складені за такою формою: текст запитання, відповідь судової установи, посилання на закон [132, с. 54]. Як видно зі змісту запитань, мова йшла про систему норм цивільного права, що діяла на місцях. Таким чином, кодифікація майже не стосувалася кримінального чи процесуального права. Ці питання до українських суддів Ф. І. Давидович склав у 1804 році, але розіслані на місця вони були лише у лютому 1807 року. Отже, ураховуючи той факт, що запитання були розіслані тільки в 1807 році, стає зрозумілим, що отримані суддівські відповіді не стали джерелами досліджуваного проекту нормативно-правового акта. Про джерела даного документа цінні відомості дали у своїх працях І. М. Данилович [199, с. 1–46], П. Н. Даневський [43]. В основу компіляції було покладено норми Литовського Статуту – переклад на російську мову з польського часопису другої половини XVIII ст. (Вільно, 1744) [44, с. 71–73]; німецького права – Зерцало Саксонів, право Хелмське, магдебурзьке право, збірники М. Н. Яскера (1535, 1602 років), «Порядок прав цивільних магдебурзьких» Б. Гроїцького.

«Зібрання малоросійських прав» складається з трьох частин, викладених у п'яти книгах. Перша частина – «Собрание малороссийских прав касательно лиц по данным от присутствия комиссии оглавлениями по 2-й экспедиции», друга – «Собрание малороссийских прав, учение по руководству на 2-е отделение о деяниях», третя, яка складається з трьох книг – «Выписка из прав в Малороссии употребляемых, учиненная по руководству на 3-е отделение о вещах или имении» [26].

Найбільше у Зібранні було відображено норми, які практично застосовувалися у регулюванні найважливіших сфер суспільно-політичного життя країни. До таких належать майнові правовідносини, що регулювали порядок укладання договорів купівлі-продажу (розділ 7 – «О записях и продажах»), установлювали сервітутні права щодо наявної власності (розділ 10 – «О пуцах, о ловах, о бортном дереве, об озерах и лугах»), визначали порядок переходу права власності від одного суб'єкта до іншого при скоєнні злочинів (розділ 13 – «О грабежах и навязках»); шлюбно-сімейні та спадкові правовідносини щодо виникнення права власності і розпорядження майном одного з подружжя, отриманого при укладанні шлюбу (розділ 5 – «Об отправе посагу и о вене»), порядок розпорядження майном осіб, що знаходяться під опікою, та піклуванням (розділ 6 – «Об опеках»), розпорядження належним на праві власності майном після смерті особи.

1814 року М. М. Сперанським було підготовлене Цивільне уложення, яке відображало систему нормативного регулювання, у тому числі і права власності, складалося з трьох частин, базою для нього стало «Зібрання малоросійських прав». У документі були зібрані приписи щодо різного роду майна, поняття володіння та користування, власності, власності спільної, особливих належностей власності, утримання на строк, розподілу майна на рухоме та нерухоме тощо.

«Зібрання малоросійських прав» вважають першим проектом Цивільного кодексу України, який за багатосторонністю регульованих правовідносин і рівнем юридичної техніки та систематизації норм міг би бути використаний повністю на практиці [177, с. 118]. Проте, у поширеному в регіоні Зводі законів Російської імперії (1842) як уніфікованого загальноімперського джерела права у сфері врегулювання цивільно-правових відносин було використано тільки 53 статті Зібрання з приблизно 4 тисяч представлених. Вони стосувалися права спадкування та урегулювання сімейно-шлюбних відносин.

Книга V містить вказівку на те, що власність вимагає від усіх її учасників (сторін) обов'язкових дій щодо захисту: «...кожний має рівні ...права» на

забезпечення та охорону власності, а її результати та дохідність має порівну поділятися між її учасниками [74, с. 44–58]. Право власності розглядалося в аспекті феодальної залежності українських земель, хоча інакше бути і не могло, тому що перед комісією було поставлено відповідні цілі щодо обмеження у правах малоросійського народу, основою стали іноземні та суто російські джерела права, здійснювався вплив та тиск на укладачів кодифікованого акта. Хоча це не стало причиною занепаду малоросійського права, у питаннях права власності та зобов'язального права знайшли своє відображення нові правовідносини, що були не властиві феодальному часу, а саме буржуазні.

Низка норм з інституту права власності регулювали правові відносини та забезпечували правові інтереси дворянства, купців, міського населення, тобто станових прошарків населення. Право власності розглядалося як категорія правових відносин у системі тісного взаємозв'язку з іншими сферами цивільного права, особливо це стосувалося зобов'язального права та договірних відносин. У цьому випадку питання захисту та забезпечення права власності набувало особливого значення.

В аспекті інституційності право власності потребувало доопрацювання, особливо у плані рівності прав і взаємності обов'язків. Хоча вимагати такого від першого кодифікованого цивільного акта було б нераціонально. Норми та приписи «Зібрання малоросійських прав» відповідало тогочасній правовій свідомості, культурі та внутрішній сутності населення. Закріплений в акті рівень захисту та правового регулювання відповідав вимогам суспільного устрою та державним перетворенням.

Щодо норм матеріального і процесуального права важливо проводити наукові дослідження не тільки за хронологією, але й паралельно відстежувати вияви рис автономізму і партикуляризму права за діахронічним виміром. При вияві загальної головної функції феодального права Росії і України, яка полягала у ретельному захисті стану феодалів, їх необмеженого права на масткову власність, утриманні в покорі всього поневоленого селянства, «забезпеченні необхідних умов для найповнішого використання його праці і

максимальної експлуатації» [62, с. 93], яскраво простежується розбіжність у джерелах права України в цілому та її окремих регіонів, пов'язана з тиском російського законодавства і традиційним впливом місцевого права.

Серед таких наукових праць, що конкретно відображають дію факторів автономності й партикулярності права України, варто згадати працю українського правника Ф. І. Давидовича «Собрание гражданских законов, действующих в Малороссии» 1807 р. Матеріали хоча й були підготовлені офіційною мовою імперії (на вимогу комісії російських кодифікаторів), усе ж наповнені особливим українським духом і передають усе розмаїття правового регулювання цивільних відносин в Україні.

Звернення ж до спроби упорядкування вітчизняного законодавства в частині підготовки Зібрання варто зробити ще через те, що нещодавно минула 205-та річниця створення документа та 155-та річниця віднайдення А. П. Ткачем «Зібрання малоросійських прав» у фондах Державного історичного архіву СРСР серед фрагментів документів і неопрацьованих рукописів. Нашу увагу ця збірка може привернути ще й тому, що це була практично остання з численних офіційних і напівофіційних кодифікацій права України після приєднання її до Росії.

У складі імперії Україна, за висловом В. Д. Месяца, пройшла шлях від часів, коли царат «надав особливого статусу, суть якого була у збереженні української системи управління на чолі з гетьманом та у дії українського права», до періоду, коли «уся Україна стала майже рядовою губернією Російської імперії» [126]. Згадаємо, що на початку XIX ст. Росія була унітарною державою, у якій усі губернії як окремі адміністративно-територіальні утворення були під контролем імперського центру. У таких умовах «Зібрання малоросійських прав» – кодифікована збірка права 1807 р., що стала останнім належно зафіксованим виявом залишків автономності у праві Малоросії аж до національно-визвольних рухів українського народу у першій чверті XX ст.

Унаслідок поступовості історичного розвитку у кожній історичній епосі, як вважав О. О. Малиновський, поряд із рисами, що характеризують цю епоху, помітні так звані «пережитки» минулого і зародки майбутнього [120, с. 5].

Так, інститут права власності, визначений «Зібранням малоросійських прав», багато в чому перейняв схожі риси російського права і норм звичаєвого права. Не менш відчутну роль у його становленні відіграли категорії правової свідомості та правової культури самого населення.

Право власності в умовах залежності українських земель від Російської імперії з початку XIX століття було тісно пов'язане з сімейним та зобов'язальним правом. Основою спадкового права теж, безумовно, виступало право власності, проте як категорію його могли сприймати у різних значеннях. Загалом таке сприйняття формувалося на засадах розмежування спільної та особистої власності, під впливом умов економічно-соціального розвитку населення, відсутності демократичних засад і наявності жорстких рамок керівних приписів Російської імперії та постійного прагнення українських шляхтичів зрівнятися з російськими.

Доволі показовою є характеристика окремих положень, занотованих у книзі III «Зібрання малоросійських прав із роз'ясненнями щодо особливостей володіння і власності, що яскраво свідчить про суперечливе поєднання рис старого і нового. Законодавець доволі чітко називає об'єкти і суб'єкти права власності, визнаючи за останніми можливість певних дій, певної поведінки, конкретно закріпленої нормами права, особливо щодо забезпечення відповідних зобов'язань. Варто звернути увагу на те, що збірка базується на визнанні власності як належності засобів, продуктів виробництва певній фізичній особі. Про юридичну особу тоді ще не йшлося. Поняття юридичної або так званої «правничої особи» вперше з'являється у вітчизняному правознавстві набагато пізніше завдяки О. Огоновському тільки у 1897 р., ще пізніше в Росії – з нового тлумачення у 1901 р. Г. Шершеневичем сутності майна. Тільки тоді, майже через 100 років, розглядаючи сутність майна як сукупність юридичних відносин, вказали на те, що його може отримувати у

суспільстві, крім суб'єкта – фізичної особи, ще визначений суб'єкт, відповідно різко відокремлений від усіх інших осіб, які зацікавлені у цьому майні, і названий юридичною особою. Це визначення стало прямим результатом розвитку в Європі, пізніше в Росії вже сформованих рис капіталізму [74].

Поряд з визнанням у Зібранні власності фізичних осіб як належності певного майна знаходимо пряме проголошення загального принципу рівності щодо суб'єктів власності, щодо чинів («братія своєю воїнством і прочими чинами народу» згідно з гл. XIV, § 1, п. 2), притаманного суто буржуазній добі. З іншого боку, у документі прямо наголошується на обов'язковості слідування принципу поділу на стани, що було характерною ознакою всього періоду феодалізму, але об'єктивно вже гальмувало суспільний розвиток: «При свободах і вольностях по привілеях і по грамотах великих князів литовських як усім, так і кожному особливо на достоїнство, на чини, на людей, на ґрунти, а також їх нащадкам і родичам, що вічно тим володіти мають» (кн. III, гл. XIV, § 1, пп. 3, 4), що було аж до 1917 р. одним з основних виявів і домінуючим залишком феодального станового суспільства, яке ще активно захищалося усіма без винятку правниками-практиками на початку XIX ст.

Аналогічно суперечливо поєднуються кріпосницьке положення про те, що «той, хто записаний при маєтку, залишається сам і нащадки його навічно» (гл. XIV, § 3, п. 7) з принципом вільного розпорядження кожним суб'єктом права власності своїм наявним майном («повна свобода, куди хочуть відійти з усією своєю животиною, маєтністю, надбаннями» – гл. XIV, § 2, п. 5), своїм життям із правом вільного вибору, кому служити. Окремо в «Зібранні малоросійських прав» було зазначено про передачу певного «вислуженого маєтку» і попереднього дарування визначеній залежній людині свободи (такий факт мав бути належним чином формально зафіксованим, мати відповідне документальне підтвердження – гл. XIV, § 3, п. 6). Абсолютно конкретно і в новому дусі регламентується право нового власника майна (і зокрема нерухомості) як суб'єкта права власності, а також законного володільця, у разі продажу, обміну, уступки певної нерухомості, ґрунтів із людьми, що прикріплені до них, за умови належного юридичного оформлення.

У документі ще не дається визначення права власності у межах однієї дефініції, але воно вже виступає у своїй триєдиній сутності як правомочність володіння, користування, розпорядження.

Аналогічно викладаються всі обставини, об'єктивні й суб'єктивні обмеження права власності, зокрема у сфері користування щодо форм обмежень, що впливають із закладних договорів та інших зобов'язальних відносин, у сфері розпорядження щодо відчуження за життя або за заповітом батьківського майна на шкоду прямим спадкоємцям. У «Зібранні малоросійських прав» йдеться також про право власності, яке необхідно доводити у судовому порядку в разі відсутності фактичного володіння.

Отже, результати робіт із систематизації діючого законодавства 1804–1807 років продемонстрували доволі високий рівень політико-правової культури всього українського загалу, наявність партикулярності у праві України, гнучкості системи права, що є особливо важливою ознакою ефективного правового регулювання суспільних відносин в добу феодалізму. «Зібрання малоросійських прав» при офіційному затвердженні мало можливість стати активним регулятором суспільних відносин як майнових, так і особистих немайнових на весь перехідний період.

Напрацювання комісії 1804 року поповнила створена 1826 року група вчених другого відділення імператорської канцелярії, під керівництвом першого ректора Санкт-Петербурзького університету М. А. Балудянського – вихідця із Закарпаття. Його зусиллями 1830 року опубліковано Повне зібрання законів Російської імперії в 46 томах (включало в хронологічному порядку законодавство з 1649 р. по 1825 р.), а 1832 року – Звід законів Російської імперії в 15 томах (охоплював чинне законодавство, систематизоване за галузями права) [130].

Передували цьому події 1810 р., коли з установленням Державної Ради відбулося нове перетворення комісії, директором її був призначений М. М. Сперанський, перед яким було поставлене завдання підготувати новий формально впорядкований нормативно-правовий акт у галузі цивільного права.

Вже в тому ж році до Державної Ради було внесено підготовчий проект першої частини Цивільного уложення, трохи пізніше – проект другої частини. Обидві частини викликали рішучу критику, оскільки були рецепцією французького законодавства. Незважаючи на це, 1812 року до Державної Ради було внесено проект третьої частини Уложення.

Під час розробки системи Уложення комісія звернулася до аналізу Соборного Уложення 1649 р., шведського, датського, пруського і французького законодавства. За словами М. А. Корфа, це пояснювалося тим, що Сперанський «...не давав ніякої ціни вітчизняному законодавству, називав його варварським, зовсім непотрібним і таким, що не варте уваги» [106].

У 1814 р. всі три частини Цивільного уложення знову були представлені до Державної Ради, яка 1815 року ухвалила скласти систематизований збір чинних законів, не затвердивши представленого проекту. Останній слід було узгодити з цим зводом.

Станом на початок 1814 року нова глава проекту Уложення включала в себе норми про особову належність власності (§ 34–51) [101].

У проекті документа законодавець класифікував право власності на види: «Ст. 50. Власність, залежно від осіб, яким вона належить, сутність власності: государева, власність палацу, удільна власність, державна, церковна, громадська (становая, міська, земська та інші), або приватна». Також окремо визначалося право приватної та публічної власності. Ст. 53 «Те майно, яке перебуває в управлінні чи власності держави, міських, земських чи станових організацій, та перебуває в спільній власності, називається публічним, зокрема: шляхи сполучення сухопутні та водні, вулиці і площі в містах та селищах, вода в річках й інших відкритих для загального користування водоймах» [86]. Варто зауважити, що це був єдиний на той час проект документа, де визначалася можливість існування публічної власності. Відповідно до норм Цивільного уложення договори про перехід прав (власності, володіння) здійснювалися у домашньому, нотаріальному, явочному та вотчинному порядку. Пізніше, під час підготовки Зводу місцевих законів західних губерній, ця ж норма ввійде й

до його тексту. Окрім зазначеного, у тексті документа знайшли своє відображення й норми щодо порядку укладання різного роду угод з приводу переходу прав власності та володіння (купівля-продаж, позика), права «участія» (сервітутних відносин) представництва, способів захисту порушених прав тощо, які були загальновідомими та не містили в собі особливостей, які б були цікавими для дослідника генезису інституту права власності в даний історичний період.

З 1815 до 1821 рр. був підготовлений звіт указів до двох перших частин Цивільного та до Кримінального уложення, комісія Розенкампа, який прийшов на зміну М. М. Сперанському, підготувала також першу частину статуту цивільного судочинства і внесла корективи в проекти Торгового і Кримінального уложень.

1821 року М. М. Сперанський був призначений членом Державної Ради і тимчасово керуючим комісією. Робота над проектами Цивільного уложення відновилася. 1823 року знову почали працювати над Торговим уложенням, але смерть Олександра I перервала роботу комісії. Підготовлені проекти уложень (Торгового, Цивільного, Кримінального) спіткала доля «Зібрання малоросійських прав» – документи не були офіційно затвердженими, не використовувалися на практиці, тобто багаторічні старання виявились марними. Такий стан речей був скоріше правилом, ніж винятком для тогочасної Російської імперії. Можливо, саме таким методом спроб і помилок був досягнутий основний результат – підготовка та опублікування Повного зводу законів Російської імперії.

Подальшим етапом розвитку інституту права власності було те, що імператор Микола I, продовжуючи справу своїх попередників з кодифікації російського права, почав наполягати на створенні Зводу законів, а не Нового Уложення. Діюча комісія була перетворена в друге відділення Власної канцелярії Його царської величності (1826 р.), справами якої фактично керував М. М. Сперанський. З двох можливих підходів до кодифікації права – зведення всіх існуючих (діючих і не діючих) законів воедино і без змін або підготовки

Нового Уложення – був обраний перший (зразком для майбутнього Зводу став кодекс Юстиніана). Юридична техніка Зводу ґрунтувалася на методиці, розробленої М. Беконом: а) статті Зводу, які діють відповідно до одного діючого закону, викладати тими самими словами, які містяться в тексті і без змін; б) статті, які діють відповідно до декількох законів, викладати словами головного закону з доповненнями і поясненнями з інших; в) під кожною статтею посилатися на закони, які в неї ввійшли; г) скоротити багатоскладові тексти законів; д) у випадку існування законів, що суперечать один одному, обирати кращий (у контексті юридичної техніки) або більш пізній. У цей період, не акцентуючи увагу лише на змісті права власності, законодавець звертається й до розширення кола суб'єктів та об'єктів права власності, особливо на землю. Державним межуванням 1828–1843 років до поміщиків перейшли багато земельних наділів державних селян і козаків. З 1837 року дворяни та прирівняна до них козацька старшина отримали право орендувати вільні державні землі терміном на 12 років, а низкою указів (1801, 1803, 1827 рр.) надавалося право придбання землі у власність усім станам, крім закріпачених селян.

Стосовно об'єктів права власності, то указом від 1827 року дворянам дозволялося створювати фабрики, заводи й ремісничі майстерні в містах (раніше вони користувалися цим правом лише в сільській місцевості) і без обмежень кількості робочих рук [153]. З 1848 року у дію вступив указ, який дозволяв усім підданам Російської імперії набувати у власність фабрики і заводи, у тому числі й закріпаченим селянам за згодою поміщика [184].

Поряд з тим окрема група у складі другого відділення, очолювана професором Київського, а пізніше Московського університету І. М. Даниловичем, протягом 1830–1833 років розробила Звід місцевих законів західних губерній (Правобережжя України і Білорусії).

Цей документ був систематизованим збірником норм матеріального та процесуального права. За своєю структурою він складався зі вступу, трьох частин і додатків. Перша частина – «Закони про стани», була висвітлена в двох

книгах та складалася зі 196 статей, у яких розглядалися, головним чином, питання правоздатності осіб різних станів. Друга частина – «Закони цивільні», складалася з п'яти книг та 947 статей регулювала право власності, зобов'язальне і сімейне право. Остання частина – «Закони про судові обряди, про судочинство і про заходи цивільних стягнень». Частина складалася з трьох книг і включала 896 статей. Вони визначали порядок здійснення цивільного судочинства [135].

У Зводі місцевих законів західних губерній щодо визначення поняття права власності законодавець посилається на Звід законів Російської імперії (Законів цивільних ст. 262–266) та визначає існування права власності, права верховної, повної власності, права приватної та державної власності. До права повної власності належить земля, утворена внаслідок намивів чи осушування річок, та скарб ч. 2, р. II, гл. I, § 400, 401, 402). До права неповної (обмеженої) власності належить майно обмежене сервітутами: щодо проходу лісами (ч. 2, р. II, гл. II, § 408–415), щодо звіриних та інших промислів (ч. 2, р. II, гл. II, § 416–423), щодо переправи дров через мости (ч. 2, р. II, гл. II, § 406) тощо.

Необхідно зазначити, що в документі чітко розмежовуються правомочності володіння та розпорядження з правом власності. Так, ч. 2, р. III, гл. I, § 424 визначає, що коли володіння є невід'ємним від права власності, то воно визнається суттєвою частиною права, а коли воно отримане на підставі жалуваних грамот та інших подібних узаконень, то таке володіння є вотчинним, вічним або спадковим та просторова і часова його дія визначаються правовстановлюючим документом. Складність юридичної техніки законодавця, на думку автора, розкривається через існування великої кількості юридичних категорій, схожих між собою. Наприклад, поняття окремого володіння, яке виходить за межі наведеного визначення права володіння, означає право, набуте шляхом укладання договору оренди, застави та довічного володіння, яке потрібно розрізняти з володінням вічним.

Право розпорядження є важливою частиною права власності, коли є невід'ємним від нього та окремим правом, коли воно передане на підставі доручення чи закону (ч. 2, р. VI, гл. I, § 437).

Особливістю Зводу у сфері регулювання відносин власності є те, що окремі його положення мають різний порядок їх застосування залежно від губернії, де ці положення можуть бути використані. Так, в ч. 2, гл. VII, § 275 Зводу вказано, що дружина без згоди чоловіка чи інших родичів може у будь-якому законному порядку відчужувати належне їй на праві індивідуальної власності майно лише у Віленській, Гродненській, Мінській губерніях та Білостокській області. Натомість, у Волинській, Подільській та Київській губерніях таке право у неї відсутнє. Крім того, відчужувати майно або віддавати його під заставу на користь свого чоловіка дружина може лише за згоди не менше як двох своїх родичів. Це простежується і в нормах Зводу, що стосуються права власності неповнолітніх: у Віленській, Гродненській, Мінській губерніях та Білостокській області особи, які не досягли 18 річного віку, не можуть розпоряджатися належним їм майном та уповноважувати на це інших осіб; неповнолітні, які проживають у Волинській, Подільській та Київській губерніях, крім зазначеного вище положення й після досягнення 18 років, не мають права давати позики, брати в борг чи забезпечувати свої зобов'язання власністю до досягнення ними 20-річного віку (ч. 2, р. III, гл. I, § 325, 326, 327).

Аналіз проекту Зводу показує, що законодавець намагався витіснити місцеве законодавство нормами загальноросійського права. Звід побудовано так, що російське законодавство виступає в ньому джерелом права, яке регулює найбільш важливі суспільні відносини, а місцеве право – як регулятор окремих правовідносин. Ця мета досягається шляхом практично повної ідентичності системи законів Російської імперії і Зводу місцевих законів західних губерній. Таким чином, замість цілісної правової системи норм ми можемо спостерігати набір клаптикових положень з неймовірною кількістю посилок на загальноімперське законодавство і законодавство, яке діяло локально, тобто в

межах західних губерній (литовські статuti, сеймові постанови). Це було обумовлено бажанням викоринити польсько-литовське право з обігу в цих регіонах, право, яке давно вже не було польсько-литовським, а стало звичаєвим, таким, що не стільки нагадувало про панування іноземної держави, скільки було вдало видозміненим та компільованим залежно від наявних потреб осіб, які його застосовували.

Після затвердження Зводу його планували ввести в дію на Правобережній Україні, але на цей час перемогла тенденція єдиного для всієї імперії законодавства, у якому не було місця для місцевих законів. Право західних губерній офіційно було відмінено Указом від 25 червня 1840 року «О распространении силы и действия Российских гражданских законов на все Западные, возвращенные от Польши, области» [184].

Отже, розвиток інституту права власності, як і кодифікаційний процес, супроводжувався на українських землях значними державними та соціальними змінами. Залежно від того, як розвивалися суспільні відносини та зароджувалася державність, змінювалися і ціннісні орієнтири, розширювалися пріоритети і власність усе більше потребувала правового захисту та забезпечення. Для чіткого забезпечення та правового регулювання відносин у сфері майна та власності необхідно було проведення складного кодифікаційного процесу. Його сутність виявилася набагато пізніше після початку його запровадження, але його важливість була безумовною. Саме на засадах кодифікаційних змін простежувалися вагомі суспільні перетворення, необхідність реформаційних процесів, суспільно-правовий стан населення. Роботи 1804–1807 років із систематизації українського законодавства привели до упорядкування збірки норм, що ввійшла в історію під назвою «Зібрання малоросійських прав» 1807 року. Цей документ став вагомим внеском у формування, становлення та забезпечення основ розвитку кодифікаційного права в Російській імперії у XIX ст. Даному нормативному акту відповідали риси не тільки чіткості та послідовності викладу матеріалу, що було не властиве імперському праву, але й, передусім, була досягнута мета правового

забезпечення. «Зібрання малоросійських прав» – це пам'ятка кодифікованого феодального права, проте вже з новими суспільними процесами. Зібрання було визначним юридичним досягненням феодального періоду роздробленої України та українського населення, яке довгий час намагались захистити власність, право, майно та особисті інтереси. Царат не був заінтересований у створенні висококласного та надійного нормативного акта, оскільки сам режим індивідуальними правовими нормами регулював власні майнові права і без кодифікованих актів. Завдяки документам у сфері регулювання та правової регламентації інституту права власності було виявлено низку особливо важливих положень взаємного поділу майна, його доходів і плодів, проведено видову класифікацію, проте через вплив феодального устрою більше забезпечено особисті інтереси купців, поміщиків, феодалів, станових прошарків населення. Але важливо констатувати той факт, що проведення першочергової уніфікації інституту права власності на рівні створення «Зібрання малоросійських прав» вплинуло не тільки на подальший розвиток сільського господарства, виробництва, на життя населення, але й дало цільову настанову на розвиток і підвищення рівня правової культури, освіченості та майнової самостійності.

З 1809 року розпочинається новий етап діяльності з кодифікації законодавства – підготовка Цивільного, Кримінального та Торгового уложення. Текст Цивільного уложення найбільш цікавий нам з урахуванням теми дисертаційного дослідження, складається з трьох частин. Остання частина Уложення вміщувала 438 статей і 28 глав та мала назву «Об имуществвах». Тут було розкрито суть інституту права власності, включаючи норми, що визначали основні положення про власність, регулювали правовий режим рухомого та нерухомого майна. Проводили класифікацію видів власності («..государева, власність палацу, часткова, державна, церковна, громадська (становая, міська, земська), або приватна»). Особливістю документа було виділення в ньому нового для того періоду виду власності – публічної, з уточненням правового режиму її використання. В основу документа було покладено «Зібрання малоросійських прав» 1807 року.

Поряд з багаторічною роботою над уложеннями окрема комісія працювала над упорядкуванням права західних губерній імперії (Правобережна Україна та Білорусь) та готувала проект Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року. У питанні визначення поняття права власності законодавець робить відсилання до Зводу законів Російської імперії (Законів цивільних ст. 262–266) та визначає існування права власності, права верховної, повної власності, права приватної та державної власності. Необхідно відмітити, що в документі чітко розмежовуються правомочності володіння та розпорядження з правом власності, що було відсутнє у попередніх систематизованих збірках права, які вже були проаналізовані автором вище.

Указані процеси закінчилися опублікуванням 1842 року Повного зібрання законів Російської імперії – документа, норми якого регулювали суспільні відносини на українських землях майже протягом століття. Значним досягненням, на нашу думку, є той факт, що окремі частини збірок кодифікованого права західних губерній стали невід’ємними частинами цього документа, що певною мірою значно спрощувало умови перебування населення українських губерній у складі Російської імперії. Правові системи роздробленої української держави та великомогутньої імперії об’єдналися і почали рухатися у спільному напрямку. Проте сучасні дослідження свідчать про неоднозначну позицію вчених щодо такого спільного розвитку. «Якщо кожен народ має своє право, і якщо право кожного народу відрізняється національними особливостями, то виникає питання, чи можливе запозичення норм права одним народом у іншого народу?» [120]. Автор, погоджуючись з думкою О. О. Малиновського, на це питання відповідає ствердно, пояснюючи це тим, що першоджерела права – людська природа – однакові у всіх народів, і що у різних народів можуть бути схожі умови життя. Поряд з тим ці схожі умови ніколи не бувають абсолютно тотожними, тому запозичення ніколи не може бути повним. Це означає, що запозичена норма права змінюється згідно з особливостями права національного.

2.3 Рецепція норм звичаєвого права та права польсько-литовського періоду у законодавство Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX століття

Проаналізовані автором збірки українського права, отримані внаслідок як приватних кодифікацій, так і державного замовлення, мають характерну особливість, яка вирізняє їх з-поміж інших нормативно-правових актів досліджуваного періоду. Винятком з цього правила є лише Повне зібрання законів Російської імперії.

Специфічність проектів української правової систематизації полягає в тому, що вони поєднують у собі норми різного правового походження, а саме: норми звичаєвого права, литовських статутів, королівських сеймових постанов і грамот, польських конституцій, збірників магдебурзького права.

Розпочнемо з витоків будь-якої правової системи світу – звичаїв та загальнообов'язкових правил поведінки, які вони утворювали. Норми українського звичаєвого права склалися історично в процесі розвитку суспільного життя, найбільшу силу якого становила постійна боротьба українського народу за свою державність.

Н. П. Загоскін, показуючи першочергове значення звичаєвого права, писав, «що стосунки юридичного життя всякого народу далеко не вичерпуються... писаним правом; поряд з останнім у житті кожного народу діють також норми права неписаного,... твердо і незмінно живе в народній пам'яті. Сукупність подібних норм неписаного права, що діє в середовищі відомого народу, становить його звичаєве право» [81, с. 29; 31].

За багатовікову історію у житті народу склалися певні звички і традиції, поняття про справедливість і природне право, норми моралі й поведінки у побуті. Не дивно, що звичаєво-правові норми задля збереження своєї чинності, чіткості та швидкого запам'ятовування часто набували форми народних приказок [202, с. 234–235]. Тому вдалим джерелом для вивчення звичаєвого права певного народу може виступати його усна народна творчість.

Наприклад, загальновідома приказка «донька – батькові та матері не користь» відображає правовий звичай, за яким донька переходила в рід, з якого походив її чоловік, забираючи в батьків посаг, а її діти були продовжувачами роду чоловіка [99]. Отже, низка народних приказок насправді є формулюванням звичаєво-правових норм.

Варто також відмітити, що, у першу чергу, земельне і шлюбно-сімейне право, яке існувало на українських землях періоду другої половини XVIII – першої половини XIX століття, а також інститут права власності являли собою сформовану систему діючих, законодавчо закріплених норм звичаєвого права.

Характерною ознакою правової норми є її визнання і державна обов'язковість. На думку деяких учених, для того щоб традиція чи обряд, заведений порядок або звичка перетворилися у правову норму, необхідно, щоб вони були визнані офіційно, тобто санкціоновані державною владою [129, с. 7].

Способи виникнення та припинення правових звичаїв істотно відрізняються від способів прийняття та скасування законодавчих норм. Правовий звичай насамперед ставав усталеним правилом поведінки у певній сфері правовідносин, а тоді санкціонувався державою. Це відбувалось у трьох основних формах: за мовчазної згоди держави, застосування звичаєво-правових норм у судах, а також санкціонування у законодавстві [14].

Однією з найбільших проблем вивчення інституту власності у звичаєвому праві є питання народних уявлень про власність.

Немає нічого дивного в тому, що народна правова свідомість кінця XVIII – першої половини XIX ст. не розрізняла понять «власність – володіння – користування – розпорядження майном». Навіть у юридичній теорії та практиці початку XIX ст., як вже зазначалося автором у попередніх розділах наукового дослідження, не існувало чіткості в розрізненні цих понять. У законодавчих та інших державних актах терміни «власність» і «володіння» вживалися здебільшого як синоніми, а сама власність майже до кінця XVIII ст. не визнавалась правом [134, с. 12]. Для того щоб зрозуміти принципи уявлень про власність, треба шукати принципово інший, ніж в офіційному праві,

ненормативний підхід. І саме народна юридична термінологія дає змогу це зробити [38, с. 190]. Звичайно, терміни «власність», «володіння» і «користування» в українській тогочасній юридичній термінології не застосовувалися в тому значенні, яке відоме нам сьогодні. Однак, як зазначав С. В. Пахман щодо російської правової свідомості, це не означає, що в селян взагалі не існувало ніякого поняття про власність; навпаки, вони чітко усвідомлювали відмінність між «моїм» і «чужим» [38, с. 5].

Тривалі спроби законодавця витіснити звичаєві норми з числа діючих джерел права успіху не мали. У третій редакції Литовського Статуту, яку було покладено в основу всіх подальших кодифікацій на території України, підтверджувалось особливе значення норм звичаєвого права: «А де б – у тому Статуті не зазначалося, – указувалося в 54-му артикулі XIV розділу, – тоді суди, схиляючись до найближчої справедливості, незважаючи на сумніви свої, беручи до уваги приклади інших прав християнських, вчиняти правосуддя право має» [110].

Великий князь, сказано у Третьму Литовському Статуті, зобов'язувався додержуватися давніх звичаїв, «усі привілеї земської старовини і нові від нас дані, вільності і звичаї добрі стародавні зберегти і ні в чому не порушувати» [178].

Найбільш урегульованим звичаєвими нормами було земельне право. Ще найперші дослідники звичаєвого права В. В. Тарновський, П. П. Чубинський, О. Я. Єфименко сформулювали одну з головних рис українського інституту власності на землю: подвірне землеволодіння є найприроднішим для української звичаєво-правової традиції [65]. Матеріали XIX ст. свідчать, що подвірне землеволодіння настійливо реалізувалося українцями на всьому етнічному просторі, у межах різних законодавчих полів різних держав. Будь-які спроби обмежити звичний спосіб господарювання (наприклад, заборонити селянам подрібнювати земельні наділи, заповідати й закладати казенну землю) або взагалі знищити його, перевівши селян на общинне землеволодіння, майже завжди не вдавалися [38, с. 283].

Звичаєве право вирізняло також і поняття «спільна власність».

Аналіз першоджерел дає всі підстави виокремити такі форми спільної власності: «вольниця», «гуртова» власність, громадська власність. «Вольниця» – історична форма спільного користування землею, притаманна для перших етапів народної колонізації, коли кожен селянин на певному полі «орав, де хотів» без точної фіксації окремих ділянок за окремими господарями; це стосується також використання угідь: лугів, лісів, пасовищ тощо. За народними уявленнями, усе це – спільна власність, «нічийне» майно. У кінці XVIII – першій половині XIX ст. формально «вільних» земель уже не було, однак сама форма народно-правових уявлень виявилася досить живучою. У консервативній за своєю суттю народній правосвідомості продовжував існувати досить стійкий стереотип «спільної власності» на угіддя, який виразно виявлявся у так званих сервітутних справах. Така рецепція норм звичаєвого права у кодифікованих збірках початку XIX століття чітко простежується на прикладі положень «Зібрання малоросійських прав». Так, у § 36 Глави XIV сказано, що «Якщо хтось має ліс, що не підлягає поділу, котрий особа має намір для засіву чи сіножаті розчистити, то має право таке вчиняти, при умові, що ґрунтів іншого власника такими діями не зачіпав і до свого більше не приймав, крім того, що йому згідно з законом належить» [26].

Гуртова власність передбачала, що певною земельною ділянкою (або іншою нерухомістю чи рухомим майном) спільно володіла певна група власників на різних (пайових, дольових, довірливих тощо) засадах. Це легальна форма спільного користування товариством селян угіддями й орними землями, нерідко розчищеними від лісу. Прикладом звичаєвої гуртової власності, трансформованої в законодавство досліджуваного періоду, є р. II, гл. 3, § 448 Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року, де зазначається, що «майно, що перебуває у власності декількох осіб, не може бути відчужене одним з них без згоди інших, проте кожен власник має право уступити свою частину іншому пайовику, який буде представляти інтереси власника, від якого таке право отримано» [135].

Громадська власність пов'язується з процесом відтворення законодавством Російської імперії юридичних положень про сільську громаду («общество»), за якими видавалися у розпорядження певні земельні ділянки. Користування громадською власністю хоч і відбувалося під патронатом держави, проте мало свої звичаєво-правові риси.

Сфера сімейно-майнових відносин у тогочасній звичаєвій традиції здебільшого ігнорувала офіційне право, керуючись звичаєвим правом. У другій половині XVIII – першій половині XIX ст. ще не були актуальними уявлення про індивідуальну власність, натомість переважало уявлення про цілісність сімейної власності та про її спільність. Так, у § 32, глави V «Зібрання малоросійських прав» вказується: «По-перше, дружина не може речей своїх без дозволу чоловіка нікому давати. Чоловік є господарем дружини, а вона підкорена волі його. По-друге, подружня власність на нерухоме майно є спільною, тому відчуження її без волі одного із подружжя є неможливим. Й останнє, дружина перебуває під опікою чоловіка свого, а особа, над якою встановлено опіку, не може нічого вчиняти без дозволу опікуна свого» [26].

Окремі відносини, наприклад, справи про розподіл спадкового майна, згідно із Третім Литовським Статутом, повинні були розглядатися переважно на підставі норм, узятих ще з «Руської правди» та звичаєвого права. На підтвердження цих слів наводимо витяг із Артикулу 15 «О поровнанъе внесенья розных жон перед Розделом дитиньного имения» Розділу 5 Литовського Статуту 1811 року, де сказано: «Встановлюємо: коли б шляхтич мав декілька дружин, які мали рівні внески в майно чоловіка, та не записавши їх на чоловіка померли, тоді всі сини цих дружин внески матері ділять між собою в рівних частинах. У випадку якщо одна із дружин внесла більшу частку у порівнянні з іншими, то діти інших дружин, перед поділом майна, повинні зрівняти частку матері збільшивши її...» [102].

В інших письмових джерелах права також є вказівки на дію норм звичаєвого права. Укладач «Екстракту малоросійських прав» 1767 року О. А. Безбородько у вступі до своєї збірки писав: «Чого в інших книгах не

містилося і потрібно було б запозичити, то на користь іншого народу, на прикладі тих чи інших християнських прав, також давніх добрих малоросійських звичаїв і порядків запозичено» [176, с. 84–89].

Автор збірника магдебурзького права «Порядок» Б. Гроїцький підкреслював, що норми звичаєвого права діяли на рівні з писаним правом. Діюча на Україні переробка Зерцала Саксонів П. Щербича встановлювала, що звичаї мають рівну силу з «привілеями» і що «новий звичай міняє старе право» [126].

Як вже зазначалося, довгий час для України звичаєве право мало велике значення, багато сторін суспільного життя регулювалися саме за допомогою традицій і звичаїв. Проте на початку XIX століття ці норми права все активніше витісняються законодавством Російської імперії.

«Законодавство нинішнє і утворене раніше буде, по відношенню до нього, законодавством минулого часу; законодавство, яке діє саме в цей час і яке для осіб, що тоді жили, має безпосередньо обов'язкову силу, буде законодавством теперішнього часу» [5, с.120].

Отже, поступальний розвиток правової культури, формування суспільної правосвідомості вимагали законодавчих змін і оскільки більшість нових законодавчих актів не сприймалися населенням взагалі, традиції та звичаєве право залишалися найбільш прийнятними засобами правового регулювання особистих майнових відносин: «...хиткість, неясність і протиріччя в діючих законах, у сфері визначення юридичної природи подвірного землеволодіння сприяли посиленню впливу звичаєвого права, яке виявилось найкращим в тлумаченні сутності цієї форми землеволодіння» [112, с. 313].

Ще одним джерелом права, що використовувалося в процесі систематизації українського законодавства наприкінці XVIII – на початку XIX століття, було магдебурзьке право (*JusTheutonicum Magdeburgense*, *Sachsischas Weichbild* або *Magdeburger Weibildrecht*), що у більшості досліджень визначається як середньовічне міське право, за яким міста частково звільнялись

від центральної адміністрації (королівські) або влади феодала (приватні) та створювали органи місцевого самоврядування [10].

На думку автора, існує певна спорідненість між нормами звичаєвого та магдебурзького права. За винятком того, що останнє надавалося містам на основі відповідних грамот, де коротко описувалися основні права та привілеї горожан, вони були тотожними, тобто створювалися за необхідності, для вирішення тих питань, які неможливо було з'ясувати на основі норм державного права.

На українських землях досліджуваного періоду було відомо декілька збірників магдебурзького права. Найдавнішим з них був «*Speculum Saxorum*» М. Н. Яскера, опублікований у 1535 році. Це була переробка і переклад на латинську мову Зерцала Саксонів й інших юридичних актів разом зі збірником «*Jusmunicipale Magdeburgense*», що містив 140 артикулів з глосами. Вже у XVII столітті більш поширеними були збірники на польській мові: «*Speculum Saxorum*» П. Щербича, «Порядок прав цивільних магдебурзьких» Б. Гроїцького і «Право цивільне хелмінське» П. Кушевича [37, с. 68–69]. У названих збірниках містилися норми державного, адміністративного, цивільного, кримінального і процесуального права. Так, у збірнику «Право цивільне магдебурзьке» окремі артикули (120, 120–122), у збірнику «Право цивільне хелмське» (книга 5), у «Порядку прав цивільних» (частина 4) присвячені нормам кримінального права, де регламентувалися положення, що також стосувалися порядку набуття, розпорядження та захиту права власності. Усе це пояснювалося тим, що протягом XVIII століття не існувало чіткої різниці між цивільним і кримінальним правом та процесом.

Пізніше, наприкінці XVIII – на початку XIX століття, під час проведення кодифікаційних робіт на практиці найчастіше застосовувались два збірники – «Книга Зерцало Саксонов или право саксонское и магдебургское» в перекладі на російську мову від 1735 року та «Книга порядок прав гражданских».

На думку С. В. Юшкова, магдебурзьке право в той час застосовувалося тільки як взірець юридичного формулювання, а не як джерело якихось нових, відмінних від місцевого звичаєвого права, норм [201, с. 437–438].

Значно змінилася ситуація після входження українських земель до складу Російської імперії. З цього моменту починається процес поступової ліквідації українських форм місцевого самоврядування. Обмеження прав міських громад на участь у самостійному вирішенні власних потреб почалося у першій половині XVIII ст. Так, після смерті гетьмана Івана Скоропадського 3 липня 1722 р. в Україні запроваджується так звана комендантська система, що передбачала адміністративний нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування з боку російських комендантів. У 1764 р. ліквідується Гетьманщина як інститут державної влади, а у 1783 р. магістратські та ратушні суди замінюються судами «по учреждению о губерниях» та скасовується полково-сотенний устрій. Вирішальний вплив на обмеження прав українських міст і, відповідно, вітчизняних міських громад мала «Жалованная грамота на права и выгоды городам Российской империи» від 21 квітня 1785 р., яку видала Катерина II. У цей період міста втратили не тільки будь-які елементи публічної самостійності, а й здатність до участі у цивільних правовідносинах, позбавлялися власності, у тому числі такого головного об'єкта, як міські землі, що почали розглядатися як землі, що належать імператорській короні. Були створені нові станові органи міського самоврядування – міські думи і процес уніфікації форм місцевого самоврядування в Україні за російським зразком було завершено.

Політика царського уряду була спрямована на ліквідацію міського самоврядування. Указом Сенату від 1827 року чинність магдебурзького права в Україні було припинено, хоча у Києві норми самоврядного права формально продовжували діяти до кінця 1834 року [114, с. 46].

Прагматизм і універсальність магдебурзького права, з одного боку, та духовна спорідненість українців з європейською культурою, з іншого боку,

об'єктивно зумовили його швидке поширення на наших землях у всіх сферах життя.

Хоча українські міста використовували лише форму магдебурзького права, а не його змістовну сутність, воно відіграло прогресивну роль у розвитку правової системи держави і позитивно вплинуло на тодішнє суспільне й економічне життя.

Залишаючи позаду короткий огляд імплементації норм звичаєвого та магдебурзького права у законодавство Російської імперії шляхом закріплення їх в уніфікованих збірниках українського права, повернемося до роботи кодифікаційної комісії, яку очолював П. П. Завадський. 1810 року, паралельно з роботами щодо підготовки Цивільного, Кримінального та Торгового уложень, постало питання про необхідність подальшого застосування норм Третього Литовського Статуту – класичного кодексу феодального права – в українських губерніях Російської імперії. Таке використання було неможливим без проведення робіт з перекладу Статуту.

Ці починання були підтримані у Петербурзі і закінчилися виданням 1810 року на російській мові покажчика до Третього Литовського Статуту під назвою «Ручной словарь, или краткое содержание польских и литовских законов, служащих руководством в судебных тяжбах всякого рода, собранных для употребления в присутственных местах и литовских провинций» [178, с. 154].

Урядові кола Російської імперії, вбачаючи необхідність у висвітленні норм Литовського Статуту, яким ще користувалися судові й адміністративні органи на місцях, ініціювали видання цього статуту в редакції 1786 р. 1821 року Державна Рада Росії доручила кодифікаційній комісії виправити переклад тексту Литовського Статуту. Для гарантування точності передбачалося опублікувати одним виданням три тексти Литовського Статуту: найдавніший текст 1588 року, польську редакцію 1786 року та виправлений переклад його на російську мову 1811 року. Серед членів кодифікаційної комісії не знайшлося таких, які б добре знали польсько-литовське право. А тому у 1822 році до

обробки тексту Литовського Статуту було залучено професорів Віленського університету Польщі. У зв'язку із заворушеннями у Віленському університеті запрошених професорів було звільнено і роботи, пов'язані з перекладом припинилися. Варто зазначити, що у 1830 році було зроблено один із кращих перекладів Литовського Статуту, а ще через два роки завершено його перевірку. Цей рукопис тривалий час знаходився в кодифікаційній комісії, а згодом його використали при підготовці проекту Зводу місцевих законів західних губерній і в доповненнях Зводу законів Російської імперії в редакції 1842 року.

Статут мав дві частини, 14 розділів, а останні ділилися на 488 параграфів з поясненнями і доповненнями з польських і литовських конституцій і статутів. У кінці Статуту був покажчик, у якому в алфавітному порядку давалися пояснення юридичних термінів зі вказівкою розділу, артикулу і параграфів, де вони зустрічаються в тексті 1811 року. Система викладу правових норм була така: спочатку йшли загальноімперські правові норми, потім, як додаток до них, або як виняток із загального правила, – норми права, що діяли на Україні [178, с. 118]. У цілому структура Литовського статуту 1811 р. і довідник до нього були складені чітко, послідовно, що полегшувало процес його використання.

Статут містив норми матеріального і процесуального права. У новому виданні Зводу законів Російської імперії від 1842 року частину цивільних і цивільно-процесуальних норм, що регулювали порядок набуття та реалізації права власності, узятих із Литовського Статуту (перекладу 1830 року), було введено в X том «Закони цивільні» як виняток із загальних російських законів для Чернігівської та Полтавської губерній. А норми, що стосувалися цивільного судочинства, що зовсім не відповідали духові та потребам часу, були пов'язані із застарілими формами й обрядами і тільки уповільнювали розгляд справ, зовсім вилучили і замінили загальними російськими законами про цивільне судочинство [177, с. 155]. Досліджуючи вказаний процес, А. Б. Дубровіна писала, що самодержавний уряд досягав своєї мети шляхом установа

абсолютної ідентичності системи законів про стани і законів цивільних, вміщених у IX та X томах Зводу законів Російської імперії 1833 року і проекту Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року [62, с. 111].

Найдосконалішим вважається Третій Литовський Статут 1588 р. Це був класичний кодекс феодального права, що всебічно регулював найважливіші суспільні відносини того історичного періоду, містив норми практично всіх галузей права. Серед провідних регульованих литовським правом інститутів – інститут права власності. На відміну від термінологічного різноманіття законодавства Російської імперії у визначенні поняття «власність», у тексті Статуту 1811 року спостерігається застосування спеціального терміна «власність», хоча деколи траплялося і таке поняття, як «отчина». Об'єкти власності були різними: маєток із залежними селянами, орні землі, ліси, сіножаті, озера, річки, продукти сільського господарства і ремісницького виробництва, будівлі тощо. Важливого значення при цьому набував поділ усіх речей на рухоме і нерухоме майно. До останнього згідно з литовським правом належали маєтки, землі, будівлі, ліси тощо, а до рухомого – «інші всякі добра і пожитки» [179, с. 69].

Право власності на землю як одне з найбільш урегульованих у законодавстві Російської імперії займало одну з провідних позицій й у Литовському Статуті. «Історія землеволодіння в Литовській державі посідає центральне місце серед норм приватного й публічного права. Крім своєї значимості як предмета приватного права, вона послуговує показником характеру держави» [8].

Остаточно всі обмеження шляхетської земельної власності були скасовані Третім Литовським Статутом 1588 р., за яким «усім станам шляхетського народу... можна вільно тепер і в майбутньому маєтками своїми, вотчинами, материнськими, також і вислуженими у нас, государя, і яким-небудь звичаєм і способом нажитими на вічність, розпоряджатися згідно з потребою, бажанням і власним розсудом» [110]. Ця ж норма була використана й під час укладання «Зібрання малоросійських прав» 1807 року, а саме, «...Особливо же при

свободах і вольностях, як привілеї, і згідно з вірчими грамотами великих князів литовських, предків наших, від нас їм всім і кожному за заслуги, на чини, на людей, на ґрунти і на що-небудь інше дане, і те, що в майбутньому дане буде, непорушно на всі віки має право утримуватися. А якщо хтось і без привілеїв будь-які благопридбані маєтності, людей і ґрунти мав у своєму володінні за часів предків наших королів польських та великих князів литовських, в часи царювання будь-кого з них, так і за часів нашого царювання тим самим володіти має право, і родичі його і спадкоємці» (§ 1 гл. XIV) [102].

Право сімейної власності – право на майно, яке виникає у зв'язку з укладанням шлюбу чи його розірванням. До нього належить право власності подружжя, майнові права батьків щодо дітей та, власне, права дітей. У цій частині наведемо приклад норми Третього Литовського Статуту гл. V § 17, 18 та VI § 18, про майнову відповідальність подружжя за борги, яка була включена в текст «Зібрання малоросійських прав»: «§ 55. У випадку смерті чоловіка, який мав борги за зобов'язаннями та не залишив з приводу цього ніяких розпоряджень, дружина не повинна сплачувати їх за рахунок свого майна. § 57. Дружина борги за рахунок приданого свого сплачувати не повинна, а якщо з чоловіком комусь заборгувала, то кредитор повинен стягувати заборгованість зі спадкоємців». У Зводі місцевих законів західних губерній: «§ 279. Подружжя не зобов'язані сплачувати боргів один одного, якщо у зобов'язанні участі не брали. Майно чоловіка, яке виступає забезпеченням приданого дружини, підлягає стягненню за борги виключно дружини, за зобов'язаннями чоловіка воно може бути стягнуто лише зі згоди дружини». Ще одним положенням Статуту, відображеним у текстах обох кодифікованих збірників, є норма про обмежену можливість розпорядження майном дружині, а саме: § 31. Зібрання говорить про те, що дружина не може розпоряджатися сімейним майном, окрім майна їй подареного чи самостійно нажитого (добутого); схожу норму знаходимо й в § 275 Зводу місцевих законів західних губерній: «Інше окреме майно, окрім приданого, отримане у дар, спадок, куплене або іншим законним способом набуто, в губерніях Гродненській, Мінській і області Білостокській,

дружина вільно використовує і має право відчужувати незалежно від волі чоловіка свого». Норми є тотожними, за винятком того, що в тексті Західного Зводу розширене коло способів набуття дружиною індивідуального майна. Варто зазначити, що автентичною є норма, відображена у Зібранні, інша – видозмінена під впливом суспільних потреб, що є цілком природним. У випадку розірвання шлюбу з вини одного із подружжя у текстах збірок знову вступає в силу імплементована норма гл. V § 20, 22 Литовського статуту. Так, § 143 «Зібрання малоросійських прав» наголошує, що при розлученні подружжя згідно з християнськими законами, з вини чоловіка – дружині залишається майно отримане як придане, у випадку вини дружини – вона втрачає право на посаг, внесений чоловіку при укладанні шлюбу. Ті ж права чоловіка та дружини закріплені в § 282 Зводу місцевих законів західних губерній.

Досить ретельну правову регламентацію одержали питання, пов'язані зі спадкуванням майна. У результаті цього спадкове право можна сміливо виділити у самостійний правовий інститут.

Юридично закріплювалось загальне положення про спадкування за законом, згідно з яким діти ставали спадкоємцями майна своїх батьків. Литовські статuti визнавали спадкоємцями за законом дітей, братів, сестер, батьків й інших кровних родичів «Зібрання малоросійських прав» 1807 року гл. XXII § 193: «Після смерті батьків діти їх не можуть бути віддалені від маєтностей батьківських. Вони чи їх спадкоємці мають право отримати всі ті маєтності у своє володіння і розпорядження «на вічно»»; § 50 «Брати і сестри отримують майно, що залишилося після смерті їх братів та сестер. Це не поширюється на не рідних по крові братів та сестер».

У деяких випадках їх можна було позбавити права на спадщину. Так, виключалися із числа спадкоємців за законом дівчина, яка вийшла заміж без згоди батьків або опікуна; вдова шляхтича, що без згоди родичів вийшла заміж за простолюдина «Зібрання малоросійських прав» гл. XIV § 76: «Вдова шляхтича, що вийшла заміж за простолюдина, втрачає право на майно своє

батьківське, материнське та в спадок набуте, яке віддається дітям першого чоловіка, а у випадку їх відсутності – найближчим родичам»; діти, визнані народженими незаконно; діти державних злочинців і деякі інші.

Розрізнялося спадкування батьківського і материнського майна. Наприклад, Третій Литовський Статут 1588 р. передбачав, що «спадщина, нерухоме майно, коштовність та майно рухоме тільки синам і близьким по зброї буде переходити» [77, с. 7]. Отже, батьківське майно, у тому числі куплене, передавалося у «вотчину» лише синам, а дочкам – переважно тільки придане з четвертої частини всякого майна батьківського і купленого. «Зібрання малоросійських прав» 1807 року Гл. XIV § 34: «Дочки отримують у розпорядження одну четверту частину батьківського майна».

Що стосується материнського майна, як нерухомого у вигляді маєтків, так і рухомого, у тому числі готівки, золота, срібла, одягу і прикрас, коней, повозок, килимів тощо, то все це повинно рівно розподілятися поміж дітьми, як синами, так і дочками. Це положення підтверджується § 196 гл. XXII «Зібрання малоросійських прав», де сказано: «Всяке майно материнське, яке залишилося після її смерті і не розділене відповідним чином, як рухоме, так і нерухоме, тобто гроші, золото, срібло, перли, дорогоцінне каміння, плаття, начиння, олово, мідь, коні, вози, коври, посуд і начиння домашнє, а також придане внесене до майна чоловіка, все в рівних частинах розділяється між синами і дочками».

Закон визначав можливість розпоряджатися майном за допомогою заповіту. Свобода заповіту поширювалася на рухоме майно і куплену нерухомість, яка не входила у сімейну власність – вотчину або материнське майно. Кожен мав право «записати свої речі, рухоме майно і особисто ним придбані маєтки, однак, не батьківські і не материнські маєтки, з своєї доброї волі, коли побажає, як духовним особам, так і світським» [114, с. 18]. При цьому право заповідати майно не мали неповнолітні, ченці, сини, що не були відокремлені від батьків, залежні люди тощо «Зібрання малоросійських прав» 1807 року гл. XXIII § 264: «Кожен має право духовний тестамент вчиняти щодо

свого майна рухомого, окрім нижчеперерахованих осіб: 1 – неповнолітні діти; 2 – старці в монастирях; 3 – сини, що продовжують проживати біля батька, крім майна ними нажитого чи іншим способом вислуженого; 4 – люди, які віддані разом із пожитками своїми під владу іншої особи; 5 – особи, взяті в полон, дворова прислуга, особи несповна розуму, які у випадку виздоровлення свого можуть тестамент вчиняти; 6 – особи, вигнані за межі держави та позбавлені честі».

При відсутності синів, дочок, інших нащадків і родичів фамільне (родове) майно, набуті маєтки переходили до близьких по чоловічій лінії «Зібрання малоросійських прав» § 118: «Якщо вдова померла, не залишивши розпорядження стосовно свого майна, то половина його належить родичам її першого чоловіка, а інша – її родичам; теж саме положення застосовується й у випадку смерті дружини раніше за її чоловіка: майно її переходить у розпорядження чоловіка і дітей, а далі – родичам». Материнське майно повинно було перейти до тих спадкоємців, які були більш близькі до материнської маєтності.

Якщо не було спадкоємців за законом і за заповітом, майно визнавалося вимороченим і переходило до державної казни, великого князя. Уперше у Великому князівстві Литовському таку норму було введено Другим Литовським Статутом 1566 р., де було сказано, що «котрі без нащадків і спадкоємців своїх вмирають, ні на кого права свого природженого, вислуженого і набутого не записавши; тим звичаєм маєтки спадком на нас Господаря Великого, князя Литовського... переходять і переходити будуть» [95, с. 15]. Аналогічне положення містилося у Третьому Литовському Статуті 1588 року та було перекладене в 1811 році на російську мову. Короткий огляд імплементованих норм Третього Литовського Статуту в проекти законодавчих актів Російської імперії засвідчив їх важливість і навіть, у деяких випадках, незамінність. Не було такої сфери суспільного життя, яку хоча б частково не регулювали положення литовського права. Навіть, пройшовши певний еволюційний шлях, ці норми не зникли, а стали якісно новими й далі

залишались діючим регулятором суспільних відносин (мається на увазі авторська переробка Литовського Статуту у змісті Зводу місцевих законів західних губерній).

Право Польського королівства багато в чому було тотожним праву литовському. У першу чергу ця тотожність виявилася у застосуванні норм польського законодавства при розробці проектів кодифікацій українського права, зокрема Зводу місцевих законів західних губерній. Звертаємо увагу на те, що в текстах інших проектів систематизацій права посилання на ці норми відсутнє. Це пояснюється геополітичною особливістю регіонів, де діяли комісії, що працювали над уніфікацією права. Законодавство західних губерній Російської імперії упорядковував П. П. Завадський, який був професором Віленського університету Польщі, тому він, як ніхто інший, зумів систематизувати й узгодити між собою норми польсько-литовського права та права великоімперського.

Важливим аспектом рецепції литовського права на українських землях було запозичення імперським законодавцем оціночних понять цивільного права. Так, у Зводі законів Російської імперії 1832 р., де оціночні поняття здебільшого зустрічаються у 10 томі книзі 2, присвяченій набуттю права власності, та книзі 4 «Про зобов'язання за договорами», використовувались деякі оціночні поняття, які частково згадувались у Литовському статуті: «необхідні і надзвичайні витрати» (ст. 478), «справедлива винагорода» (ст. 575), «надзвичайно великі витрати» (ст. 628), «достатнє утримання» (ст. 657), «різні дрібні потреби» (ст. 1546), «корисний і вартий поваги предмет» (ст. 2183), «особливі переваги» (ст. 2194), «добрі вчинки» (ст. 2230) та ін. [71].

Із сеймових постанов Польського королівства чинними залишилися лише ті, які стосувалися правового становища класів, регулювання відносин власності, сервітутних прав, порядку оформлення актових записів тощо. Так, наприклад, постанова 1726 року (т. 6, с. 435, § 85, 86) закріплює загальні положення про власність та зазначає: «Володіння майном відокремлюється від права власності внаслідок судового вироку:

1. Коли майно в задоволення законного позову віддається позикодавцю до моменту повернення боргу.

2. У зв'язку із неплатоспроможністю вотчинника майно його передається на продаж з торгів». (Звід місцевих законів західних губерній 1837 року § 428). Постанова 1775 року регулювала питання сервітутного використання лісів, водойм, звіриного та рибного лову: «Право в'їзду до лісу не дає право на полювання чи користування лісовими галявинами. Доказом таких прав є: привілеї, надані урядом, інші акти пожалування, судові рішення різного роду, інші законні підстави та давність володіння» (Звід місцевих законів західних губерній 1837 року §410, 422).

В «Екстракті малоросійських прав» 1767 року О. А. Безбородька 22 рази зустрічається посилання на сеймові постанови (ст. 223, 232–234) [174].

Ще більше було збережено правових норм, узятих із конституцій 1550, 1588, 1600, 1635, 1768, 1784 років. Чотири перші конституції використав О. А. Безбородька при складанні «Екстракту малоросійських прав» 1767 року (ст. 21, 211, 214, 221, 232) [176], а посилання на дві останні зустрічається в судових цивільних справах, що вирішувалися у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. [50]. Подібно до сеймових постанов, діючі норми конституції перш за все стосувалися панівного становища землевласників або ж правового становища майна.

Отже, наприкінці XVIII ст. було повністю ліквідовано державні інституції, які існували на українських землях до входження останніх у склад Російської імперії. Проте, результати їх багатовікової нормотворчої діяльності значно пережили своїх творців. Так, Третій Статут Великого князівства Литовського, магдебурзьке і місцеве звичаєве право продовжували діяти в Полтавській, Волинській, Київській і Подільській губерніях аж до скасування його указом царя Миколи I від 25 червня 1840 р.

Звичаєве право відіграло в Україні особливу роль, воно тривалий час замінювало юридичні закони та правову систему чи існувало поряд з нею. Безліч намагань викоринити його, замінюючи законодавчими нормами,

закінчувалися невдачами. Еволюційний шлях та трансформація цих норм у законодавство досліджуваного періоду були такими: звичаєве право – литовські статuti, сеймові постанови, грамоти – проекти українських кодифікованих збірок права – діюче у Російській імперії законодавство. Тому значення норм звичаєвого права для розвитку законодавства й інституту права власності важко переоцінити. Звичаєві норми та етнічні традиції мали велике значення при формуванні загальних засад правового регулювання відносин власності на українських землях у досліджуваній період. Норми звичаєвого права формувалися залежно від сфери існування, тобто земельне право керувалося власними звичаями, сімейне та цивільне – іншими, норми сервітутного та зобов'язального права мали свою особливу природу. Проте всі норми мали одне призначення – були покликані регулювати та полегшувати умови залежності українського народу від впливу Російської імперії.

Застосування литовських статутів на українських землях має важливе значення для сучасної юридичної науки. Ці нормативно-правові акти були чинними понад три століття. Попри істотні зміни, які відбулися у правовідносинах упродовж XVI–XVIII ст., литовські статuti продовжували бути ефективним джерелом права. Унаслідок цього забезпечувалася стабільність, яка була необхідною в часи державно-правових змін, тривалих війн та інших подій, які відбувалися на українських землях. Таким чином, практика застосування Литовських статутів на українських землях підтвердила, що високий рівень юридичної техніки є необхідною передумовою для стабільності та позитивних змін в усіх сферах суспільного життя [119].

Документом, який увібрав у себе значну кількість норм звичаєвого права, був Литовський Статут. Протягом кількох століть він залишався основним збірником права на всій території України, навіть у тій частині, яка була приєднана до Польщі. Статут був головним джерелом українського права в Гетьманській Україні і становив основне джерело кодексу «Права, по которм судится Малороссийский народ» та «Зібрання малоросійських прав» 1807 року. Основним правовим натхненням став він і для Зводу місцевих законів західних

губерній 1837 року. Деякі положення Литовського Статуту були внесені до Збірника законів Російської імперії і зберегли законну силу в Чернігівській і Полтавській губерніях аж до 1917 р.

Право Польського королівства багато в чому було тотожним праву литовському. У першу чергу ця тотожність виявилася у застосуванні норм польського законодавства при розробці проектів кодифікацій українського права, зокрема Зводу місцевих законів західних губерній. Із сеймових постанов і грамот у тексті Західного Зводу були залишені в силі лише ті, які стосувалися правового становища класів, регулювали відносини власності, сервітутні права, порядок оформлення актових записів.

Головною особливістю права польсько-литовської доби залишається те, що воно, зафіксоване в актах Російської імперії, більше ніж на століття пережило держави свого зародження та розвитку.

Висновки до розділу 2

Отже, підсумок вищевикладеного матеріалу дає можливість стверджувати про складність хронологічного періоду, що був висвітлений автором у першому підрозділі. У цей час відбулися важливі зміни майже в усіх сферах життєдіяльності суспільства на українських землях, що зумовлюється особливостями процесу трансформації феодального ладу в буржуазно-капіталістичний.

Варто зазначити й про те, що вплив висвітлених у роботі нормативно-правових актів на формування правової системи Російської імперії, у тому числі – національної, повністю та ґрунтовно досліджений ще не був.

Нормативні акти були основною передумовою удосконалення російської правової системи, це пояснюється постійними намаганнями уряду внести зміни в існуючу правову систему, яка склалась на українських землях, та пристосувати українське законодавство до загальноімперського шляхом

проведення робіт із систематизації та уніфікації законодавства, яким регулювались суспільні відносини на українських територіях. Основними причинами кодифікацій другої половини XVIII століття були політико-економічні причини, що пов'язано з особливостями тогочасного суспільства. Українська шляхта прагнула закріпити на правовому рівні фактично існуючі феодально-кріпосницькі відносини й організаційні засади діяльності козацьких і станових судів, що використовувались для придушення можливого опору. Інтереси української шляхти збігалися з інтересами царського уряду, який упевнено готував юридичне підґрунтя для ліквідації автономії на українських землях шляхом уніфікації та систематизації українського законодавства для приведення його відповідно до загальноімперського.

Прикладами таких робіт стали «Екстракт малоросійських прав» 1767 року О. А. Безбородька та «Екстракт із указів, інструкцій і установ» 1786 року.

«Екстракт малоросійських прав» – важливе джерело, оскільки в ньому було систематизовано значний юридичний матеріал з часів королівських, князівських і царських договорів, грамот, указів і до гетьманських універсалів, витягів зі збірників магдебурзького права, статутів Великого князівства Литовського і судової практики. Основними особливостями збірника було те, що всі норми були викладені у хронологічному порядку; аналіз викладених норм дає можливість дійти висновку про наявність у джерелі позицій збереження автономії на українських землях. Збірник складався з розділів, у яких висвітлено юридичні підстави повної власності на землю і неповної на селянина, права і привілеї в обов'язках перед державою.

Для вдосконалення «Екстракту малоросійських прав» було прийнято «Екстракт із указів, інструкцій і установ». З попереднього документа вилучили декілька розділів. Також «Екстракт із указів, інструкцій і установ» було доповнено історією кодифікаційних робіт та переліком тих джерел права, які діяли на українських землях. На заміну старим розділам, було прийнято нові, зокрема про охочекомонні (наймані) компанійські (кінні) полки та їх матеріальне забезпечення, про приєднання деяких містечок до намісництв.

Важливим досліджуваний історичний період можна вважати ще й тому, що в російській правовій системі вперше на законодавчому рівні було закріплено поняття – «власність» і «право власності». У Наказі Катерини II генерал-прокуророві в 1767 році вперше застосовано термін «власність», а «право власності» – в її ж Маніфесті 1782 року. Відсутність законодавчого закріплення зазначених термінів до цього періоду не можна вважати свідченням повної відсутності інституту права власності. Проблеми з визначенням понять «власність» і «право власності» на практиці вирішувалася шляхом застосування суміжних дефініцій «вечное владение», «вотчинное владение», «купля», «приданное». Після прийняття Повного зібрання законів Російської імперії термінологічні проблеми будуть вичерпані.

Розвиток кодифікаційного процесу та формування інституту права власності, які розпочались з перших років XIX століття, ознаменувалися ґрунтовними соціальними та державно-правовими змінами. Цей етап в історії українських земель характеризувався складними умовами трансформації старого феодального ладу в буржуазний. Українське суспільство значно легше сприйняло новий державницький устрій. Це пояснюється тим, що українські землі, які протягом тривалого періоду входили до складу європейських держав, були більш підготовлені до буржуазного ладу, ніж Російська імперія.

Буржуазні суспільні перетворення привели до зміни ціннісних орієнтирів, розширення пріоритетів, появи нових ідей. У зв'язку з цим інститут права власності потребував розроблення заходів його правового захисту та забезпечення. Ретельна правова регламентація відносин у сфері забезпечення та реалізації права власності вимагала проведення ґрунтовних кодифікаційних робіт. Сутність процесу із систематизації законодавства виявилася набагато пізніше після початку його запровадження, але його важливість була безумовною. Процес уніфікації правових актів був одним із найважливіших чинників впливу на суспільні зміни та суспільно-правовий стан населення.

Наслідком робіт із кодифікації законодавства 1804–1807 років було упорядкування збірки норм, що увійшла в історію під назвою «Зібрання

малоросійських прав» 1807 року. Значною мірою цей документ сприяв формуванню, становленню та забезпеченню основ розвитку кодифікаційного права в Російській імперії у XIX ст. Основними ознаками цього нормативного акта були чіткість та послідовність викладу матеріалу, на відміну від інших актів імперського законодавства, збірник відзначався логічністю структури та термінологічною точністю. «Зібрання малоросійських прав» можна віднести до джерел пізнього феодального права, проте цей документ був наділений ознаками нових трансформаційних суспільних процесів. Цей нормативний акт став вагомим юридичним досягненням періоду феодальної роздробленості на українських землях, на яких довгий час простежувались прагнення захистити власність, право, майно та особисті інтереси. Метою царського уряду не було створення досконалого і висококласного нормативного акта для регулювання відносин власності, оскільки практично режим без загальноімперських актів шляхом застосування індивідуальних правових норм регулював власні майнові права. У частині регулювання та правової регламентації інституту права власності «Зібрання малоросійських прав» як кодифікований акт закріпив низку особливо важливих положень взаємного розподілу майна, його доходів і плодів, провів видову класифікацію. Попри зазначені позитивні напрацювання через наявний у суспільстві феодальний гніт в акті було забезпечено більшою мірою особисті інтереси купців, поміщиків, феодалів. Прийняття цього кодифікаційного акта було важливим кроком не лише до зміни суспільних відносин, але й до розвитку та підвищення рівня правової культури, освіченості та майнової самостійності.

Початок підготовки Цивільного, Кримінального та Торгового уложення ознаменував новий етап систематизації та уніфікації законодавства на землях Російської імперії, у тому числі – на українських. З урахуванням теми дисертаційного дослідження, зміст Цивільного уложення є найбільш цікавим. Структурно цей акт складається з трьох частин. Остання частина Уложення вміщувала 438 статей і 28 глав та мала назву «Об имуществвах». У цій частині було розкрито суть інституту права власності. Тут було також включено норми,

що визначали загальні положення про власність, а також регулювали правовий режим рухомого та нерухомого майна. У Цивільному уложенні було проведено класифікацію видів власності («...государева, дворцовая, удельная, государственная, церковная, общественная (сословная, городская, земская), либо частная»). Важливою рисою документа є виокремлення нової для того періоду публічної форми власності з уточненням правового режиму її використання. Основою документа було «Зібрання малоросійських прав» 1807 року. Незважаючи на порівняно високий рівень юридичної техніки, Цивільне уложення залишилося нереалізованим проектом та ввійшло частинами до Повного зібрання законів Російської імперії.

Удосконалення законодавства на загальноімперському рівні проводились не лише на східних українських землях, а й на західних губерніях імперії (Правобережна Україна та Білорусь). У це час, коли проводились роботи над Цивільним уложенням, окрема комісія працювала над упорядкуванням права західних губерній, готуючи проект Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року. У зазначеному документі закріплено існування права власності, права верховної, повної власності, права приватної та державної власності. Варто звернути увагу й на те, що в попередніх систематизованих збірниках права ще не було чітко розмежовано усіх правомочностей права власності, а у Зводі 1837 року чітко розмежовуються правомочності володіння та розпорядження з правом власності. У документі була значна кількість суперечливих правових норм. Загалом, цей акт систематизованого законодавства поєднав у собі велику кількість не лише нормативно правових актів Російської імперії, а й місцевих норм, які мали як автохтонне, так і європейське походження, що ґрунтуються на положеннях законодавчих актів польсько-литовської доби.

1832 року було опубліковано Повне зібрання законів Російської імперії як результат попередніх кодифікаційних робіт. Повне зібрання мало важливе значення для українського народу, оскільки протягом цілого століття майже усі суспільні відносини врегульовувались за допомогою цього документа. Окремі

частини уніфікованих збірок права українських земель увійшли до складу Повного зібрання, це було значним досягненням та спрощувало процес пристосування українського суспільства до царського уряду. На цьому етапі кодифікації відбулося об'єднання правових систем роздробленої української держави та великогогутньої. На сучасному етапі серед учених немає єдиної думки щодо спільного розвитку цих правових систем у подальшому. «Якщо кожен народ має своє право, і якщо право кожного народу відрізняється національними особливостями, то виникає питання, чи можливе запозичення норм права одним народом у іншого народу?». Виходячи зі слів О. О. Малиновського, автор на це питання відповідає ствердно, оскільки першоджерелом будь-якого права є людська природа – однакова у всіх народів і що у різних народів можуть бути схожі умови життя. Зважаючи на необхідність індивідуалізації кожного окремого об'єкта дослідження, можна дійти висновку про те, що умови ніколи не бувають абсолютно тотожними, тому запозичення ніколи не може бути повним. Таким чином, запозичена норма права змінюється згідно з особливостями права національного.

Висвітлена вище думка виявляється на прикладі тих норм литовсько-польського періоду, які були вдало імплементовані в законодавство Російської імперії. Правові акти на відміну від державних інститутів, які діяли на українських землях до об'єднання з Російською імперією, були трансформовані у нове загальноімперське законодавство. Державні інститути були повністю ліквідовані наприкінці XVIII ст., а Третій Статут Великого князівства Литовського, магдебурзьке і місцеве звичаєве право продовжували діяти в Полтавській, Волинській, Київській і Подільській губерніях – на Правобережній Україні. Лише у 1840 р. указом царя Миколи I від 25 червня було скасовано дію цього давнього польсько-литовського акта.

Роль звичаєвого права в Україні важко переоцінити, оскільки його норми протягом тривалого часу замінювали юридичні закони та правову систему. Будь-які спроби викорінити звичаєве право, замінити його нормами законодавства не закінчувались успіхом. Норми цього права пройшли складний

еволюційний шлях трансформації в імперське законодавство від звичаїв, литовських статутів, сеймових постанов, грамот, проектів українських кодифікованих збірок права до діючого у Російській імперії законодавства. Етнічні традиції українського народу та звичаєві норми значно впливали на формування основних засад правового регулювання відносин власності на українських землях. Норми звичаєвого права утворювались залежно від сфери існування, тобто земельне право керувалося власними звичаями, сімейне та цивільне – іншими, норми сервітутного та зобов'язального права мали зовсім інший характер. Об'єднувало ці норми спільне призначення, що полягало у регулюванні та полегшенні умов пристосування українського суспільства до нового режиму влади.

Литовський Статут був актом, який систематизував велику кількість норм звичаєвого права. Статут протягом тривалого часу регулював суспільні відносини на українських землях. Як джерело права Литовський Статут визнавався й у Гетьманщині. На основі цього документа було створено кодекси «Права, по которым судится малороссийский народ» та «Зібрання малоросійських прав» 1807 року. Звід місцевих законів західних губерній 1837 року також зазнав впливу Статуту. Окремі положення цього акта були введені у зміст Збірника законів Російської імперії і зберегли законну силу в Чернігівській і Полтавській губерніях аж до 1917 р.

Правові системи Литовської та Польської держав були подібні, що пояснюється певними історичними та геополітичними умовами. Ця схожість виявилась у запозиченні норм польського законодавства при розробці проектів кодифікацій українського права, зокрема Зводу місцевих законів західних губерній. З усієї сукупності актів польського законодавства були застосовані лише ті, які стосувалися регулювання відносин власності, сервітутних прав, порядку оформлення актових записів, а також правового становища окремих станів.

Найважливішою рисою польсько-литовського права було його тривале застосування у регламентації суспільних відносин, що стало можливим завдяки фіксації його норм у загальнодержавних актах Російської імперії.

Отже, автором було проведене наукове дослідження розвитку інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії шляхом аналізу найбільш ґрунтовних джерел права, які стали основою для формування законодавства на українських землях у цілому.

РОЗДІЛ 3
ХАРАКТЕРИСТИКА ПОРЯДКУ НАБУТТЯ,
РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА ВЛАСНОСТІ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ

3.1 Способи набуття права власності

Набуття права власності є чи найважливішим складовим елементом юридичної конструкції інституту права власності. Ця складова наділяє правомочного суб'єкта новим статусом, розширюючи при цьому коло його прав та обов'язків. Вона є первинною для виникнення інших елементів інституту (припинення права власності, його захисту).

Право власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття на ту чи іншу річ, виходячи з аналізу правових актів, виникало у суб'єктів цивільних правовідносин з різних підстав, зокрема: з моменту самостійного виготовлення речі, з моменту укладення договору, у ході освоєння «вільних» земель тощо. Умовно всі способи набуття права власності можна розділити на первинні – якщо право власності на майно виникало вперше та похідні – право власності переходило від однієї особи до іншої за взаємною згодою та бажанням [16].

У тексті «Зібрання малоросійських прав» 1807 року (§ 93, 94) наводиться інша класифікація способів набуття права власності, а саме вказано, що право на майно виникає, якщо це плоди, що вирости на ґрунті, який перебуває у власності суб'єкта, або впали на його ґрунт, якщо майно створене із дерева, яке є власністю суб'єкта, те, що створене із матеріалу суб'єкта власності і назад в попередній стан повернуте бути не може, будинок зведений на ділянці суб'єкта власності, оскільки нерухомість слідує за землею. Помістя набути ж у власність можливо було у випадках його придбання, отримання в дар, за

рішенням суду, якщо воно «нажите» власними зусиллями, отримане у спадщину [26].

Натомість Звід місцевих законів західних губерній 1837 року у § 496, в частині проведення класифікації способів набуття права власності, відправляє нас до статей 396–403 Повного Зібрання законів Російської імперії, розкриваючи у своєму тексті лише особливості реалізації окремих способів набуття права власності [135].

Одним з основних первинних способів набуття права власності було заволодіння, або «займанщина» – власність, набута правом першого зайняття вільних або покинутих земель, що не стала власністю старшин чи шляхти. Це дозволялося робити, зокрема, особам духовного, шляхетського чи військового звання і чину. Отже, власником землі визначався той, хто перший починав її обробляти. Це правило діяло і щодо речей, але вони потребували підтвердження, що це майно дійсно не має власника або попередній власник від нього відмовився. В іншому випадку таке заволодіння вважалося крадіжкою: «Глава XV § 95. ...Річ покинутою вважається тоді, коли її хтось покине, тому що своєю мати не хоче. Тоді він перестає бути власником такої речі. По-іншому розуміються речі, що їх господар при штормі чи негоді для полегшення руху корабля в море викидає. Ці речі належать тому, їх власнику, бо викинуті були, щоб від лиха врятуватися. У випадку, коли такі речі хтось присвоїть – звинувачений буде у крадіжці...» [26].

Аналізуючи зміст норми «Зібрання малоросійських прав», стає зрозумілим, що набути у власність річ, яка нікому не належить, було практично неможливо, адже порядок підтвердження цього факту в нормативному документі відсутній. Пізніше, у 1809 році норму про виникнення права власності на безхазяйну річ було внесено у проект Цивільного уложення Російської імперії, де у статті 852 говориться: «Той, хто присвоїв рухоме майно, яке нікому попередньо не належало або покинуте власником його з наміром від нього відмовитись (безхазяйна річ), набуває право власності на нього» [133].

Наступним способом визнавалося природне створення об'єкта права власності, тобто налив, поступові наноси піску і землі з верхньої ділянки на нижню, від чого непомітно збільшувалася одна ділянка за рахунок іншої або з'являвся новий острів на річці. Так, у § 400 Зводу місцевих законів західних губерній встановлено: «По цьому право повної власності власнику землі надається при користуванні висохлою землею, що залишилася від відходу річки, разом з тим що на ній виросло, у тому місці, де річка була...» [135].

У цивільному праві наприкінці XVIII – на початку XIX століття діяли приписи, які регулювали відносини при виявленні загублених речей і скарбу. У такому випадку право власності не втрачалось, а втрачалось лише фактичне володіння. Зокрема у «Зібранні малоросійських прав» діяла норма (глава XVI, § 96–101): «...хто знайде яку-небудь річ на публічній дорозі, в місті, селі, на полі, взагалі на поверхні землі, той повинен був повідомити і віддати до місцевої адміністрації, яка через публікацію повинна була довести про це до загального відома; витрати і винагороду тому, хто знайде річ і повідомить, покладались на власника знайденої речі». Звідси випливає: особа, яка знайшла річ, не ставала відразу власником. Якщо впродовж п'яти років ніхто не зголошувався, тоді річ або її вартість поділялася на три частини: одну одержувала особа, котра знайшла річ, другу передавали на потреби церкви, а третю – державному суду або власникові землі, на якій річ знайдена [102, с. 964]. Поряд з тим законодавець у Цивільному уложенні Російської імперії в статті 859 закріпив, що «той, хто випадково знайшов втрачену річ, якщо власник її невідомий, має право на винагороду за знайдене або право на знайдену річ за умови дотримання таких умов» [133]. До таких правил, зокрема, відносилось повідомлення до органів поліції у чітко вказані строки про знахідку, пред'явлення на першу вимогу знайденої речі її можливого власнику тощо. На відміну від попередньої норми, право власності на знайдену річ виникало за Цивільним уложенням вже через рік після повідомлення про знахідку, якщо її законний власник не з'явився.

Окреме правове регулювання визначалося для скарбу, яким у юридичному розумінні називалися срібло, золото, гроші та інші цінні речі, заховані в землі так давно, що власник їх уже не міг бути відомим. Скарб, знайдений власником на своїй землі ставав його власністю. Стаття 874 Цивільного уложення 1814 року: «Речі, закопані в землі чи замуровані в стіни та за давністю невідомо кому належали (скарб), визнаються власністю землевласника чи власника споруди, де скарб було знайдено». Випадково знайдений скарб на чужій землі, ставав власністю власника землі і того, хто знайшов, у рівних частинах. Скарб, знайдений на заставленій землі або даній на відкуп, поділявся між власниками землі, заставодавцем або відкупником і тією особою, котра знайшла скарб. Скарб, знайдений робітником за дорученням власника землі, ставав власністю землевласника, а виявлений робітником випадково, ставав власністю робітника і власника землі у рівних частинах. Скарб, знайдений на щойно купленій землі або в будинку, належав продавцеві, а не покупцю, а знайдений у місцях загального користування (на дорогах, судноплавних річках), а також виявлені поклади руди, мінералів та різні кольорові метали мали бути взяті на «монарха», тобто ставали власністю державної скарбниці (глава XVI, § 102–108 «Зібрання малоросійських прав» 1807 року, § 402 Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року).

Головними правовими формами похідного набуття права власності були, насамперед, державні акти (царські жалувані грамоти, гетьманські універсали, «листи полковника»). Перевага надавалася жалуваним грамотам царя як верховного сюзерена. Вони вважалися більшою гарантією, ніж гетьманські універсали, «дарчі» російських вельмож, «листи полковника». Такі документи потребували періодичного підтвердження юридичної чинності, зокрема при переобранні гетьмана. Установлювалось також правило, за яким «коли б хто у государя вотчини або землі випросив і та дача жалуваною грамотою йому була затверджена, а він би по цій грамоті того майна у володіння своєму не мав і не користувався десять років, тоді такого майна він не мав права позивати, а мовчати мав вічно». Наступна підстава – судові декрети (рішення). Так, за

позовами про розподіл спадщини, спірної межі право власності набувалося безпосередньо за декретом суду.

Основним похідним способом набуття права власності на майно був договір.

Договір – одна з найстародавніших правових конструкцій. Раніше в історії зобов'язального права виникали лише делікти, які були прямими спадкоємцями одного з найбільш відразливих пережитків родового устрою – помсти [138, с. 291].

Злід звернути увагу й на те, що поняття договору відмінне від більш широкого поняття цивільно-правової угоди: договір – це не будь-яка, а лише та угода, яка здійснюється і збігається з волевиявленням двох чи більше сторін [90, с. 26]. Договірним визнається лише те зобов'язання, яке виникає на підставі домовленості його учасників [119].

Як відомо, інститут права власності тісно пов'язаний із зобов'язальним правом, що розвивалося під впливом розвитку товарно-грошових відносин. У період кінця XVIII – початку XIX століття зобов'язання виникали як із договорів, так і з деліктів. Договори укладалися за взаємною згодою сторін. Так, у главі XI «Зібрання малоросійських прав» 1807 року, у § 1 сказано: «Сутність предмета договору появляється у вільному волевиявленні кожного розпоряджатися належним йому майном», § 496 Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року закріплював таке положення: «...Права на майно набуваються без примусу та зі згоди. При порушенні вільної згоди права на майно не набуваються...». Мета договору не могла суперечити закону і громадському порядку. Неправомірна мета укладення договору робила його нікчемним. Нікчемність існувала, коли договір був спрямований на розірвання законного шлюбу, на ухилення від сплати боргів, на передачу особі прав, яких вона не могла мати, виходячи зі свого соціального, правового й іншого стану, на нанесення шкоди державній скарбниці.

Законодавець докладно регулює порядок і форму укладення договору: визначається коло осіб, які можуть вступати в договірні угоди, з нього

виключаються особи, що перебували під опікою: неповнолітні, божевільні, марнотрати. Від їх імені діють опікуни (розділ VII, артикул 1 Литовського Статуту 1811 року).

Предметом договору могли бути майно або будь-які дії особи відносно майна, що не суперечать закону, громадському порядку і благодійності. В іншому випадку угоди не мали сили.

Договори уклалися письмово й усно, однак для деяких із них (позики, дарування, застави нерухомого майна, поклажі) було визначено лише письмову форму. Так, згідно з параграфом 15 глави XI «Зібрання малоросійських прав»: «Ніхто не повинен без письмового документа надавати позики...» [80, с. 104]. Сторони могли вносити в договір умови, що не суперечать закону, – про терміни, неустойку, забезпечення, платіж та інші.

Закон передбачав засоби забезпечення виконання договорів, серед яких: поручительство, неустойка й застава як нерухомого, так і рухомого майна.

Найбільш поширеними із визначених законодавством договорів були: міна (установлювалися необмежені можливості міни рухомого майна, а нерухомість дозволялося міняти тільки в окремих випадках). Наприклад, міста для одержання зручного вигону мали право міняти казенні землі на поміщицькі (стаття 3 «Грамоты на права и выгоды городам Российской империи» от 21 апреля 1785 г.).

Основним все ж залишався договір купівлі-продажу, який укладався як самим власником, так і особами «за дорученням». Продавати можна було лише майно, що належало продавцеві на праві власності, у тому числі кріпаків (заборонявся продаж кріпаків особам «недворянського походження»). § 329 «Зібрання малоросійських прав» від 1807 року: «Кожен має право майно своє батьківське, материнське, вислужене, куплене або іншим чином набуте продати». Стаття 830 Глава VI Цивільного уложення Російської імперії від 1814 року закріплює норму, де сказано: «Право власності на рухому річ виникає на основі укладеного між власником і покупцем договору з моменту

передачі речі покупцю. Передача відбувається шляхом вручення речі або передачі її у власність покупця іншим способом» [44].

Продаж нерухомого майна здійснювався за допомогою оформлення відповідних документів – купчих, укладення яких детально регламентувалося законом (глава XXVI «Зібрання малоросійських прав»). Аналізуючи тексти проектів кодифікованих збірок досліджуваного періоду, можна дійти висновку, що принцип свободи договору не завжди виконувався. Це, зокрема, стосується певних обмежень, що існували при укладенні договорів купівлі-продажу. Так, згідно з § 147, глави XXI «Зібрання малоросійських прав» «..простого стану особа, яка немає вольностей шляхетських, не має права ніяким чином набувати чи володіти шляхетськими маєтностями, у разі набуття такого майна найближчі родичі можуть викупити його навіть після спливу строків земської давності». Поряд з тим § 438 Зводу місцевих законів західних губерній закріплює положення про те, що «майно, яке належить духовенству, церковним вченим, навчальним та іншим громадським організаціям, не може бути відчужене без Високої на те згоди».

Договори оформлялися домашнім, нотаріальним, явочним або кріпацьким порядком (ст. 58 глави II Цивільного уложення Російської імперії 1814 року). Кріпацький порядок – договір складається на гербовому папері в канцелярії державного органу, засвідчується необхідним числом свідків – від 2 до 5; явочний – його складають самі контрагенти, а потім реєструють в особливій книзі у нотаріуса в канцелярії відповідної колегії або іншого державного органу; домашній – по дрібних справах, який складали і підписували сторони й засвідчували свідки. Нотаріальним порядком оформлялися договори міни [148, с. 98–99]. У купчій вказувалося, яким чином продавець придбав це майно, і підтверджувалася його свобода від заборони на відчуження і розпорядження ним (§ 499–501 Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року) [135].

Цікавим був порядок набуття права власності окремими суспільними станами. Так, селянам надавалось право викупу їх садиб, і за згодою поміщика

– інших угідь. Викуп полягав у тому, що уряд видавав поміщику цінними паперами суму вартості земель, які викупляються селянами, і накладав на селян викупні платежі відповідно до погашення сплаченого поміщику капіталу і відсотків з нього. Викуп спочатку був добровільним, за згодою поміщика і селянина, а з 1882 року став обов'язковим [116]. Для полегшення купівлі селянами землі в 1882 році було засновано Селянський поземельний банк [151].

Допускався запродаж майна – прототип договору про наміри. Найчастіше така особливість стосувалася договору купівлі-продажу. Адже розвиток промисловості, ремесел, сільського господарства, транспортного сполучення в Російській імперії в другій половині XVIII – початку XIX століття визначав збільшення торговельних операцій, що обумовлювало поширення використання угод купівлі-продажу та появу і активне застосування договорів запродажу [88, с. 40–402].

Договір запродажу визнавався самостійним договором у системі російського права XVIII–XIX століття і являв собою попередню угоду про укладення в подальшому договорі купівлі-продажу. Істотними умовами договору запродажу були предмет і ціна майбутньої купівлі-продажу, термін та способи забезпечення угоди відносилися до необов'язкових умов запродажу [47, с. 386]. У § 1000 Зводу місцевих законів західних губерній від 1837 року вказувалося: «за договором запродажу одна сторона зобов'язується продати іншій стороні, у чітко встановлені строки рухоме чи нерухоме майно. У договорі зазначається ціна, інші умови та неустойка, як спосіб забезпечення виконання зобов'язання».

У вирішенні питання відокремлення запродажної угоди від договорів купівлі-продажу і поставки найбільш справедливим виявляється підхід, згідно з яким основною відмінною особливістю запродажу була мета укладення цього договору. Як різновид попередньої угоди, запродаж був спрямований на укладення надалі основного договору, тобто договору купівлі-продажу [107].

Законодавче закріплення інституту запродажу в російському цивільному праві XVIII ст. було обумовлено ускладненням процедури здійснення операції

із купівлі-продажу нерухомості, а також прирівнення купчої до акта, який закріплює підставу та власне набуття права власності [108].

Загальні положення про попередній договір, що містяться в сучасному законодавстві, були вироблені практикою використання інституту запродажу в загальноімперському праві XVIII–XIX століття. Основна відмінність норм цивільного законодавства України в частині укладення попереднього договору від законодавства та судової практики дореволюційної Росії полягає в тому, що зобов'язану за запродажною угодою особу не можна було примусити до виконання купчої або до передачі майна, чинне законодавство, натомість, містить положення про те, що в разі, коли сторона, яка уклала попередній договір, ухиляється від укладення основного договору, то сторона, чиї права порушені, має право звернутися до суду з вимогою про спонукання укласти договір.

Попередній договір був відомий римському праву (*pactum de contrahendo*) і являв собою договір про укладення в майбутньому у визначений термін тої чи іншої операції. У зарубіжному законодавстві XVIII–XIX століть зустрічалися аналоги запродажних угод. Так, французькому цивільному праву відома угода «обіцянки продажу» [109]. У Каліфорнійському цивільному уложенні 1873 року містилися положення, що регулюють такі види попередніх угод купівлі-продажу, як односторонні, так і двосторонні обіцянки продати і купити.

Для здійснення договору запродажу нерухомого майна законом передбачалися дві форми його укладання: розписка про завдаток і запродажний запис (§ 1001 Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року).

Відсутність цілісного правового регулювання порядку здійснення договорів запродажу рухомого майна породжувало застосування на практиці правил про здійснення запродажу нерухомості за принципами операцій з рухомим майном.

Договір купівлі-продажу рухомого і нерухомого майна мав укладатися при свідках. Запис про укладення договору мав бути внесений до спеціальної книги місцевого врядування і покупець одержував з неї виписку для себе.

Існував мораторій на продаж церковного майна. Виняток становило майно, яке призначалося для викупу полонених (§ 330 глави XXVI «Зібрання малоросійських прав» 1807 року). Продаж нерухомого майна відбувався через оформлення купчих, тобто нотаріально, який детально регламентувався законом. Для купівлі-продажу рухомого майна закон не встановлював письмової форми. Законодавство досліджуваного періоду визнавало: обов'язок віддати продану річ у встановлений строк та визначало відповідальність за порушення цієї норми, відшкодування збитків, завданих випадковим пошкодженням майна, повернення речі, яка не відповідає наперед заявленій якості тощо.

З уведенням у дію Зводу законів Російської імперії почалися жваві дискусії з приводу правової природи договору купівлі-продажу. Так, Д. І. Меєр визнавав купівлю-продаж двостороннім договором, тоді як К. П. Победоносцев стверджував, що купівля-продаж – не договір, а дія, якою одна сторона передає другій річ за визначену ціну.

Приводом до такого висновку слугувало, насамперед, те, що у Зводі законів Російської імперії положення про купівлю-продаж розміщувались не в розділі про договори, а в розділі 3: «Про порядок обопільного придбання прав на власність міною та купівлею» [194, с. 367]. Однак віднесенню купівлі-продажу до дій перешкоджає наявність спільної згоди сторін і саме наявність обопільної згоди при передачі права власності на річ підтверджує належність купівлі-продажу до договорів.

Регулюючи договір міни, законодавство обмежувало міну нерухомого майна, причому цей договір обов'язково мав бути оформлений нотаріально. Двічі в XVIII ст. влада намагалася ввести на цю угоду заборону (в 1714–1731 рр. і в 1780–1788 рр.), але до кінця століття свобода міни остаточно перемогла.

Договір про створення товариства в нових економічних умовах набуває широкого поширення. Передбачалися такі види товариств: товариство повне (члени товариства відповідають за його угоди всім своїм майном); товариство на вірі або за вкладами (частина членів, «товариші» відповідають усім своїм

майном, частина, «вкладники» – тільки зробленими вкладами); товариство на акціях (члени відповідають тільки зробленими вкладами у вигляді акцій); товариство трудове чи артіль (члени пов'язані круговою порукою, мають загальний рахунок) (§ 1103 Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року).

Для виникнення товариства була потрібна реєстрація (для виникнення акціонерного товариства – дозвіл уряду).

Набуття права власності на землю характеризувалось певними особливостями. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. існували два основні різновиди набуття права власності на землю: одержання земельного наділу «на ранги за службу» та набуття її різними законними способами – отримання спадщини, купівля, зайняття вільних і покинутих земель. У процесі розвитку суспільних відносин правове становище «рангових» земель і земель, набутих іншими законними способами, поступово нівелюється.

Як в імперському, так і в діючому на українських землях праві, існували два основних різновиди феодальних володінь на землю: земля, одержана «на вічність» (у власність), – вотчина; рангова – на зразок маєтків, що вважалися тимчасовими.

Вотчина, або «зупольне володіння» [56, с. 552] являла собою володіння на правах повної власності. Ця земельна власність могла бути об'єктом купівлі, продажу, спадкування, міни та дарування. Підставою для передачі таких земель козацькій старшині були гетьманські універсали. Зростанню вотчини сприяло й те, що всі куплені, даровані, одержані у спадщину володіння вважалися «зупольними» і це завжди фіксувалося у відповідних актах. У Російській імперії такі землі надавалися владними розпорядженнями (актами), про що здійснювались записи у вотчинних книгах. Набувач ставав повноправним власником і мав право володіти, користуватися та розпоряджатися конкретним майном. Отже, установлювалась недоторканність земельної власності.

Іншу групу старшинських володінь становили тимчасові володіння. При цьому строк, на який земельне володіння надавалося, не називався,

а визначався загальною формулою: «до ласки нашої рейментарської і військової». Іноді зазначалося, що маєтність надавалася для підтримки господарства. Науці складно визначити, чому в тих або інших випадках надання володінь було тимчасовим. Найчастіше це траплялося, коли володіння було ранговим чи спірним, той, кому воно віддавалося, не мав законних підстав для одержання маєтності у повну власність. У подальшому це володіння передбачалося відібрати на користь гетьмана або інших осіб.

Значну групу земельних володінь становили так звані рангові маєтності. Під такою назвою відомі володіння, які надавалися старшинським, а також іншим представникам місцевих адміністрацій (війтам, бурмістрам, а з другого десятиріччя XVIII ст. – російським військовим чинам). Вони надавалися представникам місцевих адміністрацій під час їх перебування на посаді. Володільці рангових маєтків усіляко намагалися перетворити їх у приватну власність. Найсприятливішим для цього вважалася царська служба і отримання в дарунок (дар) за особливі заслуги перед самодержавною владою чи гетьманом.

Рангове землеволодіння набуло значного поширення в першій половині XVIII ст. Земля на ранг (на військову посаду) надавалася за рішенням гетьманів, полковників і сотників у межах їхніх повноважень. У XVIII ст. землею на ранг старшина наділялася і від царського уряду. Рангові земельні володіння поступово зближуються з правовим режимом вотчин. Перехідним ступенем до цього була передача рангових земель на основі права спадщини за умови, що нащадки нестимуть службу. Також володільці рангових земель домоглися закріплення їх у власність через реформовані станові суди у другій половині XVIII ст., використавши споконвічну давність, та у зв'язку з переходом козацького війська до складу російського. Адже після ліквідації гетьманського полково-сотенного устрою на українську старшину поширилися всі права російського дворянства. Пізніше рівність рангових і вотчинних земель було закріплено юридично.

Розвиток права власності першої половини XIX століття, виходячи зі джерела його набуття, відзначався низкою особливостей, що мали регіональний характер. Вони виявлялись у сфері врегулювання цивільно-правових відносин у Лівобережній та у Правобережній Україні.

Цікавими є місцеві норми, які регламентували порядок землекористування та визначали способи набуття права власності на землю селянами. Наприклад, у селі Мутихи Полтавської губернії щороку земля поділялася між усіма членами общини. Ті ділянки, що залишалися нерозділеними, могли передаватися в оренду, при цьому орендна плата використовувалася на потреби громади [118, с. 49]. У цьому випадку способом набуття права власності на землю може опосередковано виступати договір оренди землі, оскільки великі строки користування землею могли сприяти набуттю всіх правомочностей права власності в окремих випадках [189].

Своєрідні норми місцевого права у Правобережжі, які діяли до набрання у регіоні чинності Зводу законів Російської імперії у 1840 році і були включені у згаданий вище проект Зводу місцевих законів західних губерній. Найбільш показовими правовими нормами, що відрізняли правовий уклад правобережних губерній від загальноросійського законодавчого простору було урегулювання відносин у договорі дарування, а саме: суб'єкти права власності Правобережної України мали повну й необмежену свободу у даруванні належного їм родового майна будь-якій особі, у Російській імперії таке право поширювалося лише на найближчих родичів. Про особливості дарування майна згідно зі Зводом місцевих законів західних губерній детально описано в попередньому розділі наукового дослідження.

У Лівобережній Україні (Полтавській та Чернігівській губерніях), на відміну від Правобережжя, регулювання цивільно-правових відносин здійснювалося за особливими правилами протягом усього XIX ст. Основним джерелом таких норм, на думку дослідників [110], був Литовський Статут, норми якого не були чинними в Російській імперії і значно відрізнялися від положень загальноросійського законодавства.

Особливим додатком до російських цивільних законів стали положення нормативно-правових актів попередньої історичної доби та Царський указ від 4 березня 1843 року «Про введення в губерніях Чернігівській і Полтавській загальних про судочинство законів імперії». Згідно з цим Указом, на території Полтавської та Чернігівської губерній дозволялося застосування тільки тих норм місцевого права, які були включені до Зводу законів Російської імперії.

Порівнюючи особливі для Полтавської та Чернігівської губерній положення Зводу законів Російської імперії із загальноімперськими правовими нормами, О. М. Коросташов зазначав, що норми, у яких виявлялися особливості правових відносин (насамперед, цивільного та сімейного права), були відображені в 53 статтях Зводу законів цивільних (X том Зводу законів Російської імперії 1842 р.). Найповніше відмінності між особливими для Полтавської та Чернігівської губерній положеннями Зводу законів Російської імперії та загальноімперськими правовими нормами виявляються у регулюванні майнових прав подружжя, а також у переважанні прав батька над правами матері щодо дітей, особливостях правового забезпечення інститутів позики, спадкування й опіки [111, с. 154].

У Полтавській та Чернігівській губерніях власникові надавалося більше прав з розпорядження майном, ніж у Російській імперії загалом. Згідно із загальноросійськими правилами розпорядження родовим майном мало певні обмеження: його не можна було дарувати чи заповідати нікому, окрім найближчих родичів. Родовим вважалося майно: успадковане на законних підставах, яке дійшло від першого його набувача, хоча би за духовним заповітом, але до такого родича, який мав право успадковувати майно за законом; що надійшло за купчими від родичів, котрим воно дісталось за спадком із того ж роду; різного роду будинки та інші споруди, побудовані на землі, що дісталася у спадок. У зазначених губерніях родовими вважалися тільки маєтки, що дійшли за правом законного спадкування, причому тільки в тому випадку, коли вони були успадковані від батька чи матері, чи від родичів

як із батьківської, так і з материнської сторони. Усі інші маєтки зараховувалися до набутих (§ 737 Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року).

У Лівобережній Україні передбачався більш жорсткий, порівняно із загальноросійським, порядок забезпечення цілісності майна, що перебувало в управлінні опікуна неповнолітньої особи і не стало ще об'єктом вільного розпорядження власника. Так, додатково до загальноімперських обмежень у Полтавській та Чернігівській губерніях, згідно з § 338 Зводу місцевих законів західних губерній від 1837 року, «не можуть бути призначеними опікунами: ув'язнені особи, особи, які не мають російського підданства, престарілі, особи, які не мають власного майна, достатнього для забезпечення опіки...», за винятком випадку, коли такі особи призначалися згідно із заповітом батька малолітніх. Крім того, за загальними правилами, особа, що вийшла з-під опіки, могла стягнути збитки, заподіяні опікуваному майну, тільки з опікуна. За правилами, що були чинними у Полтавській і Чернігівській губерніях, особам, що вийшли з-під опіки, надавалося право поставити вимоги щодо незаконно відчуженого під час їх малолітства майна особам, у володінні яких воно знаходилося, а останні мали право з позовом звертатися до опікуна. Також особам, що вийшли з-під опіки, надавалося право до спливу строків давності поновлювати в судових установах тяжби, за якими опікунами були не вжиті всі заходи щодо захисту їх прав, у тому числі й майнових (§ 380–381 Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року).

Певне обмеження прав жінки, порівняно з правами чоловіків, у Полтавській і Чернігівській губерніях виявлялося також у переважаючих спадкових правах синів і братів над правами дочок і сестер. Зокрема, майно, що залишалося після батька, успадковувалося його законними дітьми чоловічої статі. Взагалі, діти чоловічої статі ділили спадщину між собою рівними частинами, внуки й правнуки – за правом черговості, по поколіннях (§ 749 Зводу місцевих законів західних губерній від 1837 року). Спадщина ж дочок у майні батька за наявності синів та їх спадкоємців замінювалася призначенням їм приданого (§ 752 Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року).

Визначення його було прерогативою батька і залежало від волі останнього, а коли він помирає без заповіту, залишивши після себе одну чи кілька дочок незаміжніх, або хоч і залишав заповіт, але в ньому не визначав ніякого для дочок приданого, то ці дочки при живих братах повинні були одержати придане з четвертої частини всього маєтку, який залишився після батька. При виникненні спорів дочка могла захистити себе у позовному порядку. Коли ж дівиця по смерті батька була видана заміж братами, які не виділили належного їй приданого сповна, то їй у цьому випадку дозволялося «відшукувати» своє придане протягом десяти років із часу укладання шлюбу [110]. Отримувати спадщину дочки могли тільки у тому випадку, коли синів і нащадків їх будь-якої статі не залишилося.

У Полтавській та Чернігівській губерніях «...у випадку, якщо спадкоємці через бідність чи з інших причин не матимуть змоги чи бажання приймати спадщину, вони мають можливість передати таке право або уступити його іншій особі на їх розсуд». Записи про таку передачу називалися «улиточними». Відповідно до загальноімперських правил записи про уступку, продаж чи обтяження боргами очікуваної спадщини за життя особи, після якої мала відкритися спадщина, визнавалися недійсними. Так, згідно з § 281 «Зібрання малоросійських прав»: «ніхто не має права до смерті заповідача набувати прав, що передбачені в тестаменті, як то отримати майно, право на опіку, тому що заповідач може в будь-який момент умови тестаменту змінити, навіть за умови, що тестамент у суді підтверджений, укладений договір про невідміну його чи заповідач не залишив за собою будь-якого майна». Особливі для Полтавської та Чернігівської губерній правила передбачали й наявність не тільки «остаточного», як це було встановлено загальноімперськими правилами, а й тимчасового поділу спадщини: «розподіл спадщини буває остаточний (на віки) чи попередній (тимчасовий)» (§ 794 Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року). Остаточний поділ – «полюбовно спадкоємцями вчинений» – залишався назавжди в силі, а поділи тимчасові тільки тоді визнавалися остаточними, коли вони не були оскаржені впродовж десяти років із моменту

досягнення малолітніми спадкоємцями повноліття. Старші ж брати не вправі були продати, заставити чи іншим чином відчужувати будь-кому частину майна, що перебувало в їх володінні за тимчасовим поділом, а усі заповідяні цьому майну збитки вони повинні були при остаточному поділі відшкодувати. Проте в деяких випадках (розорення) для всіх спадкоємців дозволялося, хоча б у їх числі були б і малолітні, проводити поділ остаточний, із додержанням умови, щоб він проводився під контролем цивільної палати в присутності спадкоємців і опікунів над малолітніми (§ 795–798 Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року).

Особливими правилами, що діяли у Полтавській і Чернігівській губерніях, установлювалася більша підлеглисть дітей батькам і надавалося більше значення родинним зв'язкам.

При виділі дітей, згідно із загальними правилами, батьки повинні були давати їм визначену законом частину родового майна, і тільки з набутого майна батьки могли виділити їм частину на свій розсуд. Батько і матір виділяли зі свого майна, у тому числі й родового, частину на свій розсуд. При цьому син, що отримав менше, ніж передбачено спадщиною за законом, вже не мав права на участь у ній. Якщо ж батько дарував майно синові, то воно не вважалось виділом; діти, які одержали від батька майно із передачею права власності не у вигляді виділу, а через дарчий запис, не відсторонялися від спадщини, навіть якщо цей дар і перевищував частини, належні іншим спадкоємцям (§ 751 Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року). Придане дочки призначалося за волею батька і на його розсуд (§ 701 Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року).

Отже, регулювання цивільно-правових відносин у Лівобережній Україні, у порівнянні з правобережними землями, мало низку особливостей. Вони, зокрема, виявлялися в обмеженні прав жінки, порівняно з правами чоловіка; у ширшій свободі розпорядження своїм майном учасниками цивільних правовідносин; у встановленні більшої залежності дітей від батьків; у суворішому забезпеченні цілісності майна, доки воно перебуває в управлінні

опікуна. Отже, особливі для Полтавської та Чернігівської губерній положення поширено не на всі інститути цивільного законодавства, вони регулюють лише окремі відносини між батьками й дітьми, опіку, право спадщини, договірні зобов'язання, право власності.

Набуття або перехід права власності здійснювався також і через спадкування та інститут шлюбу.

Спадкування майна відбувалося згідно із заповітом або законом.

Уся система спадкування становила доволі чітко сформовану сукупність правових і організаційно-технічних заходів. Вона виявляла, з одного боку, можливість вибору, а з іншого – певну обмеженість дій заповідальника (відказника, спадкодавця) через наявність обов'язкової частки [73].

Заповіт обов'язково укладався у письмовій формі особами, що перебували «при здоровому розумі й твердій пам'яті» і згідно із законом мали право відчужувати своє майно. Так, згідно з § 265 «Зібрання малоросійських прав» 1807 року «...тестамент чи інші духовні записи ці особи вчиняти не можуть: чоловіки, які не досягли 14 років, жінки у віці до 12 років». Звід місцевих законів західних губерній 1837 року в статті 308 передбачає право на складання заповіту особам, які досягли 21 року. У § 270 «Зібрання малоросійських прав» описується форма складання заповіту, а саме: «за загальним правом вчиняти тестамент: якщо хтось хоче майно своє іншому заповісти, то повинен це робити у доброму здоров'ї та в присутності семи свідків, яким би волю свою оголосив». Схожі норми дублюються і в інших нормативно-правових актах (Звід місцевих законів західних губерній, проект Цивільного уложення).

Існувало два різновиди заповітів: заповіти загальної форми й особливі форми заповіту. Заповіти загальної форми поділялися на заповіти нотаріальні та домашні. Нотаріальний заповіт укладався нотаріусом у присутності трьох свідків, а якщо один зі свідків був священником, то у присутності двох свідків. Свідками могли бути лише особи, не причетні до спадщини і не душеприкажчики, для дійсності заповіту потрібні були підписи свідків.

Після складання заповіту він залишався у нотаріуса. Домашній заповіт складався у домашніх умовах без участі нотаріуса за наявності свідків, яких було стільки ж, як і при складанні нотаріальних заповітів [107].

До особливих форм заповіту належали військово-похідні заповіти, морські заповіти (що склалися капітаном, командиром військового корабля), госпітальні заповіти, закордонні заповіти (що склалися в закордонних місцях чи посольствах, консульствах), селянські заповіти (на майно сумою не більше ста карбованців склалися у волосному управлінні і вносилися у спеціальну книгу), вдовині заповіти (заповіти одиноких вдів на користь монастирів та інших благодійних організацій) [162, с. 117].

За відсутності заповіту майно переходило до спадкоємців за законом і розподілялося за таким принципом: § 196 Зібрання 1807 року: «Всяке майно материнське, яке залишилося після її смерті і не розділене відповідним чином, як рухоме, так і нерухоме, тобто гроші, золото, срібло, перли, дорогоцінне каміння, плаття, начиння, олово, мідь, коні, вози, коври, посуд і начиння домашнє, а також придане внесене до майна чоловіка, усе в рівних частинах розділяється між синами і дочками». § 197 Зібрання 1807 року: «нерухоме майно, скарби та рухоме начиння, яке залишилося після смерті батька, переходить у спадок тільки синам і родичам по батьківській лінії, особливо якщо батько тестамент чи інший духовний запис не залишив». Таким чином, найближче право спадкування мали родичі чоловічої статі (сини померлого, за відсутності синів спадкоємцями ставали онуки, за відсутності онуків – правнуки і т. д.).

Дочка при живих братах одержувала чотирнадцяту частину нерухомого майна і восьму частину з рухомого. За відсутності спадкоємців чоловічої статі до спадкування залучалися спадкоємці жіночої статі: дочки, внучки і т. д. Якщо не було прямих спадкоємців, то спадщина переходила до дальших родичів – двоєрідних і троєрідних. Якщо ж відсутні й вони, то спадкоємцями ставали батьки. Чоловік, що пережив дружину, одержував із її нерухомого майна сьому частину, а з рухомого майна – четверту.

Цікавим було й те, що посаг нареченої і майбутньої дружини (отримане від батьків рухоме і нерухоме майно, подарована худоба) виділяється переважно з материзни (материного майна) і залишається пожиттєво особистою власністю жінки, а в разі смерті чоловіка повертається повністю їй або її батькам у разі смерті невістки [190].

Майно подружжя було роздільним. Так, згідно з § 272 Зводу місцевих законів західних губерній від 1837 року «кожен із подружжя може мати чи набувати індивідуальну власність». Придане або майно, придбане дружиною, окремо визнавалися її власністю (§ 273 Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року). Як самостійні суб'єкти подружжя могло вступати один з одним в зобов'язання та угоди.

Закон ділив дітей на законних і незаконно народжених (позашлюбних). Останні не мали права на прізвище батька і його майно (§ 283, 288–289 Зводу місцевих законів західних губерній від 1837 року).

У відносинах батьків з дітьми також діяв принцип роздільності власності.

Певні відмінності в Україні мала спадщина окремих суспільних категорій – рекрутів та козаків. Так, за свідченням П. П. Чубинського, «служивий» на початку XIX ст. отримував у Новоросії від своїх батьків тільки грошову підтримку, а в Малоросії частину батьківського майна, хоча й дещо меншу від часток своїх братів, але достатню для ведення самостійного господарства після повернення з війська [192].

Якщо особа козацького стану набувала дворянський титул, то нерухомість дозволялося передавати у спадок чи будь-яким іншим чином своїм спадкоємцям. У разі переходу козака до податного стану, міщан чи державних селян, а також постригу у ченці, його діти не спадкували батьківську нерухомість, а зобов'язані були її продати [82, с. 141–146].

Отже, основним складовим елементом конструкція права власності як окремого інституту є набуттям права власності.

Право власності на ту чи іншу річ може виникнути в конкретній особі різними способами: особа виготовила річ самостійно, придбала її за допомогою

купівлі-продажу, освоїла землю, яка до того нікому не належала, та інші факти, з виникненням яких особа набуває права власності, дістали назву способу набуття права власності.

Усі способи набуття права власності римське право поділяло на первинні і похідні. Указана класифікація збереглася й у текстах нормативно-правових актів наприкінці XVIII – на початку XIX століття. Первинними називається такий спосіб набуття, за яким право власності виникає вперше або проти волі колишнього власника (наприклад, під час конфіскації, реквізиції та інших примусових переміщеннях власності). За первинного способу право набувача встановлюється незалежно від попереднього права на цю річ.

Похідний спосіб набуття права власності полягає в тому, що право власності переходить від однієї особи до іншої за їх взаємною згодою і бажанням. Давнішим способом набуття права власності був первинний. У власному науковому дослідженні автор зупинився на дослідження таких первинних способів набуття права власності: заволодіння або «займанщина», природне створення об'єкта власності, знайдення загублених речей чи скарбу. Серед похідних розглянуто: державні акти та договір.

Кожне із названих автором джерел проходило свій еволюційний шлях під впливом державницьких, торгово-економічних, соціально-побутових процесів, з метою забезпечення їх існування та дієвого практичного застосування.

3.2 Юридичний захист права власності

Одним з елементів змісту суб'єктивного права власності є можливість його захисту в установленому нормативно-правовими актами або узаконеному звичаєм порядку.

Існує багато позицій учених щодо захисту прав та законних інтересів. Зокрема, науковці ведуть мову про захист цивільних прав і охоронюваних законом інтересів як про передбачену законом для боротьби з

правопорушеннями систему заходів, які опираються на державний примус і які спрямовані на забезпечення недоторканності права й ліквідацію правопорушення, або як про сукупність заходів правоохоронного характеру, які спрямовані на застосування відносно правопорушника примусового впливу з метою визнання чи відновлення оспорюваного чи порушеного права [11].

Захист і охорона власності був і залишається однією з найголовніших функцій держави. Ця функція знаходить свій розвиток і втілення в різних галузях законодавства. Особливу роль у процесі захисту права власності завжди відіграло цивільне право. Його норми забезпечували правове регулювання і охорону відносин власності в тих випадках, коли правомочності власника не порушувалися, й у тих – коли були посягання або здійснювалися активні дії, що могли призвести чи призводили до порушення права власності. І якщо метою кримінального чи адміністративного захисту права власності є, насамперед, покарання порушника за вчинене протиправне діяння, то головна мета цивільно-правового захисту – відновлення порушеного права, попереднього майнового стану особи, права якої були порушені. Не винятком був і період наприкінці XVIII – на початку XIX століття.

Свідченням важливої ролі захисту права власності є те, що у вітчизняній науковій думці кінця XIX ст. вчені юристи В. І. Синайський, А. І. Віцин [27, с. 249] та інші виділяли окремою четвертою правомочністю права власності «право охорони власності» поряд з правом володіння, користування та розпорядження [153].

Таким чином, захист права власності являв собою сукупність засобів цивільно-правового характеру, які не лише гарантували належне використання майна (тобто забезпечували захист відносин власності в їх непорушеному стані), а й застосовувалися для поновлення порушених прав власника, для усунення перешкод, що заважали їх реалізації, для відшкодування отриманих збитків, заподіяних власнику майна.

Захист прав власності наприкінці XVIII – на початку XIX століття здійснювався в адміністративному та судовому порядку. Так, відповідно до

статті 87 «Грамоти на права і вигоди містам Російської імперії» від 1785 року «підтверджується і суворо забороняється всім без суду і вироку, відповідно до законів тих місць, де суд проходить, самовільно відбирати у поміщика маєток чи розоряти його» [110]. Схожа за змістом норма міститься й у § 15 «Зібрання малоросійських прав» 1807 року. А саме норма закріплює, що «із власного маєтку ніхто без суда видворений бути не може».

Важливою ознакою досліджуваного періоду є підвищення ролі судового захисту права власності через серйозні зміни в організації судової системи за правління Катерини II [12, с. 73–74].

Проаналізувавши зміст проектів нормативно-правових актів, що лягли в основу дисертаційного дослідження, автор дійшов висновку, що всі закріплені способи захисту прав власника досить неоднорідні за своїм змістом та умовами застосування. Одні з них безпосередньо спрямовані на захист права власності чи права користування, інші – опосередковано. Тому всі зазначені способи захисту прав власності можна класифікувати на окремі відносно самостійні групи. Так, залежно від характеру посягання на права власника і змісту захисту, який надається власникові, виокремлюють речові та зобов'язально-правові засоби захисту [57, с. 527]. Деякі автори, крім речових та зобов'язальних, також виділяють спеціальні способи захисту порушеного майнового права [169, с. 611].

О. М. Волощенко стверджував, що способами захисту прав на земельні ділянки монастирів були: вимога усунути порушення прав на землю; повернення майна з чужого незаконного володіння; визнання прав; відшкодування заподіяних збитків; захист інтересів монастирів-власників землі у надзвичайних ситуаціях (війна, епідемії). Також були зафіксовані окремі приклади спроб застосування інших способів захисту прав на земельні ділянки, наприклад, визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого врядування [30, с. 16].

Речово-правові способи захисту права власності безпосередньо спрямовані на захист суб'єктивного права особи на майно, у тому числі й права

користування майном, яка на момент порушення права не перебуває у зобов'язальних відносинах з порушником її права на власність.

Зобов'язально-правові способи захисту мають на меті захист прав суб'єкта відносин власності як учасника зобов'язальних відносин.

Спеціальні способи захисту стосуються окремих випадків порушення прав власників. Вони обумовлені особливим колом уповноважених чи зобов'язаних осіб і надзвичайними обставинами.

Речові засоби захисту права власності та інших речових прав покликані захищати ці права від безпосереднього неправомірного впливу будь-яких осіб. До них, зокрема, належать: витребування майна із чужого незаконного володіння, визнання права власності, відновлення стану майна, який існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав, вимога власника майна усунути порушення у здійсненні його прав, які не пов'язані з позбавленням володіння майном.

Витребування майна із чужого незаконного володіння як спосіб захисту порушеного права власності відомий нам ще з часів Римської імперії через поняття «віндикаційного позову». Витребування майна не завжди передбачало застосування судового чи адміністративного порядку. Найчастіше спори з приводу порушеного права в цьому випадку вирішувалися угодою сторін на підставі норм матеріального права. Так, § 13 «Зібрання малоросійських прав» закріплює положення, згідно з яким «якщо служник якусь річ чи гроші господаря свого втратив чи комусь в заклад дав, то господар може розшукати таку річ і витребувати її у власність законним шляхом». Крім того, у проекті згаданого нормативно-правового акта існує стаття про обов'язок сплати пені за володіння чужим майном без достатніх на те законних підстав. Відповідно до § 27 Зібрання: «У випадку якщо хтось неправомірно володіє чужим майном, а потім згідно із законом повертає його власнику – повинен сплатити пеню і винагороду. Якщо ж володіння відбувається з дозволу власника, або останній віддав майно в позику, тимчасове користування, а йому за це не внесли плату

чи не повернули в строк, то в такому випадку штраф не платиться, вимагається в суді лише повернення майна в строк».

Що стосується адміністративного порядку вирішення питання про поновлення порушеного права власності на майно, що перебуває в чужому незаконному володінні, то, як приклад, може бути приведений § 6 «Зібрання малоросійських прав» 1807 року, де сказано: «Хто б з підданих наших Великого князівства Литовського, будь-якого чину, що з ласки нашої государевої, людей, ґрунтів та інших пожитків, безправно і без пожалування заволодівши втримав або належне палацу нашому приховав, то воєводи, старости і управителі наші зобов'язані таких, що нашу власність утримують, пред нас государя покликати. Потім, якщо покликаний шляхтич буде посилатися на Комісара, то ми з боку наших комісарів послати маємо і шляхтич комісарів від себе може представити. Якщо ті комісари з обох сторін винесуть постанову, тоді апеляція до нас бути не повинна. У разі ж якщо комісари не дійдуть спільної згоди, то обом сторонам дозволяється внести до нас апеляцію, по якій ми судити будемо з сенаторами нашими, що при нас знаходяться».

Важливим історіографічним джерелом для вивчення особливостей становлення законних інтересів власників є історичні пам'ятки Польсько-Литовської держави [115].

У дорадянський період окремі питання захисту інтересів власників за Статутом Великого князівства Литовського досліджували М. Ф. Владимирський-Буданов, М. М. Товстоліс, А. І. Яковлів. Відомими радянськими дослідниками особливостей права Великого князівства Литовського, які визначали окремим об'єктом дослідження питання захисту інтересів власності у цю історичну епоху, були В. Й. Пичета [137, с. 473] та І. А. Юхо [200, с. 92–93]. Так, право витребувати належне власнику майно з чужого незаконного володіння шляхом звернення до суду встановлюється в статті 2 розділу III Литовського Статуту редакції 1811 року, а саме: «Кожен, хто має у власності своїй маєток, може через суд вимагати його повернення від володільця, що отримав його без законних підстав».

Також можливість судового вирішення питання про витребування майна закріплена й у § 490 Зводу місцевих законів західних губерній від 1837 року, де сказано, що кожен має право вимагати своє майно із чужого незаконного володіння за допомогою поліції чи суду. В останньому випадку таке витребування майна називається «тяжбою вотчинною».

Негаторний позов або право особи вимагати усунення порушення у здійсненні її прав, які не пов'язані з позбавленням володіння майном. Так, відповідно до § 25 «Зібрання малоросійських прав» «якщо хтось навмисне річку перекопає, з метою причинення збитків сусіду своєму, буде в суд викликаний і визнаний винним, то повинен згідно з вироком суду все повернути у попередній стан, а позивачу сплатити за збитки, понесені позивачем через неможливість користуватися рікою».

Негаторний позов може бути пред'явлений лише під час існування порушення права. З усуненням перешкод у здійсненні правомочностей користування і розпорядження речами відпадають і підстави для заявлення такого роду вимог. На сьогодні класична цивілістична наука характеризує негаторний позов як такий, що не підпадає під дію позовної давності: доки порушення існує, негаторний позов може бути подано, незалежно від моменту виникнення права на нього; якщо правопорушення припинене, немає підстав для звернення з таким позовом [58]. Поряд з цим, «Зібрання малоросійських прав» 1807 року в § 177 вказує на строк позовної давності – 10 років у випадку: «Якщо хтось про підтоплення водою його млина, про прибудову до його берега чужої греблі, про затоплення водою ґрунтів його винуватого протягом 10 років не заявить, той вічно мовчати повинен».

Багато хто з цивілістів вважає, що нарівні з вимогами про усунення перешкод у здійсненні права власності, які вже мають місце, негаторний позов може бути використано для запобігання можливому порушенню права власності, коли існує загроза такого порушення [61]. Проте, проаналізувавши зміст нормативно-правової бази дисертаційного дослідження, підтвердження такого використання негаторного позову на практиці автором не доведено.

У досліджуваний період власнику майна дозволялося звертатися до суду з вимогою про визнання його права власності. Це було можливим у випадках, коли належне особі право власності оспорувалося або не визнавалося іншою особою чи у випадках втрати власником документів, що засвідчували його майновий статус. Згідно з § 450 Зводу місцевих законів західних губерній від 1837 року право власності визнається спірним тільки лише після подання у встановленому законом порядку позову до суду. Одне повідомлення перед судом про наміри почати судову тяжбу чи подати позов (маніфестацію) про визнання права власності не робить таке право спірним.

Нормативно-правові акти, що лягли в основу проаналізованих кодифікованих збірок та діяли наприкінці XVIII – на початку XIX століття не завжди вимагали йти до суду з вимогою про визнання права власності. Інколи таке визнання встановлювалося нормою матеріального права. В § 5 Зібрання 1807 року закріплено положення, згідно з яким: «Ті піддані наші, як духовенство, так і мирські громадяни і все шляхетство, маєтками своїми батьківськими, заслуженими, придбаними чи іншим способом набутими за часів предків наших королів польських та великих князів литовських, а також за царювання нашого вільно володіли, ті можуть вічно і спокійно віднині і на майбутнє, як самостійно, так і спадкоємці їхні, маєтками володіти, хоч би на деякі з них вірчих грамот не поділили».

Доведення особою своїх прав на майно здійснювалося шляхом представлення ним правовстановлюючих документів, свідчень, а також будь-яких інших доказів, що підтверджували належність йому спірного майна. Наприклад, для доведення свого права власності на маєток слуга шляхтича повинен був особисто государю або суду надати підтверджуючі це документи (лист або вірчий запис з письмовими свідченнями осіб шляхетського походження). Після вчинення таких дій на підставі закону за слугою визнавалося право власності на маєток (§ 3 «Зібрання малоросійських прав» 1807 року).

За законодавством досліджуваного періоду, якщо майно знаходилося у володінні особи, то діяла презумпція правомірності фактичного володіння. Так, у § 4 «Зібрання малоросійських прав» говориться про те, що «шляхтич, який вислужив у пана певне майно, проте не маючи пред'явленого государю чи суду листа про це, а відповідно і свободи на розпорядження ним, а слуга його без дозволу і відома до государя чи іншого шляхтича з тим майном звернувся на службу, має право сам чи спадкоємці його таке майно повернути, а якщо це маєток, то дати строку шість неділь для виселення з нього незаконного володільця».

Зобов'язально-правові способи захисту права власності базуються, як правило, на договорах, але можуть ґрунтуватися і на недоговірних зобов'язаннях.

У договірних зобов'язаннях уповноважена особа може захистити своє право власності шляхом примусу боржника виконати обов'язок в натурі; розірвання договору; застосування мір відповідальності, передбачених договором, чи інших заходів, передбачених договором або законом [58, с. 32–33]. До недоговірних (позадовірних) зобов'язань правова доктрина відносить публічне обіцяння винагороди, ведення чужих справ без доручення, запобігання загрози шкоди чужому майну, рятування здоров'я та життя іншої особи, заподіяння шкоди, створення небезпеки (загрози) життю та здоров'ю фізичних осіб, а також їхньому майну та майну юридичних осіб [56, с. 17].

Захист права власності у зобов'язальних правовідносинах може мати місце лише тоді, коли їх об'єктом є майно, належне учасникам цих правовідносин на праві власності. Такими є всі договори, що забезпечують перехід права власності від однієї сторони до іншої (договори купівлі-продажу, міни, дарування тощо), перехід майна у тимчасове користування, для зберігання (договори майнового найму, схову та ін.), створення нового майна [160].

Виходячи зі змісту проектів нормативно-правових актів, що лягли в основу дисертаційного дослідження основною, серед зобов'язально-правових

способів захисту порушеного права власності є вимога про відшкодування збитків, які настали внаслідок невиконання чи неналежного виконання договору.

Юридичною підставою притягнення до відповідальності є правопорушення. До складу цивільного правопорушення входить протиправність, вина, шкода і причинний зв'язок, однак відповідальність можлива й за відсутності кожного з елементів складу [3, с. 49].

При заподіянні шкоди однією особою іншій, у випадку, коли заподіювач шкоди і потерпілий не пов'язані конкретними зобов'язальними правовідносинами, або хоча й пов'язані, але шкода стала наслідком порушення однієї зі сторін не конкретно свого обов'язку в даних правовідносинах, а абсолютного права іншої сторони і загальної заборони посягати на права та інтереси такої особи, сам факт заподіяння шкоди (делікт), за наявності інших, передбачених законом умов є підставою виникнення зобов'язання, через який потерпілий має право вимагати від заподіювача або особи, яка за нього відповідає, відшкодування понесеного збитку. Збиток цей носить майновий характер та може бути заподіяний як пошкодженням (знищенням) майна (наприклад, у результаті підпалу, поломки речі тощо), так і порушенням особистого немайнового блага потерпілого [13].

Притримуючись надбань римських юристів, за першими кодексами українських земель шкода могла полягати у пошкодженні, знищенні, псуванні чужого майна, а також у недержаних доходах (римська упущена вигода) [39].

Наприклад, якщо пошкодили чи спалили млин, греблю розкопали і воду спустили, внаслідок чого млин не приносить господарю доходів (глава XII § 1 «Зібрання малоросійських прав» 1807 р.) [102, с. 926]. Крім того, про відшкодування шкоди йшлося при незаконному заволодінні чужим майном (глава XII § 67 «Зібрання малоросійських прав» 1807 року [102, с. 932].

Тобто завдання шкоди завжди спричиняло зменшення майнової сфери потерпілого. Римські юристи визначали поняття «шкода» як «*damnum et damnatio ab ademptione et quasi deminutione patrimonii dicta sunt*» [59, с. 379].

Видання Катериною II «Грамоти на права і вигоди городам Російської імперії» 1785 року та «Грамоти на права, вольності і переваги благородного російського дворянства» 1785 року та визначення в цих нормативно-правових актах поняття «власність» та «право власності» зумовило виділення цивільно-правової відповідальності із загальної системи покарань.

Право на відшкодування шкоди закріплювалося статтею 101 «Грамоти на права і вигоди городам Російської імперії», де вказувалося, що «якщо ремісник, узявши у когось в роботу майно, нанесе збитки, тобто пошкодить його або протримає занадто довго і на того ремісника скаргу в управу принесуть, то за свідченнями двох управних майстрів збитки будуть відшкодовані в повному обсязі, крім того, з ремісника буде стягнуто пеню в ремісничу казну в сумі, визначеній управою». Поряд з тим цікавим є той факт, що згідно зі статтею 111 згаданого документа «У випадку якщо ремісник пені в ремісничу казну не внесе добровільно, його буде направлено в міський магістрат чи ратушу, де стягнуто пеню в подвійному розмірі: частину в ремісничу казну, частину в міську».

«Зібрання малоросійських прав» 1807 року в главі XII «Виписка из прав в Малороссии употребляемых, учиненная по руководству на статью: о непозволенных деяниях, и о проистекающих из того правах и обязанностях» (далі по тексту – Виписка) регулює порядок відшкодування шкоди, що виникла як з порушення абсолютного права особи, так і при недотриманні умов договірних. Головною тезою, яка простежується у змісті цієї глави Зібрання, є те, що будь-яка шкода, завдана особі, підлягає відшкодуванню з чіткою вказівкою на грошовий еквівалент таких збитків. Наприклад, § 2 Виписки говорить: «Хто соколине гніздо пошкодить, порубає чи з умислом його з дерева скине, забере з нього соколят, той власнику лісу має заплатити шість карбованців. Також покарання наступає й за пошкодження лебединого гнізда, проте винуватий сплачує три карбованці. А якщо хтось перевіс порубає чи сітку перевісну викраде, той за перевіс сплачує шість карбованців, а за сітку – копу грошей».

Розглядаючи процесуальну складову цього питання, варто зазначити, що за загальним правилом відшкодування шкоди, яка настала внаслідок невиконання чи неналежного виконання договору, вирішується у судовому порядку. Так, у § 1131 Зводу місцевих законів західних губерній від 1837 року закріплюється: «будь-яка образа і збиток, нанесені приватному майну, карається діями поліції. Величина нанесених збитків і відшкодування за них визначається судом». § 491 Зводу говорить, що «кожен в рівній мірі має право у випадку невиконання умов договорів та інших зобов'язань, нанесення образи чи збитків вимагати усунення цих порушень у поліції або через суд. Цей процес називається позовною тяжбою».

Варто зазначити, що порядок відшкодування завданих збитків, який діяв у досліджуваній нами період, має одну характерну особливість, що розкривається у змісті § 1135–1136 Зводу місцевих законів західних губерній. А саме: «Справи про відшкодування завданої шкоди, повернення майна з незаконного володіння тощо перед розглядом їх у суді розглядаються земською або міською поліцією залежно від того, де відбулося порушення прав – в місті чи в повіті». Таким чином, можна говорити про дію процесу попереднього слідства.

Інший різновид зобов'язально-правового способу захисту права власності пов'язаний з переходом майна у тимчасове користування (договір найму, оренда) або володіння (договір збереження), тобто виникнення права на чужу річ.

Предметом договору найму майна (оренди) є передача нерухомого майна власником орендареві у володіння й користування на певний термін і за певну плату. Розмір орендної плати встановлювався волею договірних сторін або нормами звичаєвого права. Орендар відповідав за будь-яку шкоду, заподіяну найманому маєтку через його вину. У цьому випадку власник залишав за собою право на дострокове припинення договору найму. Найчастіше договір найму втрачав чинність у випадку смерті орендаря чи власника. Недоплачену орендну платню власник мав право вимагати як борг [173, с. 95].

Цивільно-правові відносини, що виникають у сфері встановлення і здійснення прав на чужі речі (майно), за своїм характером є абсолютними відносинами. Це означає, що праву суб'єкта права на чужу річ кореспондують обов'язки усіх тих осіб, які його оточують, тобто, з одного боку, – суб'єкт права, а з іншого – численні зобов'язані особи. Слід мати на увазі, що це, так би мовити, зовнішні відносини, тобто відносини між суб'єктом права на чужу річ і третіми особами. Проте особливістю відносин, що складаються між суб'єктом права на чужу річ та іншими особами, є їх подвійність – відносини між цим суб'єктом і третіми особами є зовнішніми, а відносини між суб'єктом права на чужу річ і власником зазначеної речі – внутрішніми. Внутрішні відносини за своїм характером є відносними.

Друга характерна ознака речових прав та, що вони є виключними правами. Це означає, якщо одна особа має право на володіння або користування чужою річчю у визначеному обсязі, то ніхто інший такого права в тих же межах і обсязі мати не може. Інші речові права мають виключний характер, як і право власності.

Суб'єкт речового права на чуже майно має право на захист цього права, у тому числі і від власника майна, якщо виникає така потреба. Він має право на відшкодування завданої йому шкоди. Суб'єкт права на чуже майно має право витребувати його з чужого незаконного володіння, у тому числі і від власника. Він також має право вимагати усунення будь-яких перешкод до нормального користування майном, хто б їх не чинив.

Право вимоги у такому разі буде виникати у випадках відмови від повернення власнику майна (речі) у встановлений час, завдання шкоди майну власника під час тимчасового користування та володіння ним тощо.

Отже, для запобігання виникненню ситуацій, за яких відбувається порушення прав привласника при укладанні і виконанні договору майнового найму, законодавець в § 1030 Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року закріпив таке положення: «при укладенні договору найму чи зберігання

майна сторони повинні визначити предмет договору, строк, ціну й досягти згоди щодо інших умов, що не суперечать закону».

Артикул 7 розділу VII Литовського Статуту в редакції 1811 року містить норму про те, що господар не має права без поважної на те причини розірвати договір майнового найму до закінчення строку його дії, навіть у тих випадках, коли йому буде запропоновано вищу ціну. Так і наймач не може самовільно відмовитися від виплати обумовленої договором ціни до спливу встановленого в договорі терміну.

Звод місцевих законів західних губерній 1837 року в § 1033 визначає підстави визнання договору найму недійсним. Така ситуація можлива у випадку, коли «в утримання поміщицьким селянам були передані землі, корчми, млини та інше майно без згоди на це поміщиків». Це може призвести до відмови наймача в оплаті згідно з договором та з можливої втрати останнім посівів, проведених на такій землі. Згідно з нормативно-правовим актом це є підставою для звернення до суду за відновленням свого порушеного права.

Договір зберігання майна передбачає перехід права володіння від однієї особи власника майна до іншої. Це один із речових договорів, на підставі якого виникає право на чужу річ. Можливість укладання такого договору, підстави його припинення, права та обов'язки суб'єктів таких зобов'язань відображені у текстах усіх нормативно-правових актів, які досліджуються в цій роботі.

§ 448 «Зібрання малоросійських прав» 1807 року закріплює положення, відповідно до якого: «Той, кому на зберігання передана певна річ, повинен її повернути, а у випадку нанесення шкоди майну – нести за це відповідальність». Як видно з аналізу норми зобов'язання згідно з цим договором виникає з моменту передачі речі, а право вимагати усунення порушеного права власності може виникнути у власника у разі вчасного неповернення майна зі збереження або у випадку його пошкодження.

Договір зберігання, як і усі досліджувані цивільно-правові договори, вимагає вільного волевиявлення сторін при його укладенні. Це стосується й ситуації, коли згода на здійснення зберігання майна надана, а особа

відмовляється його приймати або, прийнявши майно, вчиняє дії, які спрямовані на приховання і подальше неповернення власнику речі. З метою врегулювання даної ситуації у Звід місцевих законів західних губерній було введено норму, відповідно до якої: «Умисна відмова від прийняття речей на зберігання та приховування їх визначається крадіжкою, а особа, винна в цьому, притягається до відповідальності на підставі статті 1370 Загального зводу законів цивільних».

Крім того, власник майна може вимагати відшкодування завданої йому шкоди у випадку, коли особа, яка прийняла майно на зберігання у закритому вигляді, його відкрила і користується ним, коли річ не повертають у строк і на першу вимогу власника. Власник також має право вимагати повернення належного йому майна й у разі, коли власність підприємця, що надає такі послуги, буде описана за злочин чи проступок і виставлена на продаж через конкурс (артикул VII статті 30, 31 Литовського Статуту 1811 року; § 1100 Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року).

Позадовірні зобов'язання або «зобов'язання ніби з договору» – ним позначаються зобов'язання, які виникають між сторонами, проте вони не базуються ні на договорі, ні на правопорушенні. Ці зобов'язання здавна були подібні до договірних. І саме така подібність дала підставу для створення категорії зобов'язань «ніби з договору». Даючи цим зобов'язанням таку назву, римські юристи спірні питання про умови і межі відповідальності, що виникали в подібних випадках, вирішували аналогічно до тих, які вони вирішували стосовно відповідних договорів.

Ще з часів римського права були детально розроблені і закріплені такі види позадовірних зобов'язань: делікти, квазіконтракти та квазіделікти [89].

До позадовірних зобов'язань В. І. Сінайський відносив: 1) юридично обов'язкове обіцяння; 2) зобов'язання щодо правопорушень; 3) зобов'язання за законом (*ex lege*). Під зобов'язанням за законом, або легальним зобов'язанням, розумілось будь-яке зобов'язання, яке не належить ні до договірних зобов'язань, ні до позадовірних щодо обіцяння і правопорушення.

До зобов'язально-правових належать, повернення речей, які були надані у володіння (за договором зберігання, застави); визнання правочинів недійсними; захист права власності в деліктних (позадовігвірних) зобов'язаннях; повернення безпідставно набутого чи збереженого майна та інші [159, с. 165].

Одностороння дія, з якої виникло зобов'язання «ніби з договору», за своїм характером повинна була бути правомірною. З недозволеної дії випливає зовсім інший тип зобов'язань – деліктні. У категорію зобов'язань «ніби з договору» входять різні випадки, з яких можна виділити, наприклад, такі: ведення чужих справ без доручення, зобов'язання, що виникають при виконанні опіки тощо. Так, у § 58 «Зібрання малоросійських прав» 1807 року закріплено норму, відповідно до якої «неблагонадійний опікун може бути позбавлений права опіки за рішенням суду навіть у випадку відсутності на нього скарг, а особливо, якщо погано піклувався про сирітку, не забезпечував належне харчування, не описав належного сироті майна та не передав сирітські гроші під відсоток». Як видно з аналізу норми, в опікуна наступила відповідальність за неналежне виконання покладених на нього обов'язків. Ці обов'язки виникли не на підставі договору і не після вчинення правопорушення. Попередня згода на прийняття осіб під опіку була добровільною, а покладені обов'язки – безоплатними. Поряд з тим, для порівняння, у § 55 Зібрання визначається, що опікун, позбавлений права опіки, повинен відшкодувати завдані своєю діяльністю вчинки і назавжди позбавляється можливості встановлювати над кимось опіку. Таким чином, у першому випадку ми бачимо приклад виконання позадовігвірних зобов'язань, у другому – деліктне зобов'язання, з подальшим відшкодування майнової шкоди.

Способи захисту права власності, що обумовлені особливим колом уповноважених чи зобов'язаних осіб і надзвичайними обставинами, називаються в теорії цивільного права спеціальними, що існують поряд з речово-правовими та зобов'язально-правовими.

Цікавою і слушною є позиція І. О. Дзери, яка до загальноприйнятого поділу цивільно-правових засобів захисту на речово-правові та зобов'язально-правові включила так звані «спеціальні» засоби захисту, які не належать ні до речово-правових, ні до зобов'язально-правових [115, с. 48]. Вона конкретизує запропоновані нею спеціальні засоби захисту права власності, відносячи до них позови про захист прав співвласників у разі виділу, поділу та продажу спільного майна; засоби захисту права власності померлих та інші спеціальні засоби. Ця позиція знайшла підтримку у наукових колах і отримала свій подальший розвиток [97, с. 121].

Прикладом спеціально-правового способу захисту порушеного права власності є § 23 «Зібрання малоросійських прав» 1807 року, де законодавець закріпив норму про те, що «хто пообіцяв власність свою в судовому порядку іншій особі передати, отримав за це гроші і помер, то спадкоємці його повинні це майно передати у випадку, лише якщо були сплачені всі кошти». Крім цього, в § 29 Зібрання на спадкоємців покладається забезпечення виконання волі покійного й у випадку, коли «якщо хтось за життя певну річ іншій особі після смерті своєї дарував, то така воля є правомірною і може бути не виконана, лише якщо ще за життя свого дарувальник волю свою змінив. Якщо ж обдарований помре раніше, то право на подарену річ виникає у його спадкоємців». Таким чином, діями спадкоємців відбувається захист права власності покійного шляхом виконання взятих ним зобов'язань.

Аналізуючи порядок захисту прав співвласників у разі виділу, поділу та продажу спільного майна, автором пропонується розглянути його на прикладі статей Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року.

Слід зазначити, що основні теоретичні засади захисту спільної власності розробили ще давньоримські юристи. Наявність права спільної власності вони пов'язували із можливістю пред'явити позов, тобто саме можливість звернутися з таким позовом свідчила про наявність певного права (у даному випадку – права спільної власності), а судові рішення було способом установлення нових прав. Виходячи із посилання на те, що співвласники

«мають власність в частці на все тіло нероздільно», треба мати на увазі, що поділу підлягала не сама річ, а тільки право власності на неї відповідно в ідеальних частках [193].

Розгляд Зводу місцевих законів західних губерній розпочнемо з того, що «ніхто не зобов'язаний залишатися співвласником майна, якщо не має на це волі своєї» (§ 444 Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року). Виходячи з аналізу норм Зводу, вбачається, що існував виділ майна в натурі і передача прав на частку одного з учасників. Ця особливість діяла також залежно від об'єкта спільної власності.

Згідно з § 446 Зводу знищення черезсмужного володіння за бажанням одного з учасників може бути здійснено тільки на підставі судового рішення і тільки в тому випадку, коли черезсмужне земельне володіння не заселене мешканцями і не вміщує більше як півтори уволки луку чи лісу в одному місці.

Черезсмужжя – це земельне володіння, при якому землі одного власника знаходилися не в одному відрубі або межі, а були розкидані по різних місцях серед інших володінь і не являли собою певної господарської цілісності. Роздробленість часто доходила до незначних величин, знецінювала такі ділянки, здійснювала шкідливий вплив на господарство, перешкоджала застосуванню удосконалених систем рільництва, давала привід до порушення постійних судових спорів та аграрних заворушень, невілювала юридичні підстави володіння, тягла за собою загострення відносин між приватними власниками і селянами [167].

Щодо інших видів нерухомого майна, зокрема маєтків, то тут вступала в дію норма, закріплена § 448 Зводу місцевих законів західних губерній, де сказано: «майно, яке перебуває у спільному володінні декількох осіб, не може бути відчужене одним із них без згоди інших, проте кожен може передати своє право на частку в майні іншому співвласнику, який буде представляти його інтереси».

Підсумовуючи правовий аналіз способів захисту права власності, що застосовувалися на українських землях наприкінці XVIII – на початку XIX

століття, з певною часткою сумнівів хочеться зупинитися на розгляді питання відшкодування моральної шкоди при порушенні майнових зобов'язань.

«Зібрання малоросійських прав» від 1807 року регулювало широке коло суспільних відносин. У зв'язку з цим, його норми розширювали сферу відповідальності в частині відшкодування завданої шкоди не лише матеріальної, а й моральної. Так, положення § 1 статті вказують на те, що: «якщо хтось у когось в озері чи ставку рибу виловив, греблю знищив, той повинен сплатити постраждалому 12 рублів і збитки відшкодувати». Далі зазначається, що: «Якщо хтось знищив млин, розкопав греблю і спустив воду, яка забезпечувала роботу млина, то за наявності доказів або засвідчених присягою показів постраждалого повинен сплатити останньому дванадцять рублів і млин своїм коштом відновити. Якщо він цього не зробить, то повторним позовом постраждалого суд має право стягнути з нього підтвержену доказами вартість відновних робіт». З наведеної норми особливої уваги заслуговує друге речення. У ньому особливо чітко проглядається поділ цивільно-правових способів захисту за видами, а саме: відновлення становища, яке існувало до порушення права (відбудова зруйнованого млина, відшкодування його вартості); стягнення з особи, яка порушила право власності, завданих збитків (неодержаних доходів); відшкодування моральної (немайнової) шкоди в заздалегідь установленому розмірі (дванадцять рублів). Таким чином, у наведеному прикладі моральна (немайнова) шкода виражається в моральних стражданнях потерпілого, заподіяних пошкодженням належного йому майна. Крім того, у § 115 зазначеної вище статті передбачено відшкодування цього ж виду шкоди у твердій грошовій сумі за нанесення тілесних пошкоджень потерпілому: «...а за мучительство повинен він постраждалій стороні заплатити по п'ятдесят коп. грошей за кожен пошкоджену частину тіла». Плата за образу честі, крім короткочасного знаходження винного під караулом, присуджувалася судом також і на прохання скривдженого. Сфера застосування норм малоросійського права в частині відповідальності за «нанесену образу» та «безчестя» поширювалася і на

незаконне обмеження свободи однієї особи іншою. У цьому випадку кривдник (§ 170) повинен був заплатити: «...двадцять чотири рублі, крім того, дванадцять тижнів перебувати під вартою». Установлення розміру за заподіяну моральну шкоду проводилося залежно від скоєного і соціального стану потерпілого. Це передбачено, наприклад, § 155, 156, 158 зазначеної вище статті Виписки з прав, уживаних у Малоросії.

Усі суб'єктивні цивільні права, у тому числі майнові, підлягають цивільно-правовому захисту, відповідно і їх носії володіють правом на захист, який реалізують різними засобами і способами. На нашу думку, порушені майнові права у зобов'язальних правовідносинах, що виникали в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XIX століття, захищалися (за прикладом сучасної цивілістики) за допомогою речово-правових, зобов'язально-правових та спеціальних способів захисту.

Речово-правові способи захисту права власності безпосередньо спрямовані на захист суб'єктивного права особи на майно, у тому числі й права користування майном, яка на момент порушення права не перебуває у зобов'язальних відносинах з порушником її права на власність. До них належать: витребування майна із чужого незаконного володіння, визнання права власності, відновлення стану майна, який існував до порушення прав, вимога власника майна усунути порушення у здійсненні його прав, які не пов'язані з позбавленням володіння майном.

Зобов'язально-правові – мають на меті захист прав суб'єкта відносин власності як учасника зобов'язальних відносин. Такі способи захисту застосовуються при поверненні речей, які були надані у володіння (за договором зберігання, застави), визнанні правочинів недійсними, захисті права власності в деліктних (позадовірних) зобов'язаннях, поверненні безпідставно набутого чи збереженого майна тощо.

Спеціальні способи захисту стосуються особливих випадків порушення прав власників Вони обумовлені особливим колом уповноважених чи зобов'язаних осіб та надзвичайними обставинами. Серед них виділяють: позови

про захист прав співвласників у разі виділу, поділу та продажу спільного майна; засоби захисту права власності померлих та інші.

Особливості застосування вказаних способів захисту права власності розкриваються автором дисертаційного дослідження при аналізі норм документів, які лягли в його основу, а саме: «Грамоты на права и выгоды городам Российской империи» від 1785 року, «Грамоти на права, вольності і переваги благородного російського дворянства» від 1785 року, «Зібрання малоросійських прав», Литовського Статуту в редакції від 1811 року, Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року та інші.

Отже, становлення та розвиток інституту права власності на українських землях наприкінці XVIII – на початку XIX століття вимагали закріплення на законодавчому рівні норм не лише матеріальних, а й процесуальних, шляхом застосування яких здійснювався реальний дієвий захист порушеного права на користування, володіння та розпорядження майном. Характерною ж рисою правової системи Російської імперії, частиною якої були українські землі, була її недосконалість та однобічність. Це виявлялося у відсутності єдиного підходу не тільки до визначення і системи, а й до захисту прав власників, дієвість якого служила б умовою їх реальності та гарантованості.

3.3 Розвиток сервітутних відносин

Особливим джерелом набуття та реалізації окремих правомочностей власника є сервітут.

На даний час в Україні нормативна база щодо речових прав перебуває на стадії формування, що викликає необхідність постійного вдосконалення правових норм, які регулюють цю підгалузь права. Це відноситься і до обмеження речових прав на чужу річ, у тому числі і до інституту сервітутів. Особлива актуальність вивчення сервітутів пояснюється й тим, що в даний час в Україні швидкими темпами розвивається приватна власність, ефективно

функціонування якої неможливе без істотного реформування законодавства щодо обмежених речових права і, зокрема, сервітутів, що становлять один з найважливіших інститутів цивільного права.

Виникнення сервітутів, правове регулювання сервітутних відносин вчені відносять до часу формування індивідуальної власності. Значення сервітутів визначається можливістю розумного поєднання права власності та інших речових прав на нерухоме майно. Він сприяє зміцненню самого інституту власності, оскільки досконалість законодавства в галузі сервітутів скорочує число підстав для інших прав на користування чужим майном [49].

Як відомо, вивчення історії зародження і розвитку інститутів права має колосальне значення не тільки для наукової, а й для правозастосовної діяльності. Воно дозволяє сучасній теорії і практиці, використовуючи вже відомі способи вирішення проблем, які неминуче виникають у процесі реалізації правових норм, оптимізувати пошук необхідних рішень. Особливо це стає важливим, коли сучасне вітчизняне законодавство містить певні прогалини, теоретичні розробки в цій галузі нечисленні, а правозастосовна практика тільки формується, і опиратися доводиться, передусім, на історичний досвід. Адже упродовж усього XIX століття не мав чіткої юридичної визначеності інститут сервітутного права. Російському законодавстві він був не відомий. З певним застереженням мову можна вести лише про сервітутні відносини, предметом яких була земля [84]. Сервітутні відносини у земельній галузі, які стали реальністю на всій етнічній українській території Російської імперії, і сьогодні залишаються поза науковими інтересами вітчизняних дослідників національного права.

Правова невизначеність дефініції дозволила юридичній науці включити до сервітутів право спільної толоки. Однак цивілісти М. Н. Дуганов і Т. В. Локоть висловилися проти надання цьому виду суспільних відносин статусу сервітутної категорії [83, с. 18].

Значно розлогіше історія сервітутних відносин на українських землях представлені в роботах таких дореволюційних учених, як Д. І. Ріхтера,

О. Д. Білімовича, які шукали оптимальне вирішення проблеми як для селян, так і поміщиків [81].

Ще одним дореволюційним ученим, який займався питанням особливостей розвитку сервітутного права на території Російської імперії був С. В. Пахман. На його думку, у процесі аналізу обмежень прав власності, що зосереджені саме в царині права цивільного, варто зупинитися на обмеженнях, установлених, з одного боку, в інтересах сім'ї, а з іншого – в інтересах сусідів [91, с. 16].

Розкриваючи зміст даної класифікації, автор зупиниться лише на тих обмеженнях, які прямо обумовлені походженням власності (родова та набута власність). Положення про існування відмінностей між родовою та набутою власністю знаходимо ще у звичаєвому праві, до того ж у праві різних регіонів України. Так, наприклад, у Херсонській губернії, як видно із записів опитувань селян, було зазначено, що у них існують відмінності між майном родовим і набутим: першим вважається спадкове нерухоме майно, розпоряджатися яким довільно та на свій розсуд неможливо, оскільки воно підлягає переходу до законних спадкоємців [124, с. 70]. Такий же погляд на значення родового майна зустрічаємо і в Київській губернії [170, с. 40].

З наведених прикладів стає зрозуміло, що родовим визначається майно, що отримане у спадок, право розпорядження таким майном обмежено відповідно до норм чинного на той час законодавства. Варто також зазначити, що самі поняття «родова власність» і «набута власність» сформувалися, цілком імовірно, під впливом законодавчої термінології, хоча вираз «рід» і «родове майно» зовсім не чужі ні розумінню, ні мові нашого народу. У дореволюційній науці сервітути трактували як поземельні відносини окремого гатунку, які полягають у праві селян користуватися для певних господарчих потреб окремими угіддями в маєтках, з яких вони отримали наділи [6, с. 5]. Один із відомих дослідників селянського питання початку XIX ст. А. А. Леонт'єв трактував сервітути як права селян у землях поміщиків і права поміщиків у землях селян [113, с. 217], хоча й зазначав, що сервітутні відносини виникають

не лише між поміщиками та селянами, а й між самими селянами. Особливо це стосується поділу майна в родині: подільність землі спричиняла ситуації, коли один спадкоємець мав сервітутні права на власність іншого. Крім того, у літературі права на чужі речі поділяли на право користування чужою річчю (наприклад, право довічного користування, право вічно-спадкової оренди і т. д.), у цю групу включалися і сервітути; право на отримання відомої цінності речі (закладне право і т. д.) і право на придбання відомої речі (право родового викупу, право переважної купівлі речі тощо). Ю. С. Гамбаров писав: «Постанови нашого законодавства про сервітути відрізняються крайньою невизначеністю і недостатністю» [32].

У § 422 Зводу місцевих законів західних губерній закріплено норму, що регулює питання підстав для встановлення речових прав на чужу річ. А саме: «доказами на право на вигоди в чужому майні є: урядові привілеї, інші акти пожалування, судові вироки, різного роду законодавчі акти, давність володіння».

Для повідомлення про існування відповідних привілеїв 1806 року було встановлено 4-місячний термін, під час якого всі права повинні були бути заявлені. Початок цього строку вважався з моменту заявлення про таку необхідність у земських судах. «...По завершенні цього строку ніякі прохання про визнання прав ніде прийматися та розглядатися не будуть...» [41].

Переходимо до розгляду обмежень права власності, установлених в інтересах сусідів, що належать до розряду так званих сервітутів. Застосування на українських землях власне терміна «сервітути» пов'язують передусім із західноукраїнськими територіями, що перебували у складі Австро-Угорської імперії, а також із західними губерніями Росії, де в XIX ст. ще зберігалися традиції Литовського Статуту і польського права [10, с. 99].

У розвитку інституту права власності Російської імперії значну роль відіграло Соборне уложення 1649 року [175]. У XVI і XVII розділах даного документа були висвітлені найважливіші елементи помісного та вотчинного землеволодіння. Соборне уложення визначало і права на чужу річ: право

ставити загати на річці у межах свого володіння, право сіножатеї, рибного лову, полювання в лісах на землях, що належали іншому власнику, право проїжджати і зупинятися на луках, прилеглих до дороги і т. д. Найчастіше мова йшла не просто про права на чужу річ, а саме про сервітути. Так, ст. 22 глави XVII Соборного уложення встановлювала сервітут на бортні угіддя: «А у яких поміщиків і вотчинників відхожі бортні їх йдуть в угіддях інших поміщиків і вотчинників, а не на їх помістних вотчинних землях, то їм тими своїми отхожими бортними володіти по тому, як про такі бортні угіддя написано в цій статті» [175, с. 204]. Саме Соборне уложення 1649 року деякі вчені вважають першим правовим джерелом сервітутного права в Росії [53]. Варто також зазначити, що встановлені в документі сервітути, за невеликим винятком, проіснували аж до революції 1917 року і, більше того, вони відроджені й сучасним українським правом.

Спробу заповнити законодавчі прогалини щодо набуття та реалізації прав на чужі речі зробив в 1810 році граф М. М. Сперанський під час розробки проекту Цивільного уложення Російської імперії. Він запропонував називати сервітути повинностями і висунув ряд положень, їх застосування. Ідеям М. М. Сперанського не судилося отримати законодавче закріплення. Що ж стосується власне терміна «сервітут», то воно й надалі потребувало детального законодавчого опрацювання, тобто спеціального цивільно-правового механізму регулювання.

Подальший суттєвий розвиток інституту речових прав у Російській імперії пов'язано зі Зводом законів Російської імперії, уведеним у дію в 1835 році [21, с. 49]. Крім права власності, у цей період захищалося і таке речове право, як право законного володіння. Законодавець того часу до категорії речових прав відносив широке коло суб'єктивних цивільних прав, особливо у сфері поземельних відносин. У цей же час завершується і формування інституту прав на чужі речі. Значне місце в даній системі посідали «угіддя», які були сервітутами. Так, ст. 432 Зводу законів Російської імперії вказує, що «право власності буває неповним, коли воно обмежується в

користуванні, володінні та розпорядженні іншими сторонніми особами, які наділені правами: 1) право участі в користуванні і вигодах чужим майном, 2) права угідь у чужому майні». Звід законів цивільних не давав визначення речових прав, у ньому не вживалися терміни «речові права» або «сервітути». Подібні права роду містилися у двох розділах Зводу законів – у відділі першому глави другої другого розділу книги другої під назвою «Права приватної участі в користуванні і вигодах чужого майна» (ст. 442–451) та у відділі другому глави другої під назвою «Право угідь в чужому майні» (ст. 452–466) [156].

У загальноросійське законодавство термін «сервітут» було введено Положенням про нотаріальну частину 1866 року (ст. 159) [80, с. 51–52].

Разом з тим поняття «сервітут» і «право участі приватної» не збігалися, тому що останні містили в собі низку інших правових явищ [36].

§ 785 «Зібрання малоросійських прав» – єдина норма в документі, що регулює питання встановлення сервітутних прав і виникнення сервітутних обов'язків: «...в Малоросії більшість слідує прийнятим з давніх часів звичаям: роблять прибудову до капітальної стіни сусіда, роблять вікна в двір чи садок сусідський; виводять стік води чи жолоб на сусідню земельну ділянку за згодою сусіда. З дозволу власника землі будують будинки на берегах рік та озер, в яких інший власник займається рибною ловлею. Прокладення доріг та стежок по чужій землі з метою проходу до власного дому. Проте прокладати дороги та стежки по засіяній землі чи підготовленій до посіву суворо заборонялося. Проганяти худобу через чужу землю дозволялося лише у випадку, коли худоба не псувала трави і посівів... Інші помісні права, яких усіх перерахувати неможливо та які ґрунтуються на вільному волевиявленні власників» [102, с. 1024]. Крім того, це питання було також урегульовано в тексті Зводу місцевих законів західних губерній, де в § 407–423 розкривався зміст окремих із наведених автором нижче сервітутів. Варто зауважити, що, на відміну від «Зібрання малоросійських прав», у § 407 Зводу місцевих законів західних губерній вказується обмежений перелік речових прав на чуже майно, які реалізуються шляхом користування лісами, проходу чи проїзду через чужу

земельну ділянку та під час звіриних чи інших промислів. Тобто є значно вужчим. Причину цього автор шукає у бажанні імперського законодавця скасувати дію сервітутів. Для цього спочатку сервітутні землі було частково викуплено за рахунок коштів селян, частина сервітутних земель відступлена селянам у власність безоплатно, у інших випадках визначили громадам мізерні відшкодування або малі ділянки лісу чи пасовищ, що далеко не заступало попередніх користей, далі такі землі було вирішено залишити у спільному користуванні селян і поміщиків, а пізніше, указом Сенату 1886 року, ці землі повністю ввели до поміщицького землеволодіння [64].

Розглянемо спочатку найголовніші види сервітутів, визначених звичаєм або встановлених договором. Отже, основними сервітутними правами є: *право проходу і проїзду*, що визначається у неможливості власника забороняти сусідам прохід і проїзд вулицею, що веде до їх домівок і загороджувати вулицю. Крім того, власник зобов'язаний надати дозвіл прокласти по своїй землі дорогу до домівки сусіда, якщо буде доведена така необхідність [22]. *Право прогону та випасання худоби*, що визначається в обов'язку власника надати певної ширини дорогу для прогону худоби до водопою або окрему землю для її випасання. При виданні Положення 19 лютого 1861 року селяни с. Белян Летичівського повіту мали спільний з поміщиком вигін для худоби площею 41 дес. 1636 саж [52]. Цей звичай був настільки давній і природний, що в селянській свідомості існували цілком усталені стереотипи, що ті ліси й пасовиська, якими вони користуються, є спільною власністю селян і поміщика.

Власне, такий звичай підтримувався тривалий час самими поміщиками, які дозволяли своїм селянам випасати худобу на власній землі. У Польському королівстві такі форми володіння та користування, писав дослідник сервітутного права К. Г. Абрамович, – були освячені віками і звичаями, і їм підпорядковувалися поміщики під натиском громадської думки, що засуджувала будь-який вихід поміщицької влади за межі, установлені звичаєм [1, с. 21]. У науковій літературі висловлювалася також думка про те, що на походження сервітутів впливала політика шляхти стосовно селянства:

землевласники, намагаючись прив'язати селян до місця проживання, надавали їм різні права щодо покосів, випасу худоби, доступу до водопоїв, збору хмизу в лісі тощо [36].

Право використання сусідської колодезної води. Власник не має права заборонити сусіду користуватися водою з його колодезя, якщо той не має ніякого іншого способу задовольняти такі потреби. Зміст цього сервітуту розкривається й через рішення волосних судів [134, с. 57–58].

Поширеними були й інші сервітутні права (заборона сусіду спускати воду у рів власника, якщо від того існує небезпека затоплення землі, існування відповідальності за затоплення чужої землі млином тощо) [134, с. 22], проте автор не бачить доцільності зупинятися на їх більшій деталізації через невелику, у порівнянні з попередніми, їх поширеність застосування.

Також установлюються іноді й обмеження власності згідно з договором. Ця практика була поширеною в нотаріальному праві досліджуваного періоду. Серед таких можна виділити право проведення води через чужу земельну ділянку, право проїзду через двір або ворота сусіда, право прогону худоби чужою землею [103]. Таким чином, так звані «нотаріальні» сервітути доповнювали нечисленний законодавчий перелік.

Крім наведеної класифікації сервітутних прав на родові та сусідські сервітути за С. В. Пахманом, існують й інші. Так, К. Г. Абрамович, селянські сервітути поділяє на дві групи: 1) сервітути, встановлені силою самого закону (надання селянам права на дороги, на прогін худоби через землі поміщика та на водопій); 2) сервітути, користування якими не є необхідністю, а є продовженням угоди, що склалася під час кріпацтва між поміщиками і селянами про надання останнім права отримати вигоди в земельних угіддях поміщиках (сюди належить право користування поміщицьким лісом, право сінокосу, право на випас худоби в угіддях поміщика, право на полювання та вилов риби), тобто сервітути, що склалися на основі звичаю [1, с. 16–17]. Положення про сервітутні права у Зводі місцевих законів західних губерній закріплені відповідно до вказаної класифікації. Так, прикладом права на чужу

річ, віднесеного до першої групи, є § 412 Зводу, де сказано, що хто має озеро в чужому лісі, той має право проходу та проїзду до нього та може використовувати необхідну для ремонту риболовних снастей та облаштування будок для зимового періоду кількість дерева. «...Право проїзду лісом не дає права полювати та права користування лісовими галявинами» (§ 410 Зводу місцевих законів західних губерній від 1837 року).

Сервітути, які використовуються за необхідності, можуть поєднуватися між собою та тісно переплітатись. Наприклад, § 413 Зводу закріплює право на випас худоби в чужому лісі. Та на цьому користування лісу не закінчується, адже норма вказаного параграфу вказує також, що: «хто має сінокіс в чужому лісі, тому дозволяється брати в лісі таку кількість жердин, яка необхідна йому для огороження скирт та навісів».

М. І. Дуганов у своїй роботі зазначає, що у правобережних українських губерніях правозастосовна практика класифікувала сервітути за кількома ознаками та виокремлювала: а) двосторонні сервітути селян і поміщиків (спільний випас, спільний проїзд); б) сервітути селян на землях поміщиків (право рибальства у водах поміщика, збору ягід у поміщицьких лісах, право на лісоматеріали для будівництва чи ремонту будівель); в) сервітути поміщиків на селянських землях, а саме право зрізання лози і очерету [65].

Можна також виокремити класифікацію сучасного російського науковця-правника, дослідника речових прав на чуже майно О. В. Копилова, який зазначає, що законодавство західних губерній Російської імперії початку ХІХ століття визначало головним чином так звані «весняні сервітути», серед яких виділялися дві великі групи – сільські та будинкові (залежно від того, установлювалися вони на користь будівлі або на користь земельної власності). У межах сільських сервітутів, у свою чергу, виділялися дорожні, пасовищні, вигонів, сінокосів, користування водоймами, в'їзду в ліс, бджільництва. У групі будинкових сервітутів виділялися вісім цілком конкретних видів обмежених прав: право зводити будівлю на земельній власності сусіда, право зміцнювати в чужій стіні колоди, право зводити будову на будовах сусіда, видатне над чужим

простором, право влаштувати стік, право виливати помії, право будуватися вище сусідського будинку, право на світло, право на краєвид [103].

Видатний дослідник сервітутного права І. П. Горонович серед різних класифікацій сервітутів розрізняв ще й міські та сільські сервітутути. Серед останніх він виділяв: 1) право на дорогу (для проходу, для проїзду чи прогону); 2) водяне право; 3) пасовищне право; 4) прогон худоби; 5) лісові сервітутути [36].

Окремо варто зупинитися на так званому праві толоки (випасу худоби на толоці при трипільній системі). Толока була одним із найпоширеніших видів пасовиськ, а часом навіть єдиним. Трипільна сівозміна полягала в тому, що два роки ділянку, яка перебувала у спільній сівозміні, орав і, відповідно, використовував одноосібно власник, а на третій рік, коли вона була під «паром» або «толокою», вона перебувала у спільному користуванні власників худоби, яку там випасали. Причому не обов'язково склад власників ділянок і склад власників худоби, що випасалася на толоці, мав бути однаковим. Проте це ще не все. Дві орні ділянки після збору врожаю на них також перетворювалися на громадську толоку, тобто перебували у громадському користуванні. За звичаєм, до Юрія (Георгія) громада також випасала худобу на сівозмінних землях, тобто засіяною ділянкою селянина користувалися його односельчани, випасаючи на ній свою худобу. В. Тарновський навів звичай щодо системи землекористування в «три руки», за яким до дня св. Георгія, тобто до 23 квітня, худоба могла довільно ходити не тільки по всіх пасовиськах, але навіть і по сіяному житю. Наприкінці літа або восени, після збору врожаю, худобу пускали на «жниво» [6, с. 40–41].

Найвигідніше трипільну систему було застосовувати на великих полях, передусім у поміщицьких маєтках, економіях. До відміни кріпосного права на толочних ділянках поміщицьких земель випасалася як панська, так і селянська худоба. І цей звичай не викликав особливих заперечень поміщиків. Однак після селянської реформи (скасування кріпосного права) почався природний процес конкретизації майнової належності і поміщики, усвідомлюючи, що селяни

пасуть худобу на їхній власній толоці, стали всіляко перешкоджати цьому [186].

Т. В. Локоть пропонував вважати діючі на правобережній частині України сервітути в угіддях поміщиків селянськими сільськогосподарськими, а не сільськими. Проте спільне право поміщика і селян випасати худобу на полях після зібраного урожаю до них не відносив. Свою, відмінну від чинних правових категорій позицію, дослідник аргументував відсутністю у законодавстві терміна «сервітут». Натомість указував на існування поняття «неповне право власності» з відомим компонентом – право угідь у чужому майні, який відповідав формі і змісту сервітутних відносин, що склалися у Західній Європі. Проте «сервітут є безоплатною повинністю, що обтяжує поміщицькі угіддя на користь селянських і викликана надостатністю таких угідь у селянських наділах чи орендних ділянках», тому дослідник і не вважав право толоки сервітутом, адже «наше законодавство не вбачає у праві толоки права угідь у чужому майні» [117]. Його думку поділяв і Р. І. Марусенко, який зазначав, що «так званий "сервітут толоки", правове регулювання якого посилилося після селянської реформи 1861 року, що передбачав випасання худоби на чужих землях, земельним сервітутом, вважаємо, не був. Це право мало особистий, зобов'язальний характер. Крім того, про пануючу земельну ділянку взагалі не йшлося, адже право на толоку могло пов'язуватись із конкретною особою» [122].

Варто також зазначити, що селяни до певного часу не вважали сервітути правом користування чужою власністю (наприклад, поміщицькою), а бачили сервітутні пасовиська лише як спільні з поміщиками. Це свідчить не стільки про неосвіченість селян (у принципі в XIX ст. їм могли розтлумачити суть справи), скільки про інерцію набагато давніших, – а отже, переконливіших і зрозуміліших для селян, – народно-правових уявлень, за якими угіддя, котрі не потребують систематичної праці, як орна земля, дані Богом у користування всім без винятку і привілеїв [99, с. 319]. Нерідко такий погляд чиновницька влада трактувала як неповагу до приватної власності. Так, в одному з

документів Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства читаємо: сервітутні права «підривали в селян повагу до чужої власності» [183].

До розряду сервітутів, з певною часткою сумнівів, може бути віднесене також відоме не лише закону, а й звичаєвим нормам право довічного володіння і користування чужим майном. Воно встановлюється нерідко за допомогою особистого розпорядження власника, але останнє зустрічається або у формі оплатної угоди, і тому може бути ототожненим з договором найму майна, або ж у формі розпорядження на випадок смерті, а такі правовідносини належать вже до спадкового права. Докладно це описується в нормах Зводу місцевих законів західних губерній, де в § 424 вказується, що «володіння, коли воно поєднано в єдине з правом власності, є суттєвою частиною самого цього права; коли воно ґрунтується на жалувальних грамотах та інших законних підставах, тоді воно визнається володінням вотчинним, вічним та спадковим» [135, с. 312].

Також зазначимо, що обмеження права власності та сервітути мають різну правову природу: перші обмежують власника при реалізації його правомочностей – володіння, користування, розпорядження, другі є завжди суб'єктивним правом на чужу річ. У деяких випадках сервітути можуть бути підставою обмежень або обтяжень права власності. Сервітути, що встановлюються на підставі закону (легальні сервітути), не належать до обмежень права власності, здійснюючи вклад у права на чужу річ елементів публічності.

Отже, розвиток сервітутних прав на українських територіях, які відійшли до складу Російської імперії, був обумовлений особливістю земельного устрою селян і трипільної системою господарювання, що отримала назву «толока», більш високою щільністю населення і, внаслідок цього, обмеженістю придатної для обробки землі, а також тим, що земельні ділянки, відведені поміщиками в користування селянам, не могли задовольняти всіх їхніх господарських потреб. Крім цього, існувала низка факторів політичного й економічного характеру: більша, порівняно з центральними областями Російської імперії, ділова

активність українського населення, сусідство Росії та Запорізької Січі, куди селяни могли йти в пошуках кращих умов існування, близькість інших держав.

У проектах Вотчинного статуту та Цивільного уложення були запропоновані адаптовані до тогочасних умов і виконані на високому технічному рівні правові норми, спрямовані на регулювання сервітутних правовідносин. На думку автора, основні концептуальні підходи – зміст основних норм, що регулюють інститут сервітутів в одному кодифікованому акті, наявність достатнього переліку окремих видів сервітутів і його відкритість для суб'єктів права – гідні запозичення сучасним національним законодавством.

Також автор не може не зупинитися на питаннях підстав припинення сервітутів, до яких слід віднести: об'єднання власника майна й утримувача сервітуту в одній особі, викуп сервітуту, неможливість його здійснення, відмова власника нерухомості або невикористання цього права протягом встановленого законом терміну, закінчення строку, на який сервітут був установлений, відпадання потреби у здійсненні сервітуту, вилучення земельної ділянки, обтяженої сервітutom, для державних потреб, якщо сервітут суперечить таким інтересам. Доцільно буде зазначити, що дані підстави припинення сервітутів прямо не були закріплені у законодавчих актах другої половини XVIII – першої половини XIX ст., проте безпосередньо з'являлися в процесі практичної діяльності суб'єктів сервітутних відносин та судів при вирішенні спорів, що виникали при реалізації права на користування чужим майном [15].

Наприклад, викуп як спосіб припинення сервітутів повною мірою міг бути реалізований лише в тих випадках, коли користування чужим майном приносило певну матеріальну вигоду, що характерно для узурфрукту (володіння), узусу (користування) і права проживання. У кожному із зазначених випадків ця вигода могла бути не тільки визначена, але і представлена як в натуральній, так і грошовій формі, а, отже, вона могла служити предметом викупу. Невикористання сервітуту як підстава його припинення вимагало

визначення відповідного терміну давності, моменту його початку і підстави зупинення. Перебіг цього строку переривався, якщо: користування сервітутом здійснювалося хоча б частково або він здійснювався одним із суб'єктів спільної власності [104, с. 122].

Неможливість використання сервітуту як підстава його припинення могла бути обумовлена загибеллю речі, наданої у користування, або повною втратою нею властивостей, інтерес до яких обумовлював існування сервітуту. Їх відновлення відновлювало і дію сервітуту. Якщо вилучення об'єкта сервітутних правовідносин для державних потреб передбачало ліквідацію його обтяжень, то збитки сервітуарія повинні були бути компенсовані державою або власником викупленої нерухомості. При неможливості збереження сервітуту на колишньому місці і потреби в його існуванні з боку сервітуарія органи державної влади, викупуваючи обтяжену нерухомість, зобов'язані були вжити заходів для реалізації прав сервітуарія іншим доступним способом [104, с. 123].

У Російській імперії справи суперечок з приводу угідь, прогонів, проїздів розглядалися безсистемно, у числі інших майнових, зокрема спадкових справ. За них бралися і волосні суди, і з'їзди мирових посередників, і окружні суди, а самі справи були затяжними, з безкінечними апеляціями та скаргами і мали стилістику «кляуз». Наприклад, типова модель, за якою вирішувалися справи в судах царської Росії: мешканці м. Балт Вінницького повіту подали позов у Подільську Палату Кримінального і Цивільного суду на дворянку А. І. Авадську за те, що та почала рубати ліс на громадських левадах (що належали їм за викупним актом). Городяни вважали, що, оскільки левади належать їм, то й ліс їхній. Палата мешканцям міста відмовила в позові, мотивуючи це тим, що 18 стаття «Положення про викупи» визнає право на сінокіс на леваді, право ж на ліс має поміщик (дворянин). Городяни подали апеляційну скаргу в Сенат, який визнав за ними право на сінокіс і на ліс. Тоді, за клопотанням дворянки в Каменецький Окружний Суд, справу в Сенаті було переглянуто і винесено інше рішення – вже на її користь. Рішення змінювалось ще кілька разів [51].

У Російській імперії, де не існувало єдиної спеціальної форми розв'язання сервітутних суперечок, вирішення проблем значною мірою залежало й від другорядних речей, передусім особистих якостей поміщика та культури ведення його господарства. Узагалі, особистісний чинник у майнових справах, що торкалися інтересів як поміщиків, так і сільських громад, був дуже важливим.

Аналіз дічого в Російській імперії початку XIX століття цивільного законодавства у сфері регулювання прав на чуже майно дозволяє сформулювати кілька його характерних рис. Першою такою рисою, причому негативною, була плутанина в термінології. Адже спочатку чинне законодавство термін «сервітут» не вживало взагалі. Ним оперувало лише законодавство західних губерній імперії. У загальноросійське законодавство цей термін було введено Положенням про нотаріальну частину 1866 року. До цієї знаменної події, як зазначалося в тексті підрозділу, у законодавстві використовувалася інша термінологія, наприклад така, як «право угідь в чужому майні» або «право приватної участі у користуванні та вигодах чужого майна». У результаті різні терміни, у які законодавець вкладав свій часом специфічний зміст, породжували різночитання і суперечки з приводу синонімічності цих понять. Погляди щодо вирішення цього питання розходилися. У цивілістичній літературі велася жвава дискусія, відгомін якої доходить до нас і сьогодні. На сучасному етапі в науковців-правників не існує єдиної думки про співвідношення, наприклад, права участі приватного та сервітутів. На думку автора, єдність у термінології дозволила б уникнути суперечностей не лише в теорії цих явищ, а й у правозастосовній практиці досліджуваного періоду.

Другою характерною ознакою розвитку сервітутних правовідносин, і знову ж негативною, можна вважати відсутність у цивільному законодавстві Російської імперії початку XIX століття загальних положень про сервітути, яких так гостро потребувала російська правозастосовна практика. Про це писав І. Горонович, підкреслюючи, що загальні норми «обіймають все різноманіття

життя», на відміну від «уривчастих, випадкових, дрібних і численних» положень цивільних законів, могли б послужити реальною підставою для подальшого закономірного розвитку сервітутних відносин [36].

Третьою особливістю, що характеризує імперське законодавство про права на чужі речі, є їх конкретні різновиди, описані в законі. Перелік установлених у нормативно-правових актах Російської імперії сервітутів, на відміну від римських форм, був набагато вужчим. Але навіть якщо абстрагуватися від класичних правових систем і зосереджувати свою увагу лише на досліджуваному періоді, то варто зазначити, що перелік сервітутних прав, наведений у Зводі законів західних губерній 1837 року, та Зводі цивільних законів Прибалтійських губерній, був значно ширшим і налічував близько 30 сервітутних прав, що свідчило про досить високий розвиток прав на чужі речі на західних околицях Російської імперії та їх адекватне закріплення у місцевому цивільному законодавстві. У результаті зазначеного спостерігалася певна невідповідність загальноросійських норм і норм місцевих законів в частині розвитку сервітутного права. Останні, незважаючи на регіональний рівень, були набагато досконалішими за своїм змістом і позбавлені багатьох недоліків, характерних для Зводу законів Російської імперії.

На початку XIX ст. проблема сервітутів набула неоднозначного характеру: з одного боку, багато в чому сервітути були перешкодою інтенсивному розвитку сільського господарства українських земель у складі Російської імперії, з іншого – проста заборона існуючих сервітутів могла завдати непоправної шкоди всьому селянському господарству. Безперервна робота над законом, який би з відповідною за це справедливою сатисфакцією скасував би сервітути, була спробою примирити взаємовиключні інтереси землевласників і селян, створити сільським власникам умови для зростання виробництва. Робота над створенням такого нормативно-правового акта чи систематизованих норм права як частини правового акта закінчилася невдачею. У текстах законів, діючих з другої половини XIX століття, положення

«про право користування чужим майном» набули свого подальшого розвитку та удосконалення.

Таким чином, на думку автора, питання про розвиток сервітутних прав має вирішуватися в тісній і безпосередній єдності з питанням про розвиток права власності. Ці правові інститути виникли одночасно, в один історичний період і відособлено один від одного існувати не можуть.

Висновки до розділу 3

Набуття, реалізація та захист права власності є тими елементами юридичної конструкції права власності, які забезпечують її цілісність і самостійну відокремленість. Відсутність хоча б однієї з цих складових призведе до зникнення самого інституту права власності.

Одним із основних компонентів права власності як окремого інституту є набуття права власності.

За законодавством Російської імперії початку XIX століття суб'єкт цивільних правовідносин набуває статусу власника з моменту самостійного виготовлення речі, придбання речі за договором купівлі-продажу, освоєння земель, які до цього нікому не належали тощо. Обставини, з виникненням яких особа набуває права власності, дістали назву способів набуття права власності.

У текстах юридичних документів кінця XVIII – початку XIX століття простежується використання римської форми поділу способів набуття права власності на первинні та похідні.

Так, спосіб, за яким право власності виникає вперше або проти волі колишнього власника (наприклад, під час конфіскації, реквізиції та інших примусових переміщеннях власності), визначається як первинний спосіб набуття права власності. У цьому випадку право набувача встановлюється незалежно від попереднього права на цю річ. При похідному способі набуття права власності право на річ переходить від однієї особи до іншої за їх

взаємною згодою і бажанням. Первинний спосіб набуття прав за своєю юридичною природою передує похідному.

У дисертаційній роботі було досліджено такі первинні способи набуття права власності, як: заволодіння або «займанщина», природне створення об'єкта власності, знайдення загублених речей чи скарбу. Серед похідних автор виділив державні акти та договір.

Усі вищезазначені способи набуття майнових прав на річ, порядок забезпечення їх існування та практичного застосування стали предметом наукового аналізу автора з урахуванням їх розвитку під впливом тривалих державницьких, економічних та суспільних процесів.

Здебільшого поняття «набуття права» та його «реалізація» в законодавстві досліджуваного періоду ототожнюються і не розглядаються окремо. Ця позиція законодавця є помилковою, адже реалізація права власності стає можливою лише після його набуття. Наприклад, договір дарування може укласти лише власник подарованого майна через реалізацію ним свого права на розпорядження майном. Основні причини ототожнення двох різних за змістом понять, на думку автора, полягають у спільності підстав набуття та реалізації права власності (договір, акт органів державної влади тощо).

Особа як носій суб'єктивного права, набутого та реалізованого у визначених законом межах, має право на захист свого права від будь-яких порушень. Цивільно-правовий захист прав є основою захисту майнових прав особи. Сукупність заходів, спрямованих на встановлення та визначення порушених прав, формують спосіб їх захисту. Діючі в досліджуваний період на території Російської імперії способи захисту порушених майнових прав можна класифікувати на речово-правові, зобов'язально-правові та спеціальні способи захисту.

На захист права власності як абсолютного суб'єктивного права та забезпечення реалізації правомочностей власника речі безпосередньо спрямовані речово-правові способи захисту. До них належать: визнання права власності, відновлення стану майна, який існував до порушення прав,

витребування майна із чужого незаконного володіння, вимога власника майна усунути порушення у здійсненні його прав, які не пов'язані з позбавленням володіння майном.

Захист прав суб'єкта відносин власності як учасника зобов'язальних відносин є основною метою зобов'язально-правових способів. Застосування саме такого захисту було обумовлене поверненням речей, які були надані у володіння (за договором зберігання, застави), визнанням правочинів недійсними, захистом права власності в деліктних (позадоговірних) зобов'язаннях, поверненням безпідставно набутого чи збереженого майна тощо.

У разі виникнення особливих випадків порушення права власності застосовувались спеціальні способи захисту, що характеризувалися участю у їх реалізації особливих уповноважених осіб за наявності надзвичайних обставин. Основними спеціальними способами захисту є: засоби захисту права власності померлих, позови про захист прав співвласників у разі виділу, поділу та продажу спільного майна та інші.

Ґрунтовний аналіз норм правових документів, які були покладені в основу дисертаційного дослідження, дає змогу визначити особливості застосування викладених вище способів захисту права власності у досліджуваний період.

Отже, у законодавстві Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX століття виникає необхідність закріплення не лише матеріальних, а й процесуальних норм права, оскільки шляхом застосування останніх реалізовується захист порушеного права на користування, володіння та розпорядження майном. Постійне застосування процесуальної правової норми забезпечує дієвість механізму захисту порушеного майнового права. Це правило не завжди застосовувалося в юридичній практиці Російської імперії через існування значної кількості нормативно-правових актів, що регулювали одне й те ж коло суспільних відносин. Цей процес спонукав до появи таких рис діючої правової системи, як недосконалість і половинчастість, що

пояснювалося відсутністю єдиного підходу не тільки до визначення поняття і системи, а й до захисту прав власників, дієвість якого служила б умовою реальності та гарантованості прав власників.

Розвиток інституту права власності сприяв також і формуванню сервітутного права. Останнє є похідним від права власності, тому виникає необхідність розглядати особливості його формування у тісному взаємозв'язку зі становленням та розвитком інституту права власності.

У майнових правовідносинах часто виникає ситуація, за якої право однієї особи стає обмеженням у реалізації права іншої. У таких випадках установлюється можливість особи, право якої не реалізовувалось повною мірою, користуватися майном власника на певних умовах, визначених сервітутом. Характерною рисою сервітуту є те, що при встановленні та використанні даного виду права на чуже майно особа, щодо якої його визначено, може стати власником частини майна сервітутодавця. Наприклад, особа, яка має право власності на озеро, що знаходиться в чужому лісі, може використовувати для задоволення своїх потреб необхідну кількість деревини, у тому числі і для облаштування місця свого тимчасового перебування біля озера. Отже, указана особа набуває права власності на деревину та певну споруду, зведену із сировини сервітутодавця.

Аналіз прав на чуже майно дозволяє сформулювати декілька його особливих рис. Першою характерною ознакою є наявність термінологічної невизначеності та неоднозначності. На початковому етапі розвитку в законодавстві Російської імперії термін «сервітут» не застосовувався. Це поняття було поширене лише у законодавстві українських західних губерній імперії. Уперше в законодавство Російської імперії цей термін було введено Положенням про нотаріальну частину 1866 року. До цього часу законодавець використовував інші терміни та поняття, такі як «право угідь в чужому майні» або «право приватної участі у користуванні та вигодах чужого майна». Одночасне застосування цих термінів призвело до різного тлумачення норм права в тогочасній юридичній практиці. Зароджуються різноманітні суперечки

з приводу синонімічності цих понять, що виявлялося у формуванні окремих поглядів та ідей. У цей час жвава дискусія охопила всіх представників школи цивілістики Російської імперії. На сьогодні не існує єдиної думки щодо співвідношення, наприклад, «права участі приватної» та сервітутів. Єдність термінології сприяла б уникненню суперечностей не лише в теорії досліджуваних явищ, а й у правозастосовній практиці цього періоду.

Відсутність у цивільному законодавстві Російської імперії початку ХІХ століття таких необхідних у правозастосовній практиці загальних положень про сервітути була ще однією негативною, характерною ознакою розвитку сервітутного права.

Третьою рисою сервітутного права імперії є обмежене у кількості законодавче закріплення окремих різновидів сервітутів. Адже, на відміну від римських форм сервітутів, перелік видів прав на чуже майно в актах імперського законодавства був значно вужчий. Сервітутні права, які були закріплені у Зводі законів західних губерній 1837 року та Зводі цивільних законів Прибалтійських губерній, налічували понад тридцять різновидів прав на чужі речі, що у порівнянні із переліком прав, закріплених в нормативно-правових актах Російської імперії (близько десяти), свідчили про набагато вищий ступінь розвитку сервітутних прав на західних околицях російської держави. Внаслідок цього явища простежувалась невідповідність загальноросійських норм і норм місцевих законів у сфері розвитку прав на чужі речі. Місцеві норми за змістом були більш досконалішими та повними, позбавленими багатьох недоліків на відміну від норм загальнодержавних.

Отже, формування та розвиток права власності й сервітутного права, як похідного від нього, повинні розглядатись спільно. Ці правові інститути не можуть існувати окремо один від одного, оскільки вони разом сприяють появі нових майнових правовідносин.

ВИСНОВКИ

У дисертації з урахуванням часового проміжку та географічного простору здійснено історико-правове дослідження розвитку інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. У результаті дослідження виявлено та здійснено характеристику основних рис та особливостей еволюції інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст., зокрема:

Головними науковими і практичними результатами роботи є такі:

1. Наукові джерела, у яких досліджено право власності кінця XVIII – початку XIX ст., можна класифікувати на історіографічні види залежно від хронологічного критерію: 1) вітчизняні та зарубіжні історичні та історико-правові джерела дореволюційного періоду (до жовтня 1917 р.), яким притаманний плюралізм щодо висвітлення проблематики права власності; 2) радянські джерела, які характеризуються фрагментарністю та політичними виявами; 3) зарубіжні джерела з жовтня 1917 р. до сучасного періоду, аналіз змісту яких здебільшого показує науковий інтерес до розвитку українського права власності крізь призму існування російського цивільного права; 4) сучасні вітчизняні джерела, переважно історико-правового характеру, яким притаманна фрагментарність і відсутність комплексних досліджень проблематики розвитку інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

2. Передумовами становлення інституту права власності в Російській імперії досліджуваного періоду стали зміцнення і розвиток феодално-кріпосницьких відносин, зародження капіталізму в другій половині XVIII ст., а пізніше – розпад феодално-кріпосницької системи і подальше зміцнення капіталістичних відносин, що становили ту соціально-економічну основу, на якій базувалась уся державно-правова надбудова.

Запропоновано виділити наступні етапи становлення інституту права власності на українських землях, що були частиною Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст., можуть бути:

1) 1765–1800 рр. – на Правобережних землях, що стали частиною Російської імперії, законодавчо закріплюється дефініція «право власності», розширюється коло суб'єктів та об'єктів права власності, з'являються нові способи його захисту;

2) 1801–1830 рр. – період проведення масштабних робіт з систематизації права в межах усієї Російської імперії. Результат цих робіт – поступове введення в дію загальноросійських правових норм та повне політико-правове ігнорування збірників українських, незважаючи на те, що законодавець саме у «Зібранні малоросійських прав» 1807 р. уперше здійснює поділ власності на види, виокремлює правомочності володіння, користування, розпорядження, формує сервітутне право;

3) 1830–1842 рр. – остаточна підготовка та вихід у світ Повного зібрання законів Російської імперії та видання 1832 р. Зводу законів Російської імперії, в яких містилися всі здобутки попередніх періодів, у тому числі й удосконалені норми інституту права власності.

Звід набрав чинності з 1835 р. лише в тій його частині, яка регламентувала державні та адміністративно-правові відносини. В 1840 р. на Лівобережну, а 1842 р. на Правобережну Україну поширилася дія Зводу також й у частини цивільного та кримінального права. Звід продовжував діяти до 1917 р.

3. Наприкінці XVIII ст. в російському законодавстві з'являються нові терміни – «власність» і «право власності». Термін «власність» уперше використаний в Наказі генерал-прокурору від 30 липня 1767 р., який видала імператриця Катерина II з приводу формування і затвердження Комісії по роботі над новим Уложенням, а «право власності» – в її ж Маніфесті від 28 червня 1782 р. «О распространении права собственности владельцев на все произведения земли на поверхности и в недрах ее содержащиеся». Відсутність

офіційного тлумачення цих юридичних понять зумовлювала проблеми в розумінні їх змісту. Пізніше термін «власність» зустрічається також в інших законодавчих актах (Жалувана грамота дворянству, Жалувана грамота містам тощо), проте виникає нова проблема – законодавче ототожнення понять «власність» та «володіння». Причину цього здобувач вбачає в законодавстві Російської імперії попередніх періодів, де право власності було прив'язане до способу його набуття та було синонімом таких термінів, як «купля», «отчина», «приданое», «промысел» або визначалося за допомогою терміна «володіння». Як виявилось, термін «володіння» в умовах того часу повністю задовольняв законодавчі потреби імперії, поєднуючи зміст обох дефініцій щодо панування над річчю, а різні аспекти такого панування розкривалися через поняття «старинное владение», «вечное владение» та інші, або за допомогою індивідуального тлумачення тексту правової норми.

Подальшим кроком у процесі розуміння права власності стало нормативне закріплення поняття «право власності» в I частині X тому Зводу Законів цивільних. Дефініція «власність» тут вживалася в різних значеннях: як просте майно; як річ, що перебуває у власності; як вотчинне або кріпосне право; як довічне або спадкове володіння і т. д. Підтвердженням цього є також зміст примітки до ст. 420 Законів цивільних, у якій вказано, що власністю часто визнається саме майно, яке належить особі, без вказівки на правовий титул такої належності. Особливість закріплення юридичної конструкції права власності у Зводі законів Російської імперії переважно ґрунтувалася на тому, що це право виявлялося у двох аспектах – право володіння та право довічного користування без можливості розпоряджатися належним майном на свій розсуд. На відміну від Зводу законів Російської імперії, Загальне цивільне уложення трактувало право власності як довільне й необмежене володіння майном.

Основними узагальнюючими характеристиками підходів до розуміння власності, які формувалися у законодавстві наприкінці XVIII – на початку XIX ст., є: наявність «волі» у суб'єкта правовідносин, яка реалізується через

правомочності володіння, користування і розпорядження та часте ототожнення вказаних правомочностей між собою без чіткого розуміння суті кожного з них.

4. Поряд з існуванням термінологічної плутанини у визначенні понять «власність» та «володіння» законодавець у текстах досліджуваних нормативно-правових актів часто ототожнював та не розглядав окремо й поняття «набуття права власності» та його «реалізація». Ця позиція законодавця є помилковою, адже реалізація права власності стає можливою лише після його набуття. Договір дарування може укласти лише власник майна через реалізацію ним свого права на розпорядження майном. Основні причини недосконалості юридичних конструкцій тогочасних правових норм при ототожненні двох різних за змістом понять полягають у спільності підстав набуття та реалізації права власності – таких, як договори, акти органів державної влади тощо.

5. При дослідженні питання визначення форм власності, що існували в законодавстві Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст., було встановлено, що законодавство і юридична наука того часу не виділяли форми власності у сучасному розумінні їх соціально-економічного значення. Загалом, у текстах проаналізованих нормативно-правових актів мова йшла не про форму, а про право власності. Так, у проекті Цивільного уложення Російської імперії редакції 1809 р. визнавалося існування государевої (царської) власності, власності палацу, державної, церковної, громадської (станової, міської, земської) та приватної власності. Особливістю документа було виділення в його тексті нової для того періоду форми власності – публічної, з уточненням правового режиму її використання.

Натомість, Звід місцевих законів західних губерній 1837 р. щодо визначення поняття та форм права власності відсилає нас до Зводу законів Російської імперії та визначає у своєму тексті існування приватної й державної власності. Водночас у статті 406 X тому «Звід законів цивільних» Зводу законів Російської імперії вказано, що все майно, яке не належить ні приватним, ні становим особам, ні палацовому відомству, ні повітам та установам, визнається

державною власністю. Отже, законодавець, крім державної, виділяє, залежно від суб'єкта права, й інші форми власності.

6. Різноманітність типових (як первинних, так і похідних) способів набуття права власності, закріплених у нормативних джерелах, що стали основою дисертаційного дослідження, зокрема набуття права власності шляхом захоплення вільних земель, знахідки, спадкування, дарування, міни, купівлі-продажу, була поповнена новими способами: одержання земельних ділянок на ранги за службу, пожалуванням, за давністю володіння. Так, власники рангових земель (отриманих на ранги за службу та пожалуваних на певний строк) домоглися закріплення своїх наділів у власність, використавши для цього перехід козацького війська до складу російського й зрівняння козацької старшини у правах з російським дворянством. Значне місце у досліджених нормативних документах законодавець відвів зобов'язальному праву, що розвивалося під впливом розвитку товарно-грошових відносин. Договори укладали за взаємною згодою договірних сторін. Предметом договору могло бути майно або «дії осіб». Договори укладали письмово й усно, однак для деяких із них (позики, дарування, застави нерухомого майна, поклажі) було визначено лише письмову форму. Закон передбачав засоби забезпечення виконання договорів, серед яких: поручительство, неустойка й застава як нерухомого, так і рухомого майна. Спадкування майна відбувалося за законом та заповітом.

Захист порушених майнових прав наприкінці XVIII – на початку XIX ст. здійснювався за допомогою речово-правових, зобов'язально-правових та спеціальних способів захисту. Особливості застосування вказаних способів захисту права власності розкрито в дисертаційному дослідженні під час аналізу текстів нормативно-правових актів, які лягли в його основу.

7. Одночасно з розвитком відносин власності формувалися й похідні від них сервітутні відносини. Процес розвитку суб'єктивних прав на чужі речі в досліджуваній період характеризувався низкою особливостей, таких як: відсутність законодавчо закріпленого визначення поняття «сервітут», як

наслідок – наявна термінологічна плутанина; відсутність у цивільному законодавстві Російської імперії початку XIX ст. загальних положень про сервітути. А наявні вибіркові правові норми не могли в повному обсязі вирішити питання реалізації та захисту права на чужу річ. Останньою вагомою характерною рисою розвитку сервітутних правовідносин є обмеженість переліку конкретних різновидів сервітутних прав, описаних у законах Російської імперії порівняно, зокрема, з переліком, наведеним у Зводі законів західних губерній 1837 р. чи Зводі цивільних законів Прибалтійських губерній. Сукупність вказаних ознак гальмувала розвиток сервітутного права і стала перешкодою на шляху інтенсивного розвитку сільського господарства українських земель у складі Російської імперії.

8. Розвиток інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. мав низку особливостей: регіональних, що зумовлювалися неоднаковою історичною долею окремих частин українських земель, та часових, що були викликані соціально-політичними та державотворчими процесами в Російській імперії, зокрема тенденцією до централізації влади, ліквідацією міського самоуправління через уніфікацію національного законодавства, в тому числі й щодо права власності.

Враховуючи наведене, можемо зазначити, що ефективний подальший розвиток інституту права власності в сучасній Україні, з урахуванням історичного досвіду досліджуваного періоду, можливий лише в тому випадку, якщо законодавство гарантуватиме реальний обсяг юридичних прав, якими наділяється власник. Важливим є момент волевиявлення при здійсненні правомочностей володіння, користування і розпорядження майном. Власність повинна розумітися, у першу чергу, як право (міра можливої поведінки). Однак свобода людини в процесі реалізації права на власність не може бути безмежною. Її рамки не повинні перевищувати той рівень, вище якого свобода однієї людини суперечитиме інтересам інших людей, суспільства або держави. Звідси випливає, що власність – це не тільки право, але й обов'язок, у якому й полягають її обмеження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович К. Г. О крестьянских сервитутах в губерниях Западных, Прибалтийских и Царства Польского / К. Г. Абрамович. – СПб. : Изд. юрид. кн. маг. Н. К. Мартынова ; Типография М. Меркушева, 1895. – 247 с.
2. Авсеенко В. Г. Малороссия в 1767 г. Эпизод из истории XVIII ст. по неизданным источникам / В. Г. Авсеенко. – К. : Изд-во ун-та св. Владимира, 1864. – С. 38.
3. Алексеев С. С. О составе гражданского правонарушения / С. С. Алексеев // Правоведение: – 1958. – № 1. – С. 49.
4. Анненкова К. Н. Начала русского гражданского права / К. Н. Анненкова. – СПб. : Типография М. М Стасюлевича, 1900. – 237 с.
5. Анненкова К. Н. Система русского гражданского права. Т. II. (Права вещные) / К. Н. Анненкова. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1900. – 697 с.
6. Аннин М. В. Упразднение крестьянских сервитутов в западном крае и варшавском генерал-губернаторстве: Критические заметки по поводу законопроектов, внесенных в 1910-1913 гг. в Государственную Думу. Объяснительная записка главного Управления землеустройства и земледелия от 1 декабря 1913 г. (№ 4499) / М. В. Аннин. – К., 1914. – 52 с.
7. Антонович В. Б. Мемуары, относящиеся к истории Южной России. – Вып. 1. (XVI ст.) / В. Б. Антонович. – К., 1890.
8. Архивъ Юго-Западной России, издаваемый Коммиссией для разбора древних актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторе. оп. 1. Спр. VIII. Акты о землевладении въ Юго-Западной России XV–XVIII вв. – Часть. – Том VI. – 94 арк.
9. Бажан М. П. Українська радянська енциклопедія. В 12 томах / М. П. Бажан. – 2-ге вид. – К. : Гол. редакція УРЕ, 1974 – 985 с.

10. Багалій Д. І. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні під польським володінням / Д. І. Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII ст. – Львів, 1904.

11. Басин Ю. Г. Защита субъективных прав / Ю. Г. Басин, А. Г. Диденко // Юридические науки : сборник статей. – 1971. – № 1. – С. 11–13.

12. Белковец Л. П. История государства и права России : курс лекций / Л. П. Белковец, В. В. Белковец. – Новосибирск : Новосибирское книжное издательство, 2000. – 216 с.

13. Белякова А. М. Имущественная ответственность за причинение вреда / А. М. Белякова. – М. : Юрид. лит., 1979. – 112 с.

14. Бердій М. М. Звичаєве право як об'єкт історико-правових досліджень / М. М. Бердій // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 2. – С. 30–33.

15. Бирюков А. А. Сервитуты в российском гражданском законодательстве : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. / А. А. Бирюков. – Ставрополь, 2004. – 165 с.

16. Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини : навч. посібник [для студ. вищ. та середн. спец. юр. навч. закл. і фак.] / І. Й. Бойко. – Львів : Світ, 2000. – 120 с.

17. Бойко І. Й. Договірне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / І. Й. Бойко // Право України. – 1998. – № 5. – С. 98–100.

18. Болтин И. Н. Критические примечания... на первый (второй) том «Истории» князя Щербатова (Т. 1–2) / И. Н. Болтин. – СПб., 1793–1794. – 479 с.

19. Болтин И. Н. Примечания на историю древняя и нынешняя России г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтиным (Т. 1–2) / И. Н. Болтин. – СПб., 1788.

20. Боровиковский А. Л. Об особенностях гражданского права Полтавской и Черниговской губерний / А. Л. Боровиковский // Журн. мин-ва юстиции. – 1867. – С. 435–455.

21. Брагинский М. И. Актуальные проблемы гражданского права. – Выпуск 2-й / М. И. Брагинский. – М. : Статут, 2000. – 222 с.
22. Бржеский Н. К. Очерки юридического быта крестьян / Н. К. Бржеский. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1902. – 193 с.
23. Василенко Н. П. Суд и расправа в правах малороссийских / Н. П. Василенко // Матеріали до історії українського права. – 1929. – № 11. – С. 83-147.
24. Василенко Н. П. Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на девятнадцать частей... 1786 года / Н. П. Василенко. – Чернигов, 1902.
25. Ващенко В. П. Советская историография о социально-экономическом развитии Украины в период феодализма / В. П. Ващенко. – Одесса : Одесск. гос. ун-т, 1982. – 126 с.
26. Вислобоков К. В. Собрание малороссийских прав 1807 г. / [К. В. Вислобоков и др.]; отв. ред. Б. М. Бабий, А. Н. Мироненко / АН Украины, Археограф. Комиссия; Институт государства и права им. В. М. Корецкого; Институт украинской археологии. – К. : Наук. думка, 1993. – 368 с. – (Памятники политико-правовой культуры Украины). – С. 34.
27. Вицын А. И. Русское гражданское право / А. И. Вицын. – СПб: Типография Д. В. Чичинадзе, 1897. – 375 с.
28. Віслобоков К. А. Деякі аспекти правової системи Гетьманщини і невідомий список нормативної збірки XVIII століття / К. А. Віслобоков // Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – 2004. – Т. II. – С. 351–376.
29. Волкова Е. А. Российское законодательство в период правления Павла I и его влияние на состояние правопорядка в стране / Е. А. Волкова // Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки. – 2010. – № 1–2. – С. 387–395.
30. Волощенко О. М. Право монастирської земельної власності на Лівобережній Україні (середина XVII – остання чверть XVIII ст.) : автореф.

дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. М. Волощенко. – К., 2008. – 18 с

31. Гаєвська Т. І. Звичай як процес улагодження (урядування, обрятування) громадського життя / Т. І. Гаєвська // Вісник державного службовця України. – 2013. – № 1. – С. 36–38.

32. Гамбаров Ю. С. Курс гражданского права. Часть общая. Т. 1 / Ю. С. Гамбаров. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1911. – 793 с.

33. Герасименко Н. О. Стан вивчення общинного землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні в XVIII ст. / Н. О. Герасименко // Український історичний журнал. – К. – 1986. – № 7. – С. 104–111.

34. Горбач Н. Я. Методологічні засади сучасних гуманітарних досліджень / Н. Я. Горбач. – Л. : Каменяр, 2007. – 27 с.

35. Горобець В. М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій половині XVIII ст. / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – 1981. – № 5.

36. Горонович И. П. Исследование о сервитутах: доклад, читанный в Киевском юридическом обществе 13 ноября 1882 г. / И. П. Горонович. – СПб., 1883. – 117 с.

37. Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.) / Т. Д. Гошко. – Львів : Афіша, 2002. – 255 с.

38. Гримич М. В. Інститут права власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. / М. В. Гримич. – К., 2004. – 558 с.

39. Гринько С. Д. Шкода як умова виникнення деліктних зобов'язань за дореволюційним правом України: порівняльно-правовий аналіз / С. Д. Гринько // Приватне право і підприємництво. – 2011. – № 10. – С. 31–35.

40. Гуржій О. І. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) / О. І. Гуржій. – К. : Ін-т історії України, 1994. – 48 с.

41. Гусаков А. К. К вопросу о теории сервитутного права / А. К. Гусаков // Журнал гражданского и уголовного права. – Книга 8. Октябрь. – СПб. : Типография правительствующего Сената, 1884.

42. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти / С. Д. Гусарев. – К. : Знання, 2005. – 375 с.

43. Даневский П. Н. Речь и историческая записка, написанные для прочтения в торжественном собрании лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии / П. Н. Даневский. – К., 1846. – 128 с.

44. Даневский П. Н. Об источниках местных законов некоторых губерний и областей / П. Н. Даневский. – СПб. : тип. И. Фишона, 1857. – С. 71–73.

45. Данилевский И. Н. Источниковедение : Теория. История. Метод. Источники Рос. Истории / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов. – М. : РГГУ, 2000. – 701 с.

46. Данилова Е. Н. Договор запродажи и его нормировка в действующем русском праве и проект обязательственного права / Е. Н. Данилова // Памяти Александра Владимировича Завадского : сборник статей по гражданскому и торговому праву и гражданскому процессу. – Казань : Т-во «Умид», 1917. – 246 с.

47. Данилович И. Н. Краткое извлечение, взятое из прав в Малой России употребляемых, по которому следует изобразить те права, согласно плану, высочайше конформированному / И. Н. Данилович // Чтения Московского общества истории и древностей. – 1861. – Кн. 2. – С. 69–75.

48. Данилович И. Н. Обзорение исторических сведений о составлении Свода местных законов западных губерний 1837 г. / И. Н. Данилович. – СПб., 1910.

49. Дашиева С. В. Личные сервитуты в римском и современном российском праве / С. В. Дашиева // Молодёжь и наука : сборник материалов VII Всероссийской научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых учёных, посвященной 50-летию первого полета человека в космос

[Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://conf.sfu-kras.ru/sites/mn2011/section18.html>.

50. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 113. 1800–1900 рр., оп. 7, спр. 896 О данной крепости Шумила Вургафта на участок земли в г. Виннице, арк. 4.

51. Державний архів Хмельницької області, м. Хмельницький. – Ф. 113. Старший нотариус Кам'янець-Подільського окружного суду м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії, 1800–1900 рр., – Оп. 24. – Спр. 191 Об отметке в крепостном реестре исполнительного листа окружного судьи 2-го участка Балтского признания за дворянкой Александрой Ирокофьевной Авадской права собственности на третью часть леса и земли в г. Балте – Арк. 1–38.

52. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 241 Подольский губернский инвентарный комитет по составлению и рассмотрению инвентария на помещичьи имения. 1833–1864 рр. – Оп. 1. – Спр. 740. Инвентарь с. Белян – Арк. 14.

53. Дерюгина Т. В. Объекты сервитутного правоотношения / Т. В. Дерюгина // Журнал российского права. – 2001. – № 5. – С. 44–46.

54. Десницкий С. Е. Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции. В публичном собрании Императорского Московского университета бывшем для всерадостного дня возшествия на всероссийский престол ея императорского величества, всепресветлейшия державнейшия великия государыни императрицы Екатерины Алексеевны, самодержицы всероссийския / С. Е. Десницкий. – Говоренное онагож Университета свободных наук магистром, юриспруденции доктором, римских и российских прав публичным экстраординарным профессором Семеном Десницким. Июня 30 дня, 1768 года. – М. : Печ. при Имп. Моск. ун-те, 1768. – 51 с. Перепеч. в кн.: «Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века». – М., 1952. – Т. 1. – С. 187–235.

55. Десницкий С. Е. Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имения в различных состояниях общежителства. На высокаторжественный день рождения ея императорскаго величества всепресветлейшия державнейшия великия государыни императрицы Екатерины Алексеевны самодержицы всероссийския / С. Е. Десницкий – Говоренное в торжественном Императорскаго Московскаго университета собрания апреля 21 дня 1781 года. Юриспруденции доктором и профессором Семеном Десницким. – М. : Унив. тип. у Н. Новикова, 1781 – 20 с. Перепеч. в кн.: «Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века». – М., 1952. – Т. 1. – С. 19–20.

56. Дзера О. В. Зобов'язальне право: теорія і практика : навч. посібн. для студентів юридич. вузів і фак. ун-тів / О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 912 с.

57. Дзера О. В. Цивільне право України: у 2 кн. Кн. 2: підручник / О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 784 с.

58. Дзера О. В. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні / О. В. Дзера. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 255 с.

59. Дигесты Юстиниана : в 8 т – Т. VI ; / пер. с лат. Ю. В. Пущаев, Д. А. Литвинов, Н. Ю. Чехонадская, А. Д. Рудоквас и др./ ; отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М. : Статут, 2002. – 2005. – 721 с.

60. Дмитришин Ю. Л. Хелмінське право як джерело «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / Ю. Л. Дмитришин // Вісник Львівського університету. Серія : юридична. – 2012. – № 56. – С. 103–110.

61. Донцов С. Е. Гражданско-правовые внедоговорные способы защиты социалистической собственности / С. Е. Донцов – М., 1980. – 144 с.

62. Дубовіна А. Б. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX століття) / А. Б. Дубовіна. – К. : КДУ, 1966. – 111 с.

63. Дуганов М. И. Замечания на проект об упразднении сельскохозяйственных сервитутов в губерниях западных и белорусских / М. И. Дуганов // Журнал министерства юстиции. – 1911. – № 4. – С. 214–237.

64. Енциклопедія українознавства. У 10-х томах. / Головний редактор Володимир Михайлович Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1954.

65. Єфименко О. Я. Історія України та її народу / О. Я. Єфименко; упоряд. тексту та іл. Ю. О. Іванченка, Н. Д. Прибеш ; передм. та прим. Т. Г. Лазоренка ; пер. з рос. В. Д. Калити. – К. : Мистецтво, 1992. – 254 с.

66. Елеонский Н. А. О пределах виндикации недвижимых вещей / Н. А. Елеонский // Журнал гражданского и уголовного права. – Кн. 1. – 1893. – С. 3–64.

67. Емельянова И. А. Историко-правовая наука Российской империи XIX в. : История русского права : методологические, историографические очерки / И. А. Емельянова. – Ч. II. – Казань : Казанск. ун-т, 1988. – С. 5.

68. Ефремова Н. Н. О термине владение в значении собственность / Н. Н. Ефремова // Словарь русского языка XI–XVII вв. – 1973. – № 2. – С. 209.

69. Ефремова Н. Н. О термине владение в значении собственность / Н. Н. Ефремова // Словарь русского языка XVIII века. – 1987. – № 3. – С. 195.

70. Ефремова Н. Н. Судебная защита права собственности в России XVIII в. / Н. Н. Ефремова // Собственность: право и свобода. – 1992. – № 4. – С. 44.

71. Жук М. С. Історичні аспекти становлення оціночних понять у цивільному праві / М. С. Жук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія : право. – 2011. – № 2(4) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n2/11zmsutp.pdf>.

72. Жуков В. И. Города Бессарабии. 1812–1861 : (Очерки соц.-экон. развития) / В. И. Жуков. – Кишинев : Картя молдовянеску, 1964. – 252 с.

73. Журбелюк Г. В. Особливості спадкування в українській системі світобачення: історико-правові аспекти / Г. В. Журбелюк // Наукові записки. – 2004. – Том 26. – С. 38–47.

74. Журбелюк Г. В. Сторінки розвитку політико-правової культури України : До 200-річчя «Зібрання малоросійських прав» / Г. В. Журбелюк // Київська старовина. – 2007. – № 1. – С. 44–58.

75. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции / Жюллио де ла Морандьер : перевод с французского Е. А. Флейшиц. – М. : Иностранная лит-ра, 1960. – 728 с.

76. Забелин И. Е. Размышления о современных задачах русской истории и древностей / И. Е. Забелин // Отечественные записки. – М., 1860. – № 11. – С. 133–134.

77. Завальнюк І. В. Принцип історизму в право- і державознавстві / І. В. Завальнюк // Право України. – 1998. – № 2. – С. 7.

78. Завьялов А. А. Вопрос о церковных имениях при императрице Екатерине II / А. А. Завьялов. – СПб. : Типография А. П. Лопухина, 1900. – 348 с.

79. Загоскин Н. П. История права русского народа. Лекции и исследования по истории русского права. Т.1. Введение. 1. Наука истории русского права. 2. Формация народа и государства / Н. П. Загоскин. – М. : Книга по Требованию, 2011. – 534 с.

80. Заломов В. А. Временное положение о нотариальной части 1866 г. в системе источников права Российской империи [Текст] / В. А. Заломов. // Евразийский юридический журнал. – 2012. – № 1(44). – С. 51–52.

81. Захарченко П. П. Особливості сервітутних відносин в українських губерніях Російської імперії (XIX – поч. XX ст.) / П. П. Захарченко // Малий і середній бізнес (Право, держава, економіка). – 2009. – № 1–2. – С. 56–60.

82. Захарченко П. П. Правові засади землеустрою «малоросійських» козаків / П. П. Захарченко // Проблеми протидії злочинності : історико-правовий аспект : XVIII Міжн. історико-правова конференція, 13–17 вересня 2007 р., с. Стерегущє. – Сімферополь : Доля, 2008. – С. 141–146.

83. Захарченко П. П. Право власності в Україні: інституалізація, правове забезпечення, особливості реалізації (середина XIX – перша чверть XX ст.) :

автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / П. П. Захарченко. – К, 2009. – 38 с.

84. Захарченко П. П. Право власності на землю в Україні правове забезпечення та особливості реалізації (середина ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія / П. П. Захарченко – К. : Атіка, 2010. – 328 с.

85. Земцов Л. И. Волостной суд в России 40-х первой половины 60-х годов ХІХ века. Документы по истории волостного суда / Л. И. Земцов. – Воронеж, 2002. – 448 с.

86. Иванов В. С. Проекты гражданского уложения российской империи 1809 и 1814 года / В. С. Иванов // Юриспруденция в современной России : материалы Всероссийской заочной научно-практической конференции (5 марта 2011 г.). – Новосибирск : Изд-во «ЭНСКЕ», 2011. – С. 42–49.

87. Иванов И. К истории крестьянского землевладения в ХVІІ веке / И. Иванов // Древности : Труды Археографической комиссии Императорского Археологического общества. – 1899. – Вып. 3.

88. Исаев И. А. История государства и права России. – 3-е изд., перераб. и доп / И. А. Исаев. – М. : Юристъ, 2004. – 797 с.

89. Ігнатенко В. В. Розвиток правового регулювання позадоговірних зобов'язань / В. В. Ігнатенко // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1(24). – С. 130–139.

90. Юффе О. С. Обязательственное право / О. С. Юффе. – М. : Юрид. лит., 1975. – 880 с.

91. Кавелин К. Д. Взгляд на историческое развитие русского порядка наследования и сопоставление теперешнего русского законодательства об этом предмете с римским, французским и прусским / К. Д. Кавелин. – СПб., 1860. – 89 с.

92. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.

93. Калинин Н. А. Общедоступный очерк русского гражданского права : пособие при пользовании Сводом законов гражданских. – Т. X. – Ч. 1 / Н. А. Калинин. – СПб. : Русское книжное товарищество «Деятель», 1980. – 136 с.

94. Квіт С. М. Основи герменевтики : навчальний посібник / С. М. Квіт. – К. : Вид. Дім. «КМ Академія», 2003. – 192 с.

95. Ківалов С. В. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. – Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / С. В. Ківалов. – Одеса : Юридична література, 2003. – С. 15.

96. Кистяковский А. Ф. Очерк исторических сведений о Своде законов, действовавших в Малороссии под названием «Права, по которым судится малороссийский народ» / А. Ф. Кистяковский. – СПб., 1879. – 94 с.

97. Клименко С. В. Захист цивільних прав та інтересів при здійсненні суб'єктивного права фізичними особами / С. В. Клименко, Г. О. Ільченко // Зовнішня торгівля: право та економіка. – 2006. – № 6.

98. Ключевский В. О. Курс русской истории / В. О. Ключевский – М. : Историческая библиотека, 2003. – 941 с.

99. Ковальова С. Г. Особисті немайнові та майнові права й обов'язки батьків і дітей в українській родині за звичаєвим правом: відображення у фольклорі / С. Г. Ковальова // Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького і сучасність : матеріали XXIV Міжнародної історико-правової конференції (28 квітня – 1 травня 2011 р.). – Львів, 2011. – С. 186.

100. Ковальський В. С. Правотворчість: теоретичні та логічні засади / В. С. Ковальський, І. П. Козінцев. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 183 с.

101. Кодан С. В. Проекты преобразований Политико-правовой системы России М. М. Сперанского / С. В. Кодан. – Екатеринбург : УрАГС, 2003. – 156 с.

102. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях. – Т. 2 / Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. ; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К. : Правова єдність, 2009. – 1168 с.

103. Копылов А. В. Вещные права на землю в римском, русском дореволюционном и современном российском гражданском праве / А. В. Копылов. – М. : Статут, 2000. – 255 с.

104. Копылов А. В. Ограниченные вещные права на землю в римском, русском дореволюционном и современном гражданском праве : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. В. Копылов. – М., 1998. – 293 с.

105. Коросташов О. М. Особливості правового регулювання деяких суспільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях у ХІХ столітті / О. М. Коросташов // Право України. – 2000. – № 1. – С. 129–132.

106. Корф М. Л. Жизнь графа Сперанского / М. Л. Корф. – СПб. – Т. 2., 1861. – 638 с.

107. Краткое описание о казацком малороссийском народе и военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье: и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 г. – М., 1847.

108. Куницын А. П. Право естественное / А. П. Куницын. – СПб. – Ч. 1–2, 1818–1820.

109. Курило Т. В. Інститут спадкування за заповітом: становлення та правова еволюція. / Т. В. Курило, М. М. Студент // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 2. – С. 12–20.

110. Лазаревский А. М. Прежние изыскатели малорусской старины (Я. М. Маркович, А. И. Мартос, А. М. Маркович) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – № 12. – С. 349–387.

111. Лаппо И. И. Литовский Статут 1588 года. Т. II. / И. И. Лаппо. – СПб. : Каунас, 1938. – С. 235.

112. Леонтьев А. А. Крестьянское право. Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах / А. А. Леонтьев. – СПб. : Законоведение, 1909. – 402 с.

113. Леонтьев А. А. Крестьянское право: Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах. – 2-е изд., пересмотр. и доп / А. А. Леонтьев – СПб. : Юрид. кн. маг. И. И. Зубкова п/ф «Законоведение», 1914. – 372 с.

114. Лепісевич П. М. Державно-правовий устрій України в імперську добу : навч. посібник з історії держави і права / П. М. Лепісевич, І. Я. Терлюк. – Львів : Край, 2005. – 127 с.

115. Лисиченко І. О. Законні інтереси громадян України у сфері власності та їх захист: історіографія питання / О. І. Лисиченко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1(2). – С. 50–62.

116. Ліщенко Т. М. Історичні аспекти формування приватної власності на землю / Т. М. Ліщенко // Організаційно-економічні проблеми розвитку АПК. – Ч. 2. – Київ. – 2001. – № 2 – С. 275–278.

117. Локоть Т. В. К вопросу о значении сервитутов в поземельных отношениях наших западных окраин / Т. В. Локоть // Научное обозрение. – 1902. – № 7. – С. 47–69.

118. Лучицкий И. В. Общинное владение в Малороссии / И. В. Лучицкий // Устой. – 1882. – № 7. – С. 39–60.

119. Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження : автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд.. юрид. наук : спец 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Х. В. Майкут. – Львів, 2009. – 20 с.

120. Малиновский А. А. Лекции по истории русского права / А. А. Малиновский. – Ростов-на-Дону : Изд-во кооперативного т-ва «Единение», 1918. – С. 5.

121. Маріц Д. О. Цивільно-правовий договір: правова природа та юридичні ознаки / Д. О. Маріц // Держава та регіони. – 2009. – № 3. – С. 21–24.

122. Марусенко Р. І. Земельний сервітут: історія і сучасність / Р. І. Марусенко // Юридичні науки. – 2003. – № 52. – С. 25–28.

123. Марченко М. І. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст.) / М. І. Марченко. – Київ : Вид-во Київ. Ун-ту, 1959. – 259 с.

124. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Херсонская губерния / [составил полковник А. Шмидт]. – Ч. 2. – СПб., 1863. – 477 с.

125. Мейер Д. И. Русское гражданское право : в 2 ч. / Д. И. Мейер. – М. : Статут, 1997. – Ч. 1 – 290 с.

126. Месяц В. Д. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. / В. Д. Месяц. – К. : Винити, 1964. – 378 с.

127. Морошкин Ф. Л. О владении по началам русского законодательства / Ф. Л. Морошкин. – М., 1837.

128. Неволин К. А. История российских гражданских законов: Ч. 1 : Введение и книга первая о союзах семейственных / К. А. Неволин // Полное собрание сочинений / К. А. Неволин. – Т. 3. – СПб, 1857. – 460 с.

129. Недбайло П. О. Норми права : конспект лекцій / П. О. Недбайло. – Х. : Харків. юрид. ін-тут, 1966. – 48 с.

130. Нелин А. И. К вопросу о предпосылках кодификации права Украины в начале XIX в. / А. И. Нелин // Проблемы правоведения. – 1989. – № 5. – С. 21–27.

131. Нелин А. И. Собрание малороссийских прав 1807 года, его содержание и значение : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. И. Нелин. – К., 1990. – 245 с.

132. Нольде А. Э. Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском: Попытка кодификации литовско-польского права / А. Э. Нольде. – СПб, 1906. – Вып 7. – 322 с.

133. Пахман С. В. История кодификации гражданского права : в 2 т. / С. В. Пахман. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1876. – Т. I. – С. 381–391 ; Т. II. – С. 453–463.

134. Пахман С. В. Обычное гражданское право в России (юридические очерки). – Т. I. / С. В. Пахман. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1877. – 463 с.

135. Пергамент М. Я. Свод местных законов западных губерний (проект) / М. Я. Пергамент, А. Е. Нольде. – СПб., 1910. – 510 с.

136. Петражицкий Л. И. Владение как условие перехода права собственности по русскому праву / Л. И. Петражицкий // Журнал министерства юстиции. – 1860. – № 1–2.

137. Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. / В. И. Пичета ; АН СССР. Ин-т славяноведения ; ред. В. Д. Королюк. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 815 с.

138. Покровский И. А. История римского права [Текст] : курс лекций / И. А. Покровский. – Петроград : Право, 1918. – 430 с.

139. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Т. XXVII. – 1802–1803. – СПб., 1830. – с. 462–463. – № 20620.

140. Полное собрание законов Российской империи. – Т. 1. – № 1213 Указ «О напечатании листов жалованных грамот на вотчины, розданные по случаю заключения с Польшею мира» 5 октября 1686 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=263.

141. Полное собрание законов Российской империи. – Т.1. – № 12474 Правительственный манифест о проведении Генерального межживания от 19 сентября 1765 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=263.

142. Полное собрание законов Российской империи. – Т. 1. – № 12659 Инструкция Межевым губернским канцеляриям и провинциальным конторам от 25 мая 1767 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=263.

143. Полное собрание законов Российской империи. – Т. – № 12950 : Генерал-прокурорский наказ при Комиссии о составлении проекта Нового Уложения, по которому и маршалу поступать, 30 июля 1767 года.

[Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=263.

144. Полное собрание законов Российской империи. – Т. 1. – № 15447 : Манифест «О распространении права собственности владельцев на все произведения земли на поверхности и в недрах ее содержащиеся», 28 июня 1782 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=263.

145. Полное собрание законов Российской империи. – Т. 1. – № 16187 Жалованная грамота дворянству 21 апреля 1785 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=263.

146. Полное собрание законов Российской империи. – Т. 1. – № 16188 Жалованная грамота городам 21 апреля 1785 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=263.

147. Полное собрание законов Российской империи № 832 Указ «О меживании земель» 25 августа 1680 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=263.

148. Полное собрание законов Российской империи № 14457 Указ «О продаже казенных болотных земель и об отдаче оных частным владельцам безденежно, с обязанностью осушить их и обработать» 11 апреля 1776 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=263.

149. Полн. собр. законов. – Собр. 2. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Н. И. В. Канцелярии, 1848. – Т. XXVI. – 1848. – №. 20075

150. Проценко Ю. Л. Образование и развитие абсолютной монархии в России (вторая половина XVII–XVIII век) : учебное пособие / Ю. Л. Проценко. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2004. – 162 с.

151. Прядка Т. М. Историчні аспекти формування приватної власності на землю / Т. М. Прядка // SCIENTIFIC RESEARCHES AND THEIR PRACTICAL APPLICATION. MODERN STATE AND WAYS OF DEVELOPMENT. – 2012. – № 1. – С. 3.

152. Российское законодательство X–XX вв. : в 9 т. – Т. 5. ; отв. ред. Е. И. Индова. – М. : Юридическая литература, 1987.

153. Риженко І. М. Зміст (історія і сучасність) поняття адміністративного правового захисту права власності суб'єктів господарювання / І. М. Риженко // Юридичний вісник Причорномор'я. – 2011. – № 1(1). – С. 410–420.

154. Рихтер А. К. О различии между договорами запродажи и купли продажи движимого имущества и договором поставки по русским законам (контрреферат) / А. К. Рихтер // Журнал гражданского и уголовного права. – 1881. – Книга 5.

155. Ружицкая И. В. Законодательная деятельность в царствование императора Николая I : автореф. дис. на соиск. науч. степени док. ист. наук спец. 07.00.02. / И. В. Ружицкая. – М., 2011. – С. 20–21.

156. Свод законов Российской империи: сводный текст за 1832–1917 гг. / отв. сост. : А. Р.Соколов, Д. И.Раскин. – СПб. : Аврора, 2007. – Т. 1–16.

157. Свод кассационных положений по вопросам русского гражданского процессуального права за 1866-1913 годы ; сост. В. Л. Исаченко (издание 2-е). – СПб. : Типография М. Меркушева, 1914.

158. Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права / В. И. Сергеевич. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1910. – 400 с.

159. Синайский В. И. Русское гражданское право : пособие к изучению тома X части 1 и сенатской практики / В. И. Синайский. – К. : Типография А. М. Пономарева, 1912. – 427 с.

160. Сичевська А. М. Способи захисту права власності: окремі питання теоретико-правового характеру / А. М. Сичевська // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 231–233.

161. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підруч. / О. Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.

162. Собрание историческое, из книг древнего писателя Александра Гвагнина и из старых русских верных летописей обшитованным полковым

обозным Стефаном Васильевым сыном Лукомским, сочиненное в Малороссийском городе Прилуки в 1770 году. – К., 1878.

163. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 24 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nvlduvs/2010_2/ktvtpe.pdf.

164. Сперанский М. М. Обзорение исторических сведений о Своде законов / М. М. Сперанский. – СПб., 1837. – 204 с.

165. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти / М. М. Страхов. – Х. : Право, 1999. – 416 с.

166. Струкевич О. К. Політико-культурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини середини XVIII ст. у загальноєвропейському контексті / О. К. Струкевич // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку : Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. – 1997. – Кн. 1. – С. 142–145.

167. Судейкин В. Т. Чересполосица земельная / В. Т. Судейкин // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона : в 86 томах. – СПб., 1890–1907.

168. Суслов В. В. Герменевтика и юридическое толкование / В. В. Суслов // Государство и право. – 1997. – С. 115–119.

169. Суханов Е. А. Гражданское право / Е. А. Суханов. – М. : БЭК, 1998. – Т. 1. – 820 с.

170. Тарновский В. В. Юридический быт Малороссии / В. В. Тарновский // Юридические записки, издаваемые П. Редкиным. – 1842. – Т. 2. – С. 40.

171. Татищев В. Н. История Российская с самых древнейших времен неусыпными трудами через 30 собрания и описанная Василием Никитичем Татищевым (1768–1784 гг.). – Т. I–VII / В. Н. Татищев. – М; Л. : АН СССР, 1962–1968.

172. Таубе Н. Э. К вопросу о необходимости введения сервитутов / Н. Э. Таубе // Журнал министерства юстиции. – 1896. – № 3. – С. 65–91.

173. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття : навчальний посібник з історії держави і права України / І. Я. Терлюк. – К. : Атіка, 2003. – 156 с.

174. Титов Ю. П. История государства и права России : учебник / Ю. П. Титов. – М., 1999. – 544 с.

175. Тихомиров М. Н. Соборное уложение 1649 г. / М. Н. Тихомиров, П. П. Епифанов. – М. : Ид-во Моск. ун-та, 1961 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/1649/whole.htm>.

176. Ткач А. П. «Екстракт малоросійських прав» 1767 р. – цінна пам'ятка права України / А. П. Ткач // Вісник Київського університету. – 1962. – № 6. – Серія. Право. – С. 84–89.

177. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. / А. П. Ткач. – К. : Наукова думка, 1968. – 356 с.

178. Ткач А. П. Кодифікація, пам'ятники і основні риси права України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. / А. П. Ткач. – К. : Знання, 1999. – С. 154.

179. Ткач А. П. Нариси з історії держави і права Української РСР / А. П. Ткач. – Вип. I. – К. : Видавництво Київського державного університету, 1961. – 79 с.

180. Томсинов В. А. Подготовка крестьянской реформы 1861 года в России // Крестьянская реформа 1861 года в России ; сост., автор предисл. и вступ. ст. В. А. Томсинов. – М. : Зерцало, 2012. – С. 15–18.

181. Томсинов В. А. Систематизация российского законодательства в первой четверти XIX века [Текст] / В. А. Томсинов // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. – 2008. – № 3. – С. 14–49.

182. Третьяков И. А. Рассуждение о причинах изобилия и медлительного обогащения государств как у древних, так и у нынешних народов / Третьяков Иван Андреевич. – М., 1772. – М. : Печ. при Имп. Моск. ун-те, 1768. – 51 с. Перепеч. в кн.: «Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века». – М., 1952. – Т. 1. – С. 353.

183. Тютрюмов И. М. Законы гражданские с разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов / И. М. Тютрюмов. – М. : Статут, 2004. – 603 с.

184. Указ 1848 года «О предоставлении крестьянам помещичьим и крепостным людям покупать и приобретать в собственность земли, дома, лавки и недвижимые имущества» // Полн. Собр. Законов. – Собр. 2. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения собственной Н. И. В. Канцелярии, 1848. – Т. XXII. – № 22042.

185. Фавіцька М. М. Селянське питання на Лівобережній Україні в матеріалах законодавчої комісії 1767–1774 рр. / М. М. Фавіцька // Український історичний журнал. – К., 1969. – № 5. – С. 82–89.

186. Фон-Бринкман А. А. Къ вопросу о ликвидации сервитутныхъ отношений / А. А. Фон-Брикман // Вестник права. – 1906. – № 1. – С. 348.

187. Франко І. Я. Знадоби до статистики України. Повне зібрання творів : у 45 т. / І. Я. Франко. – К., 1984. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 82.

188. Хлебников Н. И. Право и государство в их обоюдных сношениях: Исследование о происхождении, сущности, основных началах и способах развития цивилизации вообще / Н. И. Хлебников. – Варшава : Типография Варшавского жандармского округа, 1874. – 495 с.

189. Череватюк В. Б. Звичаєве право в дослідженнях Івана Луцицького / В. Б. Череватюк // Юрид. вісн. Повітр. і косм. право : Наук. пр. Нац. авіац. ун-ту. – 2010. – № 1. – С. 30–33.

190. Черкаський І. Ю. Спадщина в українському праві звичайному / І. Ю. Черкаський // Часопись правнича. – 1899. – С. 2–3.

191. Чистяков О. И. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – Т. 6. / О. И. Чистяков. – М., 1988. – 230 с.

192. Чубинский П. П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П. П. Чубинский // Записки Русского географического общества. Серия этнографическая. – 1869. – Том 2. – С. 698–699.

193. Шевирін А. О. Підстави виникнення, здійснення та припинення права спільної власності, зокрема шляхом укладення правочинів про поділ та

виділ нерухомого майна / А. О. Шевирін // Вісник Одеського національного університету. – 2008. – № 10. – С. 61–70.

194. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – М. : СПАРК, 1995. – 556 с.

195. Шильдер Н. К. Император Александр Первый. Его жизнь и царствование : в 4 томах. – Т. 1. – СПб. : «Новое время» А. С. Суворина, 1897–1898. – (2-е изд. 1904–1905).

196. Щербатов М. М. История Российская от древнейших времен / М. М. Щербатов. – СПб. : 1901–1904. – Т. 1–7.

197. Эверс И. Ф. Г. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии : перевод с немецкого И. Платонов / И. Ф. Г. Эверс. – СПб. : Тип. Штаба отд. корп. вн. стражи, 1835. – 447 с. – репринтная копия.

198. Экземплярский В. И. Учение древней церкви о собственности и милостыне / Василий Ильич Экземплярский. – К. : Ун-т. Св. Владимира, 1910. – С. 37.

199. Юридические записки, издаваемые П. Г. Редкиным. – Том I. – СПб. : Типография Департамента Уделов, 1841. – 1024 с.

200. Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / И. А. Юхо. – Минск, 1978. – 144 с.

201. Юшков С. В. История государства и права СССР. Ч. 1 / С. В. Юшков. – М., 1947. – С. 437–438.

202. Яковлів А. І. Українське право (Українська культура) : лекції / А. І. Яковлів ; за ред. Д. Антоновича. – К. : Либідь, 1993. – 592 с.